

Dana 26. studenoga 1991. Sveučilište u Zagrebu osnovalo je *Institut za primijenjena društvena istraživanja*. Odlukom Upravnog vijeća od 18. veljače 1997. godine preimenovan je u *Institut društvenih znanosti IVO PILAR*. Institut se bavi znanstvenim, stručnim, interdisciplinarnim te tržišnim istraživanjima, strategijskim analizama, organiziranjem međunarodnih i domaćih znanstvenih skupova, tribina, okruglih stolova te predavanja u području društvenih i humanističkih disciplina. Izdaje časopise *Društvena istraživanja* i *Pilar*; te edicije *Zbornici*, *Studije* i *Acta Instituti scientiarum socialium Ivo Pilar, Zagabria*.

ПІЛАР

Ime časopisa PILAR napisano glagoljskim pismom.

ISSN 1846-3010

9 771846 301002

U ovom broju donosimo:

• RASPRAVE

Stjepan MATKOVIĆ, Zlatko MATJEVIĆ:
Političke uspomene Stjepana Zagorca:
u vrtlogu hrvatske politike

Mislav GABELICA:
»Borbenost« u politici Čiste stranke prava
(Starčevićeve hrvatske stranke prava / Stranke prava)

Filip ŠKILJAN, Barbara RIMAN:
Sjećanja slovenskih *izgnanaca* iz Zagreba na prisilno
iseljavanje iz Slovenije tijekom Drugog svjetskog rata

Marta HAMZIĆ:
Promjene naseljenosti otoka Krka

• GRADIVO

Tomislav JONJIĆ:
Jedan razgovor i dva članka Ive Pilara
o aneksiji Bosne i Hercegovine

• PRIKAZI

27
28

PILAR • ČASOPIS ZA DRUŠTVENE I HUMANISTIČKE STUDIJE

GODINA XIV. (2019.)
BROJ 27(1)-28(2)
ISSN 1846-3010

Institut
društvenih znanosti
Institute
of Social Sciences
IVO PILAR

ПІЛАР
Pilar

ČASOPIS ZA
DRUŠTVENE I
HUMANISTIČKE
STUDIJE

27-28

Odrednicom časopis za društvene i humanističke studije želimo upozoriti na općedruštvenu i dugoročnu relevantnost tih dviju skupina znanstvenih interesa u doba u kojem se danomice sve snažnije osjeća nesnalaženje u vrijednosnim orijentacijama: kao da ljudsko društvo više ne upravlja samo sobom nego se prepušta lagodnosti rješenja koja se nameću logikom slijepa tehnološka razvoja; sve se manje traži upitanost nad problemima svijeta, sve se više prepuštamo ispraznosti konzumnoga društva. Koliko god u sebi konzistentne i međusobno različite, i discipline eminentno humanističke i one eminentno društvene — imaju zajedničku antropološku osnovicu, isti temelj: nerado se neupitno prepuštaju stihiji »tehnološkoga« kao »posljednje riječi«, i ne pristaju na to da se sadržaj pojma jednakopravnosti među ljudima ostvaruje isključivo kao jedna te ista dezorijentiranost pojedinaca, pritisnutih sve oštrije korporacijskom režijom potrošnje. Stoga vjerujemo da nam je potreban časopisni prostor za interdisciplinarno tematiziranje »pilarovskih tema«, temâ identiteta, modernizacije i europeizacije, s motrišta relevantnih znanstvenih disciplina. Imajući u vidu interdisciplinarnost te narav znanstvenoga napora kao općeljudskoga, Časopis PILAR ima i svoja redovita međunarodna izdanja, a adekvatno tome sastavljeno je i naše Uredničko vijeće. Prvi broj izašao je u studenome 2006. u prigodi obilježavanja petnaeste godine postojanja Instituta društvenih znanosti koji nosi ime Ive Pilara.

Pilar

Časopis za
društvene i humanističke studije

Godište XIV. (2019.), broj 27(1)-28(2)

radnja

PILAR
Časopis za društvene i humanističke studije
Godište XIV. (2019.), broj 27(1)-28(2)
ISSN 1846-3010

Nakladnik:

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar; Marulićev trg 19/I., Zagreb; www.pilar.hr

Za nakladnika:

Željko Holjevac

Glavna urednica:

Ivana Žebec Šilj

Zamjenik glavne urednice:

Danijel Vojak

Uredničko vijeće:

Vesna Aleksić (Beograd), Heinrich Badura (Beč), Carl Bethke (Leipzig), Sandra Cvikić (Vukovar),
Vlatka Dugački (Zagreb), Gabor Egry (Budimpešta), Renata Glavak Tkalić (Zagreb),
Stipica Grgić (Zagreb), Caroline Hornstein Tomić (Zagreb), Ivan Hrštić (Zagreb),
Božidar Jančiković (Zagreb), Tomislav Jonjić (Zagreb), Katica Ivanda Jurčević (Zagreb),
Husnija Kamberović (Sarajevo), Stjepan Matković (Zagreb), Josip Mihaljević (Zagreb),
Ljudmila Mindova (Sofija), Hrvoje Petrić (Zagreb), Milica Prokić (San Domenico di Fiesole),
Tomasz Pudlocki (Krakov), Andrej Rahten (Ljubljana), Krešimir Regan (Zagreb), Ivan Rogić (Zagreb),
Ines Sabotić (Zagreb), Dinko Šokčević (Pečuh), Dražen Živić (Vukovar)

Tajnica uredništva:

Arijana Kolak Bošnjak

Lektorica:

Mira Pavlica Stojčević

Grafički urednik:

Zlatko Rebernjak

Prijelom i priprema za tisak:

Grafički studio Forma ultima, Zagreb

Tisak:

ITG, Zagreb, 2020.

Časopis izlazi dva puta godišnje.

Cjelovit sadržaj časopisa dostupan je na mrežnim stranicama Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar: www.pilar.hr

Cijena ovom primjerku je **25 kn** (za inozemstvo: **€ 5**)

Godišnja pretplata: **40 kn** (za inozemstvo: **€ 8**)

Rukopisi se šalju na:

Časopis PILAR, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar,
Marulićev trg 19/I., HR-10000 Zagreb

E-mail: casopis.pilar@pilar.hr

Telefon: (+385 1) 4886-800

Telefaks: (+385 1) 4828-296

Uredništvo ne odgovara za navode i gledišta
iznesena u pojedinim prilogima.

Copyright © 2020. Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb

Pilar

ČASOPIS ZA
DRUŠTVENE I HUMANISTIČKE
STUDIJE

27-28

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar
Zagreb, 2020.

Dr. **Ivo Pilar** (Zagreb, 1874.—1933.), po struci pravnik i ekonomist (studirao u Beču i Parizu). Od početka XX. stoljeća do 1920. živi i radi u Bosni i Hercegovini (Sarajevo, Tuzla), potom do smrti u Zagrebu. Sudjelovao i u političkom životu: do jeseni 1918. zalagao se za održanje višenacionalne i multikulturne Austro-Ugarske Monarhije, ali pod uvjetom da se — u državno-političkom i nacionalno-političkom smislu — *reformira*, o čemu je napisao nekoliko važnih programskih spisa. U novostvorenoj južnoslavenskoj državi (Kraljevina SHS — Kraljevina Jugoslavija) politički je proganjan. Znanstvenik i publicist širokih interesa (umjetnost, povijest, sociologija, psihologija, demografija, politička geografija itd.). Najvažnija djela: studija *Secesija* (Zagreb 1898., kojom stječe »legitimaciju teoretičara modernizacije«), stručni rad o recepciji Općeg austrijskog građanskog zakonika u Bosni i Hercegovini (*Entwicklungsgang der Rezeption des Österreichischen ABG in Bosnien und Herzegowina...*, Wien, 1911.), opsežna studija *Die südslawische Frage und der Weltkrieg* (Beč, 1918., pod pseudonimom L. v. Südland), pionirski rad u hrvatskoj psihologiji (*Borba za vrijednost svoga »Ja«*. *Pokus filozofije slavenskog individualizma*, Zagreb 1922.), političko-ekonomska studija *Immer wieder Serbien. Jugoslawiens Schicksalsstunde* (Berlin, 1933., pod pseudonimom Florian Lichtträger).

Sadržaj

RASPRAVE

- 9** Stjepan MATKOVIĆ, Zlatko MATIJEVIĆ:
Političke uspomene Stjepana Zagorca: u vrlogu hrvatske politike
- 75** Mislav GABELICA:
»Borbenost« u politici Čiste stranke prava
(Starčevićeve hrvatske stranke prava / Stranke prava)
- 115** Filip ŠKILJAN, Barbara RIMAN:
Sjećanja slovenskih *izgnanaca* iz Zagreba na prisilno iseljavanje iz Slovenije tijekom Drugog svjetskog rata
- 139** Marta HAMZIĆ:
Promjene naseljenosti otoka Krka

GRADIVO

- 163** Tomislav JONJIĆ:
Jedan razgovor i dva članka Ive Pilara o aneksiji Bosne i Hercegovine

PRIKAZI

- 187** Tomislav Jonjić, *Ivo Pilar — pisac, političar, ideolog (1898.—1918.)*
(Z. Matijević)
- 190** Mislav Gabelica, *Pravaštvo u Požeškoj županiji (1895.—1914.)*
(Z. Matijević)
- 193** *Političke bilješke Ante Trumbića 1930.—1938.*, prir. Stjepan Matković i Marko Trogrlić (S. Grgić)
- 197** Tomislav Jonjić, *Antun Gustav Matoš — Pod starčevićevim barjakom*
(Z. Matijević)
- 199** Dinko Čutura, *Stjepan Sarkotić — posljednji zemaljski poglavar Bosne i Hercegovine* (Z. Matijević)
- 201** Miroslav Tuđman, *Haški krivolov — analiza dokaza o ciljevima zajedničkoga zločinačkog pothvata u predmetu IT-04-74* (L. Zadro)
- 206** *100. obljetnica pravaške saborske interpelacije 1918.—2018. Grozote u Odesi 1916.—1917.*, prir. Ante Čuvalo (S. Matković)
- 211** Jovan M. Jovanović Pižon, *Dnevnik (1896—1920)*, prir. Radoš Ljušić i Miladin Milošević (S. Matković)

math

RASPRAVE

Političke uspomene Stjepana Zagorca: u vrtlogu hrvatske politike*

Stjepan MATKOVIĆ, Zlatko MATIJEVIĆ
Hrvatski institut za povijest, Zagreb

Izvorni znanstveni rad
(primljeno: 21. rujna 2020.)
UDK 32Zagorac, S.(092)
32Supilo, F.

Autori su pripremili za objavljivanje Političke uspomene Stjepana Zagorca, u kojima se taj istaknuti političar te katolički i starokatolički svećenik najviše osvrnuo na djelovanje Frana Supila. U uvodnome su dijelu analizirali Zagorčevu biografiju i kontekst u kojemu je izgradio svoju političku karijeru. Povezali su njegov politički put s ulogom Frana Supila, koji je u znatnoj mjeri pridonio promjenama u razvoju hrvatske politike na početku 20. stoljeća. Političke uspomene sagledali su kao prilog očuvanju sjećanja na Supila u javnoj memoriji međuratne Jugoslavije.

Ključne riječi: hrvatska politika, uspomene, novi kurs, Riječka rezolucija, Hrvatsko-srpska koalicija, pravaštvo, Srbi, Hrvati, Austro-Ugarska Monarhija

Pojedine istaknute osobe nezasluženo su ostale marginalizirane u hrvatskoj historiografiji. Mnogi od onih koji su gotovo svakodnevno punili stupce novina, s vremenskim su odmakom pali u zaborav. Tomu su svakako pridonijele i dramatične promjene koje su gurnule u zapećak dotad javno eksponirane pojedince. Među njima je i Stjepan Zagorac o kojemu se, unatoč bogatoj političkoj karijeri, malo može saznati iz literature. Bolje rečeno, mnogi ga autori spominju, ali nema zaokruženije analize koja bi povezala pojedinosti njegova života i tako čitatelju približila njegov politički opus.

Stjepan Zagorac, svećenik i političar, rođen je u Karlovcu 12. prosinca 1868. godine, a umro je u Sušaku 1. kolovoza 1936.¹ Studij bogoslovije završio je u Zagrebu. Za rimokatoličkog je svećenika zaređen 1892., a iste godine imenovan je kapelanom u Sladojercima. Kapelansku službu obavljao je i u Daruvaru, Novoj Gradiški, Pakracu, Sisku i Zagrebu, a župnikovao je u Ja-

* Ovaj je članak nastao u sklopu projekta IP-2019-04-5148 koji financira Hrvatska zaklada za znanost, te projekta »Odabrane teme iz političke povijesti (1890.—1929.): stranke, osobe, događaji«, koji podupire Hrvatski institut za povijest.

¹ Najbolji biografski presjek nudi Zagorčev suradnik iz ranih dana, Hinko Sirovatka (1876.—1939.). Vidi: »In memoriam Stjepanu Zagorc«, *Primorske novine*, Sušak, br. 339, 2. rujna 1936., 2; br. 340, 3. rujna 1936., 2.

kuševcu i Koprivnici (1905.—1920.). U izbornom kotaru Velika Gorica, nakon smrti zastupnika Šandora pl. Bresztyenszkoga,² na dopunskim je izborima (1904.) izabran za narodnoga zastupnika u hrvatski Sabor, na listi Hrvatske stranke prava (HSP)³ koja je uskoro počela nastupati u sklopu Hrvatsko-srpske koalicije (1906.).⁴ U Saboru je otada, kao član više političkih klubova i raznih stranačkih skupina pravaške provenijencije, djelovao sve do propasti Austro-Ugarske Monarhije i stvaranja Kraljevstva/Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (1918.).⁵ Jedan je od aktivnijih sljedbenika politike »novoga kursa«,⁶ supotpisnik Riječke rezolucije (3. listopada 1905.).⁷ i izvorni podupiratelj koncepta Hrvatsko-srpske koalicije, koji su označili duboke promjene na političkoj sceni banske Hrvatske. Još kao kapelan u Sisku osnovao je i izdavao listove »Radnički glasnik/Sisački glas«,⁸ a u Zagrebu »Glas naroda«.⁹ Ti su listovi odraz pokušaja osnivanja kršćansko-socijalne organizacije u banskoj Hrvatskoj koji, ipak, nisu pustili korijene.¹⁰ Poznato je da je Zagorac odlazio u slovenske zemlje, gdje se upoznao s uspješnim radom narodnoga zastupnika i katoličkoga svećenika Janeza Evangeliste Kreka,¹¹ koji je zastupao ide-

² Aleksandar pl. Bresztyenszky/Šandor pl. Breščenski (1843.—1904.), hrvatski političar i pravni pisac. Vidi: Aleksandar BRESZTYENSZKY, *Izbor iz djela*, Predrag Topić, Stipo Bilić, ur., Velika Gorica, Dugo Selo, Gradska knjižnica Velika Gorica, Gradska knjižnica Dugo Selo, 2013.

³ Vidi: »Izjava Središnjeg odbora Hrvatske stranke prava«, »Program Hrvatske stranke prava«, u: Tihomir CIPEK, Stjepan MATKOVIĆ, *Programatski dokumenti hrvatskih političkih stranaka i skupina 1842.—1914.*, Zagreb, Disput, 2006., 464-466, 540-549.

⁴ Vidi: »Manifest Hrvatsko-srpske koalicije«, u: T. CIPEK, S. MATKOVIĆ, *Programatski dokumenti*, 505-507. Za detaljniju analizu o počecima Koalicije vidi: Mirjana GROSS, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije 1906—1907*, Beograd, Institut društvenih nauka, Odeljenje za istorijske nauke, 1960., a za opći pregled: Kosta MILUTINOVIĆ, »Hrvatsko-srpska koalicija«, u: *Istorija srpskog naroda*, Šesta knjiga, Prvi tom, *Od berlinskog kongresa do ujedinjenja 1878—1918*, Andrej Mitrović, ur., Beograd, Srpska književna zadruka, 1983., 432-495.

⁵ Vidi: Bogdan KRIZMAN, *Raspad Austro-Ugarske i stvaranje jugoslavenske države*, Zagreb, Školska knjiga, 1977.

⁶ Rene LOVRENČIĆ, *Geneza politike »novog kursa«*, Zagreb, Sveučilište u Zagrebu, Institut za hrvatsku povijest, 1972.

⁷ Vidi: »Riječka rezolucija«, u: T. CIPEK, S. MATKOVIĆ, *Programatski dokumenti*, 494-496.

⁸ Podatci o »Radničkom glasniku/Sisačkom glasu« potječu iz raznih tekstova o Zagorcu. U to je doba poznatiji kao revni podupiratelj sisačkoga »Hrvatskoga radničkog glasa«, lista s izraženom antisemitskom notom. Vidi: Davorka OBRADOVIĆ, »Hrvatski radnički glas« — stranačko glasilo ili lokalna tiskovina«, *Godišnjak Gradskoga muzeja Sisak* 2 (2001) 1, 153-174.

⁹ »Glas naroda« je različitom dinamikom izlazio u razdoblju od 1899. do 1927. godine.

¹⁰ Vidi: Vinko CECIĆ, *Rimokatolička crkva i radničko pitanje u Hrvatskoj 1869—1914*, Zagreb, Novinarsko izdavačko poduzeće, 1957. Knjiga je pisana s marksističkoga stajališta.

¹¹ Vidi: Petar GRGEC, »Dr. Janez Ev. Krek (27. XI. 1865. — 8. X. 1917.)«, u: Janez Evangelist KREK, *Socijalni esej, govori i nacrti*, (Prvi dio), P. Grgec, prev. i ur., Zagreb, Znanstvena knjižnica »Narodne prosvjete«, 1920., I-XXXVIII.

je kršćanskoga socijalizma.¹² Organizirao je i dolazak Kreka i njegovih suradnika u Hrvatsku,¹³ ali bez opipljivijih rezultata. Prijelaz iz 19. u 20. stoljeće donio je otrježnjenje, s kojim je došlo i prilagođavanje. Tada se pokazala i sva heterogenost političkoga ponašanja katoličkih svećenika, koji su se javljali u redovima raznih stranaka i političkih skupina. Suočen sa situacijom u Hrvatskoj, u kojoj je prevladala autokratska vladavina bana Khuena-Héderváryja,¹⁴ Zagorac se udaljio od ideja koje su doživjele procvat u znatno razvijenijim dijelovima austrijskoga (cislajtanskog) dijela Monarhije, i okrenuo se već poznatim obrascima ideoloških formacija kojima je nastojao dati osobni pečat. Prvu afirmaciju doživio je u redovima HSP-a, gdje je u početku vrlo dobro surađivao sa starim bardovima pravaštva, Grgom Tuškanom¹⁵ i Augustom Harambašićem.¹⁶ Da je napustio kršćansko-socijalni model društvenoga uređenja, govori i činjenica da se nije pridružio novoj skupini oko novina »Hrvatstvo«,¹⁷ nego tradicionalnim pravašima. Jedno je vrijeme bio izdavač dnevnika »Hrvatska«,¹⁸ glasila koalicijski orijentiranoga HSP-a. Političku prodornost potvrđuje i njegova nezaobilazna uloga u međustranačkim pregovorima oko Riječke rezolucije i stvaranje novih političkih tabora. U novim previranjima na političkoj pozornici, nakon aneksije Bosne i Hercegovine (1908.), napustio je HSP, a time i Hrvatsko-srpsku koaliciju te se priključio skupini disidentskih pravaša oko Mile Starčevića.¹⁹ Razlozi raskida s HSP-om

¹² Andrej RAHTEN, »Vezivanje slovenskih katoličkih narodnjaka uz hrvatsko državno pravo«, u: ISTI, *Savezništva i diobe. Razvoj slovensko-hrvatskih političkih odnosa u Habsburškoj Monarhiji 1848.—1918.*, Zagreb, Golden marketing-Tehnička knjiga, 2008., 92; S. MATKOVIĆ, *Čista stranka prava 1895.—1903.*, Zagreb, Hrvatski institut za povijest, Dom i svijet, 2001., 233-235.

¹³ »Slovenski kršćanski socijanci na Hrvatskem«, *Slovenec*, Ljubljana, br. 186, 16. kolovoza 1899., 1; br. 187, 17. kolovoza 1899., 2. U zabilježenom se govoru Zagorac pohvalno izrazio o slovenskom odnosu prema vjeri i domovini, zalažući se za hrvatsko-slovensko povezivanje.

¹⁴ Karoly/Dragutin grof Khuen-Héderváry (1849.—1918.), ban Hrvatske, Slavonije i Dalmacije (1883.—1903.) i ugarski ministar-predsjednik (1903.; 1910.—1912.). Vidi natuknicu o njemu u *Hrvatskom biografskom leksikonu*, <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=204>. Pristup ostvaren 25. svibnja 2020.

¹⁵ G. Tuškan (1845.—1923.), hrvatski političar i odvjetnik. Vidi: Davorka OBRADOVIĆ, *Grga Tuškan. Povijest pravaštva u Sisku*, Sisak, Gradski muzej Sisak, 2000.

¹⁶ A. Harambašić (1861.—1911.), hrvatski političar, odvjetnik, publicist i pjesnik.

¹⁷ Vidi: Mario STRECHA, *Katoličko pravaštvo. Politički katolicizam u Banskog Hrvatskoj u predvečerje Prvoga svjetskog rata (1904—1910)*, Zagreb, Srednja Europa, 2011. Također vidi: »Naš program. Skupina kršćanskih-socijala oko lista *Hrvatstvo*«, u: T. CIPEK, S. MATKOVIĆ, *Programatski dokumenti*, 476-480.

¹⁸ »Hrvatska« (Zagreb, 1906.—1909.).

¹⁹ M. Starčević (1862.—1917.), hrvatski političar i odvjetnik.

ležali su u odluci njezina vodstva da se tješnje poveže s Hrvatskom pučkom naprednom strankom,²⁰ očuva savez sa Srpskom samostalnom strankom²¹ i drži, slijedom dogovora s Mađarima, udio u zemaljskim vlastima banske Hrvatske. Zagorac je tako odbacio raniju fleksibilnost u održavanju političko-stranačkih kombinacija, smatrajući da naprednjaci, samostanci i mađaroni više ne mogu biti pouzdani partneri u pokušajima ostvarivanja hrvatskih strateških političkih ciljeva, to jest »suverenosti Kraljevine Hrvatske«. Time je, također, pokazao da mu i dalje nije prihvatljivo vezivanje uz Josipa Franka,²² odnosno da želi surađivati s onim pravaškim političarima za koje je vjerovao da mogu okupiti razjedinjene pravaške redove. Takva je odluka otvarala neke nove stranačko-političke perspektive.²³ Godine 1909. Zagorac je odlučio pridružiti se Starčevićovoj stranci prava (SSP),²⁴ okupljenoj oko M. Starčevića, koja je nastala 1908., nakon odvajanja od frankovačke Starčevićeve hrvatske stranke prava (SHS).²⁵ U Koprivnici je, u ime SSP-a (milinovci), od 1910. do kraja 1914., izdavao tjednik »Podravska hrvatska straža«. ²⁶ Istodobno je ponovo biran u hrvatski Sabor, dokazujući time svoju prihvaćenost među koprivničkim izbornicima. Godine 1911. sudjelovao je u pripremama za osnivanje »svepravaške organizacije«, koja je okupila razne pravaške frakcije,²⁷ te je

²⁰ Vidi: »Program Hrvatske napredne demokratske stranke predložen na glavnom stranačkom zboru održanom u Zagrebu dne 3. i 4. lipnja 1906.«; »Zaključci Hrvatske pučke napredne stranke«, u: T. CIPEK, S. MATKOVIĆ, *Programatski dokumenti*, 508-513; 527-530.

²¹ Vidi: Gordana KRIVOKAPIĆ-JOVIĆ, *Srpska narodna samostalna stranka 1903—1914*, Zagreb, Srpsko kulturno društvo Prosvjeta, 2000. Također vidi: »Program Srpske narodne samostalne stranke«, u: T. CIPEK, S. MATKOVIĆ, *Programatski dokumenti*, 417-421. O širem kontekstu razvoja stranke u sklopu srpske politike u Hrvatskoj vidi: Nicholas MILLER, »Two Strategies in Serbian Politics in Croatia and Hungary before World War«, *Nationalities Papers* 23 (1995) 2, 327-351.

²² J. Frank (1844.—1911.), hrvatski političar i odvjetnik. Vidi: S. MATKOVIĆ, »Prezreni pravaš: u prigodi 100. godišnjice smrti dr. Josipa Franka«, *Pilar* 6 (2011) 2, 165-174.

²³ O Zagorcu, primjerice, pozitivno počinje pisati i sarajevski »Hrvatski dnevnik«, glasilo pod utjecajem vrhbosanskoga (sarajevskog) nadbiskupa Josipa Stadlera (1843.—1918.). Vidi: Tomislav JONJIĆ, *Ivo Pilar. Pisac, političar, ideolog (1898.—1918.)*, Zagreb, AGM, 2020., 406.

²⁴ Vidi: »Program Starčevićeve stranke prava«, u: T. CIPEK, S. MATKOVIĆ, *Programatski dokumenti*, 599-603.

²⁵ Ivan PERŠIĆ, *Kroničarski spisi*, S. Matković, prir., Zagreb, Državni arhiv u Zagrebu, Dom i svijet [etc.], 2002., 169. Vidi: »Zaključci Starčevićeve hrvatske stranke prava prihvaćeni na obćoj skupštini održanoj u Zagrebu dne. 7. studenoga 1907.«; »Proglas Starčevićeve hrvatske stranke prava«, u: T. CIPEK, S. MATKOVIĆ, *Programatski dokumenti*, 550-553; 562-566.

²⁶ »Podravska hrvatska straža« izlazi u razdoblju od 1910. do 1914. godine.

²⁷ O tome dijelu Zagorčeve političke karijere, vidi: Mislav GABELICA, *Pravaštvo u banskoj Hrvatskoj uoči Prvoga svjetskog rata*, doktorska disertacija, Zagreb, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, 2011., 28 i dalje. Također vidi: »Za pravašku slogu — svepravaška stranka«, u: T. CIPEK, S. MATKOVIĆ, *Programatski dokumenti*, 636-637.

izabran za člana Vrhovne uprave Stranke prava. Osobito se zalagao za intenzivne odnose s pravašima iz Dalmacije te Bosne i Hercegovine, kao i za suradnju s Hrvatsko-slovenskim klubom u Carevinskom vijeću u Beču.²⁸ Pregovarao je, ali bez uspjeha, u ime Vrhovne uprave i o izornoj suradnji s Hrvatsko-srpskom koalicijom i Hrvatskom pučkom seljačkom strankom (HPSS).²⁹ Nakon sloma »svepravaške organizacije« (Stranka prava) odvojio se od M. Starčevića (SSP) i pristupio »frankofurtimašima«,³⁰ političkoj tvorevini nastaloj spajanjem SHSP-a, tj. frankovačkih/čistih pravaša i kršćanskih socijala oko »Hrvatstva«, prije osnivanja »svepravaške organizacije«. ³¹ Razloge ovog pristupanja treba tražiti u smrti J. Franka i novoj podjeli moći u stranci. Tijekom Prvoga svjetskog rata bio je član saborskoga kluba Stranke prava (frankovci), ali u statusu »pravaša izvan stranaka«. U tom je ambijentu surađivao s frankovcima i zastupnicima Radićeva HPSS-a.³²

Neposredno nakon osnutka jugoslavenske državne zajednice prozivan je za nenačelno povezivanje s republikanskim pokretom S. Radića,³³ iako to nije odgovaralo stvarnome stanju stvari. Ipak, kao kandidat Hrvatske zajednice,³⁴ odnosno Hrvatskoga bloka,³⁵ kojemu je Radić bio na čelu, izabran je za načelnika Karlovca (1923.—1924.).

²⁸ Vidi: A. RAHTEN, »Slovensko-hrvatska suradnja u bečkom parlamentu«, u: ISTI, *Savezništva i diobe*, 117-134.

²⁹ Vidi: »Stjepan Radić. Program i taktika Hrvatske seljačke stranke«, »Što hoće Hrvatska pučka seljačka stranka?«, u: T. CIPEK, S. MATKOVIĆ, *Programatski dokumenti*, 481-484; 485-493. Također vidi: Hrvoje MATKOVIĆ, *Povijest Hrvatske seljačke stranke*, Zagreb, Naklada Pavičić, 1999.

³⁰ Svojedobne napade »frankofurtimaša« na Zagorca vidi kod: M. STRECHA, *Katoličko pravaštvo*, 200, 294.

³¹ Vidi: »Zaključci Stranke prava«, u: T. CIPEK, S. MATKOVIĆ, *Programatski dokumenti*, 618-619. Nakon spajanja u rujnu 1910. stranka je nazvana Stranka prava, a to je ime zadržala sve do raspada Austro-Ugarske Monarhije (1918.). U Kraljevstvu/Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca promijenila je ime u Hrvatska stranka prava (1919.—1929.).

³² Riječ je o »Hrvatskom državno-pravnom demokratskom bloku«.

³³ Stjepan Radić (1871.—1928.), hrvatski je političar i publicist. Vidi: Branka BOBAN, *Demokratski nacionalizam Stjepana Radića*, Zagreb, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 1998.; ISTA, *Stjepan Radić u vrijeme Prvoga svjetskog rata*, Zagreb, Alinea, 2006.; T. CIPEK, *Ideja hrvatske države u političkoj misli Stjepana Radića*, Zagreb, Alinea, 2001.; Mark BIONDICH, *Stjepan Radić, the Croat Peasant Party, and the politics of mass mobilization, 1904—1928*, Toronto, University of Toronto Press, 2000.; Ivo PERIĆ, *Stjepan Radić 1871.—1928.*, Zagreb, Dom i Svijet, 2003.

³⁴ Vidi: H. MATKOVIĆ, »Hrvatska zajednica. Prilog proučavanju političkih stranaka u staroj Jugoslaviji«, ISTI, *Studije iz novije hrvatske povijesti*, Zagreb, Golden marketing-Tehnička knjiga, 2004., 47-179.

³⁵ Riječ je o prvom Hrvatskom bloku koji su uz Hrvatsku zajednicu sačinjavali HPSS, Hrvatska stranka prava (frankovci), Hrvatska težačka stranka iz Bosne i Hercegovine i Hrvatski radnički savez.

Zagorac je aktivno sudjelovao u svim fazama reformnoga pokreta nižega katoličkog svećenstva («žuti pokret»), što je u konačnici rezultiralo stvaranjem Hrvatske starokatoličke crkve (1924.).³⁶ Godine 1925. obnašao je dužnost tajnika Marka Kalogjerá (1877.—1956.),³⁷ prvoga biskupa novoutemeljene vjerske zajednice. Tijekom raskola u starokatoličkoj crkvi u Hrvatskoj i privremenoga svrgnuća M. Kalogjerá s biskupske službe, bio je upravitelj biskupije (1928.). Kao starokatolički svećenik upravljao je župom u Sušaku.

U doba diktature kralja Aleksandra I. Karađorđevića (1888.—1934.)³⁸ postao je član režimske Jugoslovenske nacionalne stranke,³⁹ te je postavljen za načelnika Karlovca (1932.—1934.).⁴⁰

U povodu desete obljetnice smrti Frana Supila,⁴¹ i ne tako dugo nakon prijenosa njegovih posmrtnih ostataka u domovinu, Zagorac je održao predavanje kojim je evocirao još uvijek žive uspomene na pokojnoga prijatelja i političkog suradnika. Potvrdu o njihovim vezama ponudio je ranije i sam Supilo koji je, u prikazu političkih kretanja do 1911., istaknuo Zagorčevo značenje u popularizaciji politike «novoga kursa» te, još više, u provedbi načela Riječke rezolucije u banskoj Hrvatskoj.⁴² Drugim riječima, Zagorac je bio jedan od, u početku ne toliko brojnih političara, koji su usvojili taktiku dalmatinskih «novokursaša» oko traženja sporazuma s mađarskom oporbom i suradnje s predstavnicima hrvatskih Srba.⁴³ Zagorčeva i Supilova politička

³⁶ Vidi: Daniel PATAFTA, *Reformni pokret i Hrvatska starokatolička crkva 1919.—1929.*, doktorska disertacija, Zagreb, Katolički bogoslovni fakultet, 2016.; Zlatko MATIJEVIĆ, «Reformni pokret dijela nižega katoličkog svećenstva u Hrvatskoj (1919—1924. god.)», *Povijesni prilozi* 8 (1989) 1, 1-90; ISTI, «Koprivnički župnik Stjepan Zagorac i reformni pokret nižega rimokatoličkog klera u Hrvatskoj (1920.)», *Podravina* 4 (2005) 7, 81-90.

³⁷ Vidi: Dr. M.[ilivoj] B.[ARBARIĆ], «U povodu desetogodišnjice smrti prvog biskupa Hrvatske starokatoličke Crkve Marka Kalogjera», *Glasnik Hrvatske Starokatoličke Crkve* 19 (1966) 6, 3-13.

³⁸ Vidi: Branislav GLIGORIJEVIĆ, *Kralj Aleksandar Karađorđević*, I.—III., Beograd, Zavod za udžbenike, 2010.²

³⁹ Stranka je osnovana na poticaj s kraljevskoga dvora ujesen 1931., pod imenom Jugoslovenska radikalna seljačka demokratija. Na prvom stranačkom kongresu, održanom 20. srpnja 1933. u Beogradu, dolazi do promjene imena u Jugoslovenska nacionalna stranka.

⁴⁰ Vidi: *Karlovački leksikon*, Zagreb, Školska knjiga, 2008., 634-635.

⁴¹ F. Supilo (1870.—1917.), hrvatski političar i novinar. Vidi: Dragovan ŠEPIĆ, «Političke koncepcije Frana Supila», u: Frano SUPILO, *Politički spisi. Članci, govori, pisma, memorandumi*, D. Šepić, pripr., Zagreb, Znanje, 1970., 5-95; Ivo PETRINOVIĆ, *Politička misao Frana Supila*, Split, Književni krug, 1988.; ISTI, «Politički život i nazori Frana Supila», u: F. SUPILO, *Izabrani politički spisi*, I. Petrinović, izabr., Zagreb, Golden marketing, Narodne novine, 2000., 7-54; I. PERIĆ, *Mladi Supilo*, Zagreb, Školska knjiga, 1996. te tamo navedena literatura i izvori.

⁴² F. SUPILO, *Politika u Hrvatskoj*, Zagreb, Kultura, 1953., 161.

povezanost došla je do izražaja u doba usklađenoga nastupa u Budimpešti, gdje su obojica bili delegati u zajedničkom ugarsko-hrvatskom Saboru, u kojem su započeli taktiku parlamentarne opstrukcije. Zagorac je u svojim uspomenama Supila sagledao i kroz odnose Hrvata i Srba u banskoj Hrvatskoj. Pritom je izdvojena uloga Svetozara Pribićevića,⁴⁴ ali ne i svi međusobni sukobi koji su doveli do previranja unutar Hrvatsko-srpske koalicije prije i za vrijeme Prvoga svjetskog rata. Naime, tijekom rata vodeći su članovi Koalicije s podozrivošću gledali na aktivnosti političke emigracije okupljene u Jugoslavenkom odboru.⁴⁵ Zagorac je držao da su se on i Supilo našli na strani koja je pravilno određivala »hrvatsko-srpski sporazum i ujedinjenje«. Premda su se smjerovi njihova kretanja s vremenom razdvojili, oni su ostali u kolegijalnim odnosima.⁴⁶ Zagorac je na Friedjungovu procesu svjedočio u korist Supila,⁴⁷ a kasnije su se dopisivali, unatoč kratkom razdoblju u kojem su se međusobno javno prozivali. Supilo je na početku Prvoga svjetskog rata, u pismu Anti Trumbiću⁴⁸ iz Bordeauxa (15. studenoga 1914.), iznio razmišljanja o mogućim suradnicama iz domovine, na koje bi se mogla osloniti politička emigracija u razvijanju jugoslavenškoga državno-nacionalnog programa. Tom je prigodom spomenuo Zagorca, potvrdivši da je riječ o njegovu prijatelju koji u tom trenutku ne može pomoći, ali »kašnje da!«, bez svake dvojbe.⁴⁹ Na određeni je način takvo gledište dobro pogodilo buduću razvoj

⁴³ Vidi: Tereza GANZA-ARAS, *Politika »novog kursa« dalmatinskih pravaša oko Supila i Trumbića*, Split, Matica hrvatska, 1992.

⁴⁴ S. Pribićević (1875.—1936.), jedan od glavnih srpskih političara u banskoj Hrvatskoj. Vidi: H. MATKOVIĆ, *Svetozar Pribićević. Ideolog, stranački vođa, emigrant*, Zagreb, Hrvatska sveučilišna naklada, 1995.

⁴⁵ Vidi: Milada PAULOVÁ, *Jugoslavenški Odbor (Povijest jugoslavenške emigracije za svjetskog rata od 1914.—1918.)*, Zagreb, Prosvjetna nakladna zadruga, 1925.

⁴⁶ Supilo navodi kako je prvi otvoreno napao Zagorca u »Riečkom novom listu« (31. srpnja 1908.), tražeći od njega i pravaša u Koaliciji da nepomirljivo zastupaju hrvatske interese u pregovorima s Mađarima. F. SUPILO, *Politika u Hrvatskoj*, 202.

⁴⁷ Proces je održan u Beču od 9. do 22. prosinca 1909. godine. Ime je dobio prema austrijskom povjesničaru Heinrichu Friedjungu (1851.—1920.), upletenom u proces. Vidi: HODIMIR SIROTKOVIĆ, »Pravni i politički aspekti procesa 'Reichspost' — Friedjung«, *Starine* 52 (1962), 49–183. Vidi: Josip HORVAT, *Supilo. Život jednoga hrvatskog političara*, Zagreb, Tipografija, 1938., 295–296. Također vidi: *Proces Friedjung-Reichspost i hrvatsko-srpske koalicije. Otvoreno pismo Frana Supila narodnog zastupnika delničko-čabarskog kotara svojim izbornicima*, Rijeka, Riečka dionička tiskara, 1910.

⁴⁸ A. Trumbić (1864.—1938.), hrvatski političar i pravnik. Vidi: I. PERIĆ, *Ante Trumbić na dalmatinskom političkom poprištu*, Split, Muzej grada Splita, 1984.; I. PETRINOVIĆ, *Ante Trumbić. Politička shvaćanja i djelovanje*, Zagreb, Nakladni zavod Matice hrvatske, 1986.; Ljubo Boban, Ivan Jelić, ur., *Život i djelo Ante Trumbića*, Zagreb, HAZU, 1991.

⁴⁹ D. ŠEPIĆ, *Pisma i memorandumima Frana Supila (1914—1917)*, Beograd, Naučno delo, 1967., 21–22.

dogadaja. Tijek rata više nije dopuštao obnovu veza među starim prijateljima. Zagorac je bio aktivan u radu hrvatskoga Sabora, držeći se dugo vremena Hrvatskog državno-pravnog demokratskog bloka, zajedno s frankovcima i radićevcima. Na kraju je, u suradnji s Vladimirom Prebegom,⁵⁰ a prema odluci Poslovnog odbora Stranke prava (frankovci), »u svrhu očuvanja interesa hrvatskoga naroda i u svrhu jedinstvene manifestacije narodne volje, te radi koncentracije svih narodnih sila«, trebao pripremiti stupanje stranke u Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba.⁵¹ Do toga, ipak, nije došlo. Frankovački su pravaši ubrzo izgubili dotadašnji položaj u političkome životu, a dio njihova vodstva ili članova saborskoga kluba, poput Zagorca, odlučio je krenuti vlastitim putem. Zbog Supilove prerane smrti, hipotetičko pitanje kako bi izgledao njihov ponovni susret u jugoslavenskoj državi, ostalo je bez odgovora. Zagorčeve uspomene kazuju kako nije zaboravio na njihovu političku suradnju i prijateljstvo, čime se svrstao među one suvremenike koji su u Supilu vidjeli prvorazredan politički talent.

Osim što se u svojim uspomenaма dominantno bavio Supilom, Zagorac se u znatnoj mjeri osvrnuo i na neke druge aktere ondašnje političke pozornice u Hrvatskoj, ali i u širim granicama Monarhije, s kojima je dolazio u doticaj.

Rasprava o tomu tko je bio glavni začetnik Riječke rezolucije i događaja koji su se odvijali oko nje (političko organiziranje), za Supila je završila povoljno.⁵² Prema Zagorčevu mišljenju, pripala mu je bitna uloga u svim ključnim koracima koji su vodili do stvaranja Hrvatsko-srpske koalicije. Potvrđena je i Supilova ključna uloga u sastavljanju Zemaljske vlade u banskoj Hrvatskoj (1906.), veze s vodećim političarima iz redova ugarske Stranke neovisnosti i '48. (neovišnjaci), koji su prije toga preuzeli kormilo vlasti u Budimpešti. Što se tiče drugih hrvatskih aktera, upada u oči Zagorčeva mentalna rezerviranost prema pravaškome okruženju u kojemu je djelovao, kao i izbjegavanje podsjećanja na averziju prema nekim od bivših stranačkih prvaka. Naglasak stavlja na one pravaše koji su poduprlj put Hrvatsko-srpske

⁵⁰ V. Prebeg (1862.—1944.), hrvatski političar i pravnik.

⁵¹ Z. MATIJEVIĆ, »Stranka prava (frankovci) u doba vladavine Narodnoga vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba (listopad—prosinac 1918.)«, *Časopis za suvremenu povijest* 40 (2008) 3, 1111.

⁵² Janko Ibler (1862.—1926.) pisao je da je Fran Vrbanić autor teksta Riječke rezolucije. Raspravu je potaknula i Trumbićeva brošura *Suton Austro-Ugarske i Riječka rezolucija* (1936.), u kojoj se Supila gotovo nije ni spominjalo. Prema Anti Tresiću Pavičiću (1867.—1949.) upravo je Supilo zbog kontakata sa »košutovcima« zaslужio da bude imenovan začetnikom Riječke rezolucije. Vidi: Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu, Zagreb, Ante Tresić Pavičić, *Dnevnik*, sv. 9, R 4952.

koalicije, te selektivno prikazuje povijest Stranke prava u kojoj ističe onaj dio starčevićanske tradicije u kojem je prevladavala kritika habsburške politike prema Hrvatskoj. U kontekstu aneksije Bosne i Hercegovine i nadolazećih vojno-političkih zapleta, Zagorac baca više svjetla na svoje veze s T. G. Masarykom,⁵³ Milanom Hodžom⁵⁴ i R. W. Setonom-Watsonom,⁵⁵ koji se potvrđuju kao vanjske uzdanice među zagovornicima politike narodnoga jedinstva. Vrlo lapidarno razotkriva i kontakte s krugom oko prijestolonasljednika Franje Ferdinanda,⁵⁶ koji se protivio Supilovim nastojanjima da se udalji od bečkoga središta Monarhije. Tu su spomenuti i dodiri s pojedinim mađarskim političarima koji čitateljima sugeriraju kakva je bila priroda hrvatsko-mađarskih odnosa u doba Hrvatsko-srpske koalicije, i zbog čega nisu mogli izdržati test vremena. Taktiziranja na tom području pokazuju nadmoć prekovladavskih susjeda koja je trajala sve do sloma Austro-Ugarske Monarhije. U takvim se okolnostima naglašava Supilovo shvaćanje europskoga okvira politike koji je vodio prema sagledavanju nacionalnih problema u novome političkom ključu. Drugim riječima, Supilo je dobro predvidio tijek događaja.

Zagorac nije bio jedini koji se nakon rata bavio Supilom, u nastojanju da ostane živa uspomena na njegovu političku ulogu. Nekadašnji urednik »Riječkoga novog lista« i istaknuti emigrant u međuratnoj Jugoslaviji, vrlo je dobro kotirao i među nekim od eminentnijih imena javne scene koji su ga uvrštavali među najznamenitije Hrvate, prije svega zbog odlučne borbe protiv tajnoga Londonskog ugovora⁵⁷ i nastojanja da pronađe model za stvaranje ravnopravne zajednice južnoslavenskih naroda (Hrvata, Slovenaca i Srba). Pripadnici intelektualnoga kruga oko časopisa »Nova Evropa«, među kojima se svojim utjecajem isticao Ivan Meštrović,⁵⁸ prepoznali su Supilovo shvaća-

⁵³ Tomáš Garrigue Masaryk (1850.—1937.), češki/čehoslovački političar, sociolog i filozof. Vidi: Karel ČAPEK, *Razgovori s T. G. Masarykom*, Zagreb, Hrvatsko-češko društvo, Disput, 2019.

⁵⁴ M. Hodža (1878.—1928.), slovački/čehoslovački političar. Vidi: *Dr. Milan Hodža slovenský novinár a československý štátnik 1878-1928*, Bratislava, [s. n.], 1928. Hodža je imao pozitivno mišljenje o Riječkoj rezoluciji. Vidi: Milan HODŽA, »Riječka rezolucija i Hrvati«, *Obzor spomen-knjiga 1860—1935*, Zagreb, Tisak i naklada Tipografije D.D., 1936., 27.

⁵⁵ Robert William Seton-Watson (1879.—1951.), britanski povjesničar i publicist.

⁵⁶ Franjo Ferdinand Carl Ludwig Joseph Maria Austrijsko-Estenski (1863.—1914.), nadvojvoda iz kuće Habsburg-Lorena. Vidi: Jean-Paul BLED, *Franz Ferdinand. Der eigensinnige Thronfolger*, Wien, Böhlau Verlag, 2013. Također vidi: M. GROSS, »Hrvatska politika velikoaustrijskog kruga oko prijestolonasljednika Franje Ferdinanda«, *Časopis za suvremenu povijest* 2 (1970) 2, 9-74; »Memorandum delegata Stj. Zagorca«, *Novosti*, Zagreb, br. 30, 31. siječnja 1909., 1-2.

⁵⁷ Vidi: Milan MARJANOVIĆ, *Londonski ugovor iz godine 1915. Prilog povijesti borbe za Jadran 1914.—1917.*, Zagreb, JAZU, 1960.

nje narodnoga jedinstva oko jugoslavenske formule kao izraz hrvatskoga domoljublja i osjećaja za suradnju sa Srbima.⁵⁹ Lijevo orijentirani Miroslav Krleža⁶⁰ pisao je o njemu kao o moralno besprijekornom pojedincu, suočenom sa zakulisnim političkim igrama, punom vrlina, te kao oličenju tragične hrvatske povijesti u kojoj raskid s nepovoljnim položajem u Monarhiji dovodi do premoći velikosrpstva.⁶¹ Bitan prilog za Supilovo određivanje u javnome sjećanju dao je »obzoraški« novinar Josip Horvat.⁶² Taj plodni autor objavio je romansiranu Supilovu biografiju.⁶³ Iz Horvatovih kasnijih pisama Bogdanu Radici,⁶⁴ nesumnjivo je potvrđeno visoko poštovanje prema Supilu: »Dr-ljajući taj 'I. svjetski rat' smatrao sam da je najvažnija njegova geneza, a ne ratne operacije, koje su jedino dokazale da su svi generali bili podjednako tvrdoglavo-glupi. I tu sam došao na Supilova promemorija iz 1914. i danas tek posve jasno vidim, da je bio možda jedini čovjek u Evropi, koji je imao, dašto sa svoga nacionalnog gledišta, neki program za budućnost, neki stvarni cilj, koji je bolje od svih osjetio o čemu se radi. Drugi su svi tapkali u mra-ku, frazirali, nisu znali što će biti sutra. Cijena za to bila je 20 milijuna ljudskih života. Otad nismo mnogo napredovali.«⁶⁵ I mnoga druga imena, često različitih i suprotstavljenih gledišta, pisala su pozitivno o Supilu (Viktor Car Emin,⁶⁶ Milutin Cihlar Nehajev,⁶⁷ Milan Marjanović,⁶⁸ Krunoslav Bego,⁶⁹ Jovo

⁵⁸ I. Meštrović (1883.—1962.), hrvatski kipar. Vidi: Ivan MEŠTROVIĆ, *Uspomene na političke ljude i događaje*, Zagreb, Nakladni zavod Matice hrvatske, 1993.

⁵⁹ [Milan] ČJURČIN, »Supilo«, *Nova Evropa*, knj. XIV, br. 11, 11. prosinca 1926., 337-340 i drugi tekstovi u tome broju, posvećenome Supilu (»Supilov broj«).

⁶⁰ M. Krleža (1893.—1981.), hrvatski književnik.

⁶¹ Vidi: M. KRLEŽA, »Noćni razgovor sa Franom Supilom«, *Hrvat*, Zagreb, br. 1443, 31. prosinca 1924., 6-7; ISTI, »Slom Frana Supila«, *Književnik*, 1 (1928) 2, 33-40. Također vidjeti i natuknicu o Supilu, u: *Hrvatski biografski leksikon* <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=11931> (pristup ostvaren 27. svibnja 2020.), *Krležijana*, 2, Zagreb, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 1999., 404-406. Prvu je napisao Stjepan Matković, a drugu Velimir Visković.

⁶² J. Horvat/Horvath (1896.—1968.), hrvatski publicist.

⁶³ Vidi bilj. 47.

⁶⁴ B. Radica (1904.—1993.), hrvatski publicist, novinar i diplomat. Vidi: Ivan Bošković, Marko Troglić, ur., *Bogdan Radica. Život i vrijeme*, Split, Književni krug, 2019.

⁶⁵ Hrvatski državni arhiv, Zagreb, (HR-HDA-1769), ostavština Bogdana Radice, Horvatovo pismo Radici, Zagreb, 24. veljače 1966.

⁶⁶ V. Car Emin (1870.—1963.), hrvatski književnik.

⁶⁷ M. Cihlar Nehajev (1880.—1931.), hrvatski književnik.

⁶⁸ M. Marjanović (1879.—1955.), hrvatski političar, književnik i publicist.

⁶⁹ K. Bego (1894.—1952.), hrvatski publicist.

Banjanin,⁷⁰ Slavko Jutriša,⁷¹ Ljubo Leontić,⁷² Tias Mortigijija⁷³ i drugi), vidjevši u njemu požrtvovnoga i neprežaljenoga borca u hrvatskoj političkoj areni.

Prema Zagorčevoj interpretaciji, donošenje Riječke rezolucije označilo je početak raspadanja Austro-Ugarske Monarhije. Takvu tezu možemo tumačiti i kao naknadni pokušaj da se u poraću, o pojedinim sudionicima predratnih događanja s početka 20. stoljeća, stvori slika kao o graditeljima prve jugoslavenske države. Činjenice ne govore posve u prilog Zagorc, koji je gotovo do kraj Prvoga svjetskog rata zastupao ona pravaška načela koja su tražila rješavanje hrvatskog položaja u sklopu Monarhije, uz poštovanje načela legitimiteta i lojalnosti prema vladajućoj dinastiji Habsburg-Lorena. Štoviše, Zagorac je bio i jedan od korespondenata s uredom prijestolonasljednika Franje Ferdinanda, koji je u očima zagovornika jugoslavenske politike smatran jednom od glavnih prepreka za ostvarivanje njihovih ciljeva. Očito je da je Zagorac do Sarajevskog atentata⁷⁴ smatrao kako se prijestolonasljednik, za razliku od Franje Josipa I.,⁷⁵ može na drukčiji način suočiti s raznorodnošću, proturječnostima i izazovima modernog društva u Austro-Ugarskoj Monarhiji. Na početku Prvoga svjetskog rata i tijekom prve godine obnovljenog rada hrvatskoga Sabora, Zagorac je rješenje hrvatskog pitanja i dalje vidio u sklopu Monarhije. Prema njegovim gledištima bilo je jasno da potezi neprijatelja Monarhije izražavaju i težnje za teritorijalnom ekspanzijom na račun hrvatskih zemalja.⁷⁶ Ono što je Supilo vidio u inozemstvu, Zagorac je vidio u domovini: talijanske pretenzije i plan ruske carske diplomacije da se podupre Srbiju u nastojanju da dobije izlaz na more. Razlika je u tome što prvi i dalje zagovara raspad Austro-Ugarske Monarhije, a drugi još uvijek vjeruje da to nije potrebno. U prilog Zagorc ipak ide činjenica da je pravodobno upozoravao na slabosti Monarhije, koje mogu dovesti do njezina nestanka s poli-

⁷⁰ Jovan Banjanin (1874.—1960.), srpski političar u Hrvatskoj, novinar i publicist.

⁷¹ Slavoljub/Eduard Jutriša (1879.—1960.), hrvatski novinar.

⁷² Ljubo Leontić (1887.—1973.), hrvatski političar i pravnik.

⁷³ Matija Mortigijija (1913.—1947.), hrvatski novinar i publicist. Vidi: Tias MORTIGIJA, *Moj životopis*, Trpimir Macan, prir., Zagreb, Nakladni zavod Matice hrvatske, 1996.

⁷⁴ Vidi: Vojislav Bogićević, prir., *Sarajevski atentat. Izvorne stenografske bilješke sa glavne rasprave protiv Gavrila Principa i drugova, održane u Sarajevu 1914 g.*, Sarajevo, Državni arhiv NR BiH, 1954.; Vladimir DEDIJER, *Sarajevo 1914*, Beograd, Prosveta, 1966.

⁷⁵ Franjo Josip I. (1830.—1916.), austrijski car, hrvatsko-ugarski i češki kralj iz kuće Habsburg-Lorena (1848.—1916.). Vidi: Lothar HÖBELT, *Franz Joseph I. Der Kaiser und sein Reich. Eine politische Geschichte*, Wien, Köln, Weimar, Böhlau Verlag, 2009.; Michaela VOCELKA, Karl VOCELKA, *Franz Joseph I. Kaiser von Österreich und König von Ungarn 1830—1916: Eine Biographie*, München, C. H. Beck, 2015.

⁷⁶ D. ŠEPIĆ, *Italija, saveznici i jugoslavensko pitanje 1914—1918*, Zagreb, Školska knjiga, 1970., 130.

tičkoga zemljovida Europe. Uoči rata Zagorac je napose isticao mađarsku politiku, kao onaj čimbenik koji iznutra destabilizira održivu koncepciju Monarhije. Teret krivnje stavljao je i na leđa Franje Josipa I., koji je ustrajavao na dominciji austrijskih Nijemaca i Mađara u multinacionalnoj državnoj zajednici. Iz takvog kuta gledanja može se zaključiti da su hrvatski političari, okupljeni oko Riječke rezolucije, shvaćali sve slabosti dualističkoga sustava, ali su, svaki na svoj način, izabirali taktiku koja bi pomogla poboljšanju hrvatskoga državno-pravnoga položaja.

U vezi s time može se raspravljati o čestoj temi političkih strategija — političkom oportunizmu. Zagorac će se tako, nakon 1918. i činjenice da se ta godina pojavila kao jedan od najkritičnijih trenutaka hrvatske povijesti, sve češće pojavljivati kao podupiratelj jugoslavenske državne ideje, pri čemu će svoje stajalište temeljiti i na interpretaciji predratnih kretanja. Nije bio jedini koji je tako postupao. Dok je Supilo u znatnome dijelu literature ostao oličenje borca za federativnu Jugoslaviju i primjer kako se može suprotstavljati Pašićevu⁷⁷ tipu velikosrpstva, za Zagorca bi se teško moglo reći da je, pristajanjem uz diktatorski režim kralja Aleksandra, u potpunosti prihvatio načelo nacionalne ravnopravnosti, oličeno u integralnom jugoslavenstvu. Kompromiserskim usvajanjem jugoslavenskoga nacionalizma, pronašao je ideološku osnovicu koja je mogla zadovoljiti samo njegove privatne interese. Za razliku od političara iz nekih drugih dijelova Austro-Ugarske Monarhije, koji su do izbijanja Prvoga svjetskog rata također održavali bliske veze s belvederskim krugom kao simbolom prijestolonasljednikove vlade u sjeni, Zagorcu nije uspjelo pravodobno prestrojavanje koje bi mu omogućilo da se odmah na početku novonastalih državnih tvorevina, nastalih krajem 1918., nastavi kretati u vrhu političkoga života. Karijere M. Hodže s kojim se dopisivao, rumunjskoga političara iz Transilvanije Alexandrua Vaide-Voevoda,⁷⁸ pa čak i slovenskoga prvaka Antona Korošeca,⁷⁹ pokazuju koliko je bilo bitno odrediti trenutak kada treba odbaciti stare i prihvatiti nove forme djelovanja, da bi se zadržala zapažena uloga u politici. Zbog toga se čini da se Zagorac

⁷⁷ Nikola P. Pašić (1845.—1926.), srbijanski i jugoslavenski političar. Vidi: Đorđe Đ. STANKOVIĆ, *Nikola Pašić i jugoslovensko pitanje*, 1-2, Beograd, BIGZ, 1985.; Đorđe RADENKOVIĆ, *Pašić i Jugoslavija*, Beograd, Službeni list SRJ, 1999.

⁷⁸ A. Vaida-Voevod (1872.—1950.), predsjednik rumunjske vlade (1919.—1920.; 1932. i 1933.).

⁷⁹ A. Korošec (1872.—1940.), slovenski političar i katolički svećenik. Vidi: Feliks J. BISTER, *Anton Korošec državnozborski poslanec na Dunaju. Življenje in delo 1872—1918*, Ljubljana, Slovenska matica, 1992.; A. RAHTEN, *Slovenska ljudska stranka v beograjski skupščini. Jugoslovanski klub u parlamentarnem življenju Kraljevine SHS 1919—1929*, Ljubljana, Založba ZRC, ZRC SAZU, 2002.

i našao na repu povijesti koja ga je, za razliku od Supila, uglavnom zabilježila kao rubnoga sudionika političkog života, premda njegova ostavština nije zanemariva.

Stjepan Zagorac

Političke uspomene u vezi sa Franom Supilom⁸⁰ (Predavanje održano 25. II. 1928. u Sušaku).

UVOD.

Rado se odazivam ljubaznom pozivu cijenjenog društva »Klub Frano Supilo«, da u počast sjene velikog pokojnika iznesem pred Vas nekoliko crtica u vezi s njime iz nedavne prošlosti; vremena borbe i rada.

Ja to mogu da učinim posve objektivno i nepristrano, jer nisam angažovan u aktivnoj politici, niti podvržen kojoj stranačkoj disciplini.

Sa Franom Supilom zajednički sam radio od god. 1905. u hrvatsko-srpskoj koaliciji, a kasnije, kad smo već obojica prestali biti članovima iste, sastajao sam se, raspravljao i dopisivao s njime. Ovdje imadem sačuvano pet njegovih originalnih pisama. I kao član stranke prava odobravao sam i branio njegovu ideologiju.

Svrha ovoga mojega predavanja dvovrsna je: prvo, da dadem počast njegovoj uspomeni, a drugo, da istaknem kako su Hrvati i Srbi u Hrvatskoj shvaćali ulogu, sporazum i ujedinjenje, kako su za nj radili i spremali ga.

Ne mislim, niti mogu da podam kakovu iscrpivu studiju o Franu Supilu, jer to iziskuje mnogo vremena i dubokog proučavanja njegovog ogromnog rada. To će biti zahvalan posao kojega od naših darovitih literarno-političkih historika. Ja ću iznijeti samo nekoliko *predratnih* momenata u kojima je sudjelovao Frano kao glavni čimbenik, a koji mogu poslužiti za pravilno prosudjivanje njegovog rada i djelovanja, i naše političke povijesti.

Želim ipak da podam jednu zaokruženu sliku, pa ću stoga nanizati nekoliko općenitih pogleda na našu političku prošlost, kao i na vrijeme prije početka Supilovog javnog djelovanja.

⁸⁰ *Novi list*, Sušak, br. 17, 29. veljače 1928., 2; br. 18, 3. ožujka 1928., 2; br. 19, 7. ožujka 1928., 2; br. 20, 10. ožujka 1928., 3; br. 21, 14. ožujka 1928., 2; br. 22, 17. ožujka 1928., 3; br. 23, 21. ožujka 1928., 3; br. 24, 24. ožujka 1928., 3; br. 25, 28. ožujka 1928., 3; br. 26, 31. ožujka 1928., 3; br. 27, 4. travnja 1928., 3; br. 28, 7. travnja 1928., 4-5; br. 29, 11. travnja 1928., 2; br. 30, 14. travnja 1928., 2; br. 31, 18. travnja 1928., 2.

I. OPĆI POGLED NA POLITIČKU POVIJEST HRVATA.

1. Čitava historija hrv. naroda, od prvih dana njegova dolaska u ove krajeve, pa sve do godine 1918. nije ništa drugo, nego golemi niz borbi za ekzistenciju i njegovu duševnu, te nacionalnu i državnu slobodu i neovisnost. Ta je sloboda i neovisnost bila čas veća i jača, čas manja i slabija, ali na žalost nije ona nikada bila potpuna — pa ni za najvećih naših narodnih vladara: Tomislava⁸¹ i Petra Krešimira IV.⁸² Naš proslavljeni učenjak *Vatroslav Jagić*⁸³ piše: »Hrvati smjestivši se ovdje, na pragu zapada i istoka, bijahu potezani u vrtlog onih raznih vanjskih sila koje se ovdje križahu. U glavnom, po svom geograf. položaju i kulturnoj pozadini bijahu Hrvati vezani za zapadnu rimsku kulturu — sa nekim dodirima i umetcima grčko-bizantinskim t. j. istočno rimskim. Ta okolnost (naime vezanje uz zapadnu rimsku kulturu) *nije bila po hrvatski narod od sreće*. Već u VII. stoljeću pristali su uz rimski katalicizam, obećav poslušnost rimskim papama, koji ih uzeše pod osobitu zaštitu Sv. Petra (!).⁸⁴ To je značilo priznanje gospodstva rimskog duha, latinskog jezika. I zbilja, za puna dva stoljeća ne biva nikakva spomena o narodnom jeziku bilo u crkvi bilo u državi: sav se javni život sa svim potrebama kretao u običnoj kolotečini sredovječne latinštine. Tek sa Ćirilom⁸⁵ i Metodom⁸⁶ nastupa u polovici IX. stoljeća važan preokret.« (Vodnik. »Povijest hrvatske književnosti«, strana 9. i 10.)⁸⁷

⁸¹ Tomislav (druga pol. 9. st. — 928.), hrvatski vladar (o. 910.—928.); nosio titulu rex (925.).

⁸² Petar Krešimir IV. (prva pol. 11. st. — 1074.), hrvatski kralj (o. 1058.—1074.).

⁸³ V. Jagić (1838.—1923.), hrvatski slavist. Vidi: Tihomil Maštrović, ur., *Zbornik o Vatroslavu Jagiću književnom povjesničaru, kritičaru i filologu*, Knjiga I.—II., Zagreb, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu [etc.], 2007.

⁸⁴ O Zagorčevom mišljenju o papinstvu, vidi: Stjepan ZAGORAC, *O postanku papinstva. Odgovor rimokatol. bogoslovima u Sarajevu: Dru I. Jablanoviću, O. fra. M. Jakovljeviću i Dru Č. Čekadi*, Zagreb, Naklada pisca, 1927.

⁸⁵ Sv. Ćiril/Kiril/Konstantin (826./827.—869.), bizantski misionar.

⁸⁶ Sv. Metod (o. 815.—885.), bizantski misionar.

⁸⁷ Branko VODNIK, *Povijest hrvatske književnosti, Od humanizma do potkraj XVIII. st.*, Knjiga I., Zagreb, Matica hrvatska, 1913. (S uvodom V. JAGIĆA, »O hrvatskoj glagolskoj književnosti«). Navedeni tekst u izvorniku glasi: »Tko bi danas umio iskazati sve uzroke, zbog kojih nastu u prvim vijekovima kršćanske ere ono veliko komešanje, što se u historiji pominje pod imenom seobe naroda? Široko područje nagadjanja prati one događaje, koji su od stoljeća do stoljeća mijenjali etnografsko lice Evrope. Pod ovakve neobjašnjive uzroke spada i dolazak slovenskih plemena u jugoistočnu Evropu, gdje domala i Hrvati pod tim posebnim imenom sazdaše sebi novu domovinu. Njen geografski položaj i kulturna pozadina dadoše narodu, koji se tud smjestio, osobiti pravac života: on bijaše vezan za zapadno-rimsku kulturu, ali s nekim ne sasvim neznatnim ustupcima najbližemu susjedstvu istočno-rimskog, grčko-bizantinskog svijeta. Jedno polovično stanje, na pragu zapada

Ovako prof. Jagić. Mnogo oštrije izražava se profesor *Dr. Petar Tomić*.⁸⁸ On piše godine 1911.: »Hrvati su se prije nego ostali slavenski narodi razvili i pokrstili, te se odrekli svoga narodnoga, a prerano prihvatili kozmopolitstvo u tuđjem interesu. Oni su se *prerano* pomiješali s tudjincima. Da su barem 200-300 godina dulje ostali u svojoj poganskoj vjeri⁸⁹ — kao drugi Slaveni i kao isti Madžari — bilo bi to u *narodnom pogledu* za njih bolje. Hrvati od *Branimira*⁹⁰ u glavnom (880) do danas služe Rimu, a od 1102. vezali se uz Madžare,⁹¹ a od 1440.⁹² (1526.)⁹³ uz Austriju. Talijanski katolicizam oduzimlje, osobito malim narodima, energiju i samo svijest narodnu, a stvara od njih ovce; dok je kod pravoslavnih i protestanata sasma protivno. Da su svi Madžari bili rimokatolici, Beč bi bio odavna od Ugarske napravio drugu *Češku*. Kozmopolitizam rimski, a uz to Talijani, Nijemci i Madžari podupirali su provincijalni ekskluzivizam — pače ga stvarali — i tako spriječili sjedinjenje sa Srbima.« (Pismo od 25. II. 1911.). To su bili razlozi, da ovaj naš izvanredno daroviti hrvatski narod nije mogao razviti na svim poljima onu svoju čistu hrvatsku *narodnu kulturu*, kojoj je osnovke donio već u VII. sto-

i istoka, označivše prošlost hrvatskog naroda, zanimljivu s historijskog gledišta, po sam narod s malo sreće. (...) Historija priča, da su Hrvati, došavši u bliski doticaj s ostatcima rimske kulture u Dalmaciji, već u VII. stoljeću pristali uz rimski katolicizam, obećav poslušnost rimskim papama, koji ih uzeše pod osobitu zaštitu sv. Petra. To je značilo priznanje gospodstva rimskog duha, latinskog jezika. I zbilja, za puna dva stoljeća ne biva nikakva spomena o narodnom jeziku bilo u crkvi bilo u državi; sav se javni život sa svim potrebama kretao u običnoj kolotečini sredovječne latinštine, samo iz nekoliko naziva dvorskih časti odsijeva slovenska starina. Istom polovicom IX. stoljeća nastupi važan preokret. Jedno izaslanstvo iz Carigrada, kojemu na čelu bijahu Kiril i Metod, dodje u staru Moravsku i susjednu s Hrvatskom Panoniju, da ondje propovijeda Kristovu nauku i uvede u crkvenu službu na jednom južnoslovenskom narječju po obredu istočno-bizantinskom onako, kako je uz grčku crkvu bilo na istoku kršćanskih naroda sa svojim crkvenim jezicima i svojim narodnim liturgijama.»

⁸⁸ P. Tomić (1839.—1918.), hrvatski povjesničar. Ocjenu njegova opusa vidi u: Stjepan ANTOLJAK, *Hrvatska historiografija*, Zagreb, Matica hrvatska, 2004.², 769-770.

⁸⁹ Vidi: Jan PEISKER, »Koje su vjere bili stari Sloveni prije krštenja?«, *Starohrvatska prosvjeta*, N. s., 2 (1928) 1/2, 55-86; Ivo PILAR, »O dualizmu u vjeri starih Slovjana i o njegovu podrijetlu i značenju«, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* 28 (1931) 1, 1-86.

⁹⁰ Branimir (prva pol. 9. st. — nakon 892.), hrvatski knez od 879. godine.

⁹¹ Te godine na hrvatsko prijestolje dolazi kralj Koloman Arpadović (o. 1074.—1116.); ugarski vladar od 1095. godine. Vidi: Márta FONT, *Coloman the Learned, King of Hungary*, Szeged, Szegedi Középkorász Műhely, 2001.

⁹² Misli se na Ladislava V. Posmrtnog (1440.—1457.) sina Alberta II. Habsburgovca (1397.—1439.), austrijskoga nadvojvode (1404.—1439.), rimsko-njemačkoga i češkoga kralja (1438.—1439.) te hrvatsko-ugarskoga kralja (1437.—1439.).

⁹³ Na hrvatsko je prijestolje izabran Ferdinand I. Habsburgovac (1503.—1564.), austrijski nadvojvoda (1521.—1564.), češki kralj (1527.—1564.), hrvatsko-ugarski kralj (1526./1527.—1564.) i rimsko-njemački car (1556.—1564.).

ljeću sa sobom ovamo. Nije dakle tome bio kriv narod, iz kojega potekoše toliki umni, sposobni, patriotski, požrtvovni sinovi i vodje, već su tome krive neobične prilike i nesretni odnošaji u kojima je morao živjeti, a koje nije mogao izmijeniti, osim da se iselio. Nada sve kriv je tomu nesretni *geografski položaj* na kome leže zemlje što ih je zaposjeo hrv. narod. Na tom položaju, na pragu — kako reče Jagić — Istoku i Zapadu, sukobljavahu se kroz tisuću godina interesi istočnog i zapadnog dijela — ogromnog nekad rimskog imperija; vodjahu se borbe između Rima i Bizanta, borbe između rimskog katoličanstva i istočne ortodoksije; borbe sa osmanlijskom bujicom; borbe između Germanstva, Romanstva i Slavenstva sve do naših dana, kad je napokon zaustavljen germanski »Drang nach Osten«,⁹⁴ da ga opet zamijeni novi talijanski »Drang«. ⁹⁵ Sve te užasne vjekovne borbe svijetova prohuja-
le su, i još uvijek struje preko našeg teritorija. Na ovom teritoriju i u njegovoj blizini izgubiše se čitavi narodi, nestadoše čitave države, pa je pravo čudo, da se održao ovaj naš mukotrpn hrvatski narod. Da mu je to uspjelo, ima se u prvom redu pripisati žilavoj borbi *samoga puka* za svoj jezik, za Ćirilo-Methodsku baštinu.

2. U tim borbama nestalo nam je naše narodne dinastije, i hrvatski narod *morao* se oslanjati kroz stotine godina najprije na ugarske kraljeve, voditi i dalje borbu sa Venecijom, Turskom i Nijemcima, a onda opet na austrijske careve. Nije taj oslon bio izljev osvjedočenja, simpatija ili ljubavi, nego je rezultirao iz *nužde*, iz prirodnog nagona za samoodržanje. Divna je bila i veličajna pojava *Petra Svačića*,⁹⁶ zadnjega hrvatskog narodnog reprezentanta potpune neovisnosti, — ali je to bila samo jedna epizoda onog heroičnog i idealnog otimanja ispod vlasti trećega, koja se ne bi bila mogla održati, da je i uspjela.

Došavši hrvatski narod u tu sferu madjarskog i kasnije austrijskog upliva i vlasti čitava se njegova duševna i umna, pa i fizička snaga iscrpljivala kroz stoljeća u teškoj borbi između Scile i Haribde *Beča* i *Pešte*, koje su se na izmjenu služile Trojednom Kraljevinom kao sredstvom, da unaprede svoje vlastite interese i ciljeve, te učvrste svoju moć i vlast. Nekadanju ulogu Rima i Bi-

⁹⁴ Drang nach Osten (njem.) — prodor na istok.

⁹⁵ Autor misli na talijansko zauzimanje dijelova istočnojadranske obale naseljene Hrvatima (i Slovencima) nakon Prvoga svjetskog rata (Rapalski ugovor, 1920.; Slobodna Država Rijeka, 1920.—1924.). Vidi: Vojislav M. Jovanović, odabr. i ur., *Rapalski ugovor 12. novembra 1920. Zbirka dokumenata*, Zagreb, Jadranski institut JAZU, 1950.; Ferdo ĆILINOVIĆ, *Riječka država. Od Londonskog pakta i Danuncijade do Rapalla i anekcije Italiji*, Zagreb, Školska knjiga, 1953.

⁹⁶ Petar Svačić/Snačić (sred. 11. st. — 1097.), hrvatski kralj (1093.—1097.).

zanta prema hrv. narodu preuzeše još u pogoršanom izdanju Beč i Pešta. Hrvatska je bila vazda igračka u borbi između Austrije i Ugarske, a bila je pre-slaba sama da se otme gvozdenom zagrljaju jedne i druge. Odatle ono nepres-tano kolebanje hrv. politike između Beča i Pešte, između Austrije i Ugarske.

Našlo se vazda u Hrvatskoj muževa, kojima je lebdio pred očima ideal Petra Svačića, koji su poput narodnih apostola propovijedali dogmu: »ni s Bečom ni s Peštom, hoćemo biti samostalni«. Ali je to bio samo ideal za oži-votvorenje kojega nedostajahu sile naroda hrvatskoga. U toj neprestanoj po-litičkoj borbi istrošio je hrvatski narod sile svojih najvećih, najumnijih i naj-požrtvovnijih sinova. Neću izbrazati junake prošlosti, nego samo upozorujem na nekoje iza preporoda⁹⁷ — počevši od idealnoga i umnoga Gaja,⁹⁸ junač-kog Jelačića,⁹⁹ velikoga Strossmajera,¹⁰⁰ učenoga Račkoga,¹⁰¹ Mrazovića,¹⁰² Kukuljevića,¹⁰³ Bogovića,¹⁰⁴ Perkovca,¹⁰⁵ i drugih, pa do hrvatskog Gambet-te¹⁰⁶ Milana Mankanca,¹⁰⁷ Kvaternika,¹⁰⁸ Starčevića,¹⁰⁹ Derencina¹¹⁰ i rodoljub-

⁹⁷ Hrvatski narodni preporod je naziv za nacionalni, kulturni i politički pokret u Hrvatskoj, koji se u literaturi standardno veže uz razdoblje od 1835. do 1848. Ovdje Zagorac uvršta-va i političare koji se javljaju u drugoj polovini 19. stoljeća.

⁹⁸ Ljudevit Gaj (1809.—1872.), hrvatski političar, jezikoslovac, književnik i novinar. Vidi: J. HORVAT, *Ljudevit Gaj. Njegov život, njegovo doba*, Zagreb, Rijeka, Sveučilišna naklada Li-ber, Otokart Keršovani, 1975.; Elinor MURRAY DESPALATOVIĆ, *Ljudevit Gaj i ilirski pok-ret*, Zagreb, Srednja Europa, 2016.

⁹⁹ Josip grof Jelačić od Bužima (1801.—1859.), hrvatski vojskovođa i ban Hrvatske, Slavo-nije i Dalmacije (1848.—1859.). Vidi: Josip NEUSTÄDTER, *Ban Jelačić i događaji u Hrvat-skoj od godine 1848.*, sv. I.—II., Zagreb, Školska knjiga, 1994.—1998.; Ernest BAUER, *Jo-seph Graf Jellachich. Banus von Kroatien. Schicksal und Legende des kroatischen Helden von 1848*, Wien, München, Verlag Herold, 1975.

¹⁰⁰ Josip Juraj Strossmayer (1815.—1905.), hrvatski političar i dakovački biskup (1850.—1905.). Vidi: William Brooks TOMIJANOVICH, *Biskup Josip Juraj Strossmayer: nacionali-zam i moderni katolicizam u Hrvatskoj*, Zagreb, Dom i svijet, 2001.

¹⁰¹ Franjo Rački (1828.—1894.), hrvatski političar, povjesničar i katolički svećenik. Vidi: M. GROSS, *Vijek i djelovanje Franje Račkoga*, Zagreb, Novi Liber, 2004.

¹⁰² Matija Mrazović (1824.—1896.), hrvatski političar i publicist.

¹⁰³ Ivan Kukuljević Sakcinski (1816.—1889.), hrvatski političar, povjesničar i književnik. Vi-di: Ivana MANCE, *Zercalo naroda. Ivan Kukuljević Sakcinski: povijest umjetnosti i politi-čka*, Zagreb, Institut za povijest umjetnosti, 2012.

¹⁰⁴ Mirko Bogović (1816.—1893.), hrvatski političar, odvjetnik i književnik.

¹⁰⁵ Ivan Perkovac (1826.—1871.), hrvatski političar, publicist i novinski urednik.

¹⁰⁶ Léon Gambetta (1838.—1882.), francuski političar. Vidi: John P. T. BURY, *Gambetta and the Making of the Third Republic*, London, Longman, 1973.

¹⁰⁷ M. Mkanec (1843.—1883.), hrvatski političar, pravnik i publicist.

¹⁰⁸ Eugen Kvaternik (1825.—1871.), hrvatski političar. Vidi: Cherubin ŠEGVIĆ, *Prvo pro-gonstvo Eugena Kvaternika, godine 1858.—1860. Prilog za najnoviju hrvatsku povijest. Po njegovu dnevniku*, Knjiga prva, Zagreb, Izdanje Knjižare i papirnice u korist »Kluba Ćirilo-

nog bana filozofa i pjesnika Ivana Mažuranića.¹¹¹ Možda nije bilo u Evropi sabora, u kojemu bi bilo *najednom* okupljeno toliko spremnih, oštroumnih i rodoljubnih muževa, kao baš u hrv. saboru. Da nisu postigli ono, za čim su težili, zašto su se borili, i da im je uza sve divovsko naprezanje na koncu jedva uspjelo spasiti tek neku nagodbenu talmi-autonomiju,¹¹² nisu krivi ti muževi, već, kao što rekosmo, nesretne prilike i odnošaji. Njihovi zahtjevi bili su u skladu sa činjenicama narodne povijesti, koje su im davale jaka uporišta u teškoj svakidašnjoj borbi za očuvanje narodnog opstanka i za razvoj intelektualnih i duševnih sila — ali su ti zahtjevi bili u onim prilikama prosto neizvedivi. Sva njihova pozivanja na prošlost nisu mogla nadjačati političke momente fizičke moći tadanjih prilika. Faktični događaji stavljali su ih pred gotov čin, a njima nije preostajalo drugo nego rekrimirati i ogradjivati se. Uzalud su naprezali sve svoje velike duševne sile da riješe koji od problema svojega vremena. Taj neuspjeh rodio je međjusobnim trvenjem, razdorom, svadjama i strančarskim bjesnilom. Umjesto da prikupljaju narodne sile, oni su ih mrvili; umjesto da svedu broj stranaka na najmanju mjeru, oni ih povećavaju na veselje svojih neprijatelja.

Metodskih zidara» (Šimunić i drug), 1907.; ISTI, *Drugo progonstvo Eugena Kvaternika godine 1861—1865. Prilog za povijest konspiracije naroda proti Austriji. Ozažeo iz njegova dnevnika*, Knjiga druga, Zagreb, Izdanje Knjižare i papirnice u korist »Kluba Ćirilo-Methodskih zidara» (Šimunić i drug), 1907.; E. KVATERNIK, *Politički spisi. Rasprave, govori, članci, memorandum, pisma*, Ljerk Kuntić, prir., Zagreb, Znanje, 1971.

¹⁰⁹ Ante Starčević (1823.—1896.), hrvatski političar. Vidi: Kerubin ŠEGVIĆ, *Dr. Ante Starčević. Njegov život i njegova djela*, Zagreb, Tiskara Hrvatske stranke prava d.d., 1911.; J. HORVAT, *Ante Starčević. Kulturno-povijesna slika*, Zagreb, Nakladni zavod Matice hrvatske, 1990.2; A. STARČEVIĆ, *Politički spisi*, Tomislav Ladan, prir., Zagreb, Znanje, 1971.; Pavo BARIŠIĆ, *Filozofija prava Ante Starčevića*, Zagreb, Hrvatsko filozofsko društvo, 1996.; S. Matković, Božidar Petrač, prir., *Ante Starčević: zbornik radova sa znanstvenog kolokvija u povodu 120. godišnjice smrti*, Zagreb, Društvo hrvatskih književnika, 2017.

¹¹⁰ Marijan Derenčin (1836.—1908.), hrvatski političar, pravnik i novinar. S Derenčinom, kao istaknutim prvakom protumadžarske oporbe i jednim od mentora naprednjačke mladeži, Zagorac će surađivati prigodom donošenja Riječke rezolucije.

¹¹¹ I. Mažuranić (1814.—1890.), hrvatski političar, pjesnik i jezikoslovac; ban Hrvatske, Slavonije i Dalmacije (1873.—1880.). Vidi: Milorad ŽIVANČEVIĆ, *Ivan Mažuranić*, Novi Sad, Zagreb, Matica srpska, Globus 1988.2; I. MAŽURANIĆ, *Izabrani politički spisi*, Dragutin Pavličević, prir., Zagreb, Golden marketing, Narodne novine, 1999.; Dalibor Ćepulo, Tea Rogić Musa [et al.], ur., *Intelektualac, kultura, reforma: Ivan Mažuranić i njegovo vrijeme*, Zagreb, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2019.

¹¹² Misli se na Hrvatsko-ugarsku nagodbu (1868.). Vidi: Vasilije KRESTIĆ, *Hrvatsko-ugarska nagodba 1868. godine*, Beograd, SANU, 1969.; Josip ŠARINIĆ, *Nagodbena Hrvatska. Postanak i osnove ustavne organizacije*, Zagreb, Nakladni zavod Matice hrvatske, 1972.; Ladislav (László) HEKA, *Hrvatsko-ugarska nagodba. Pravni odnos bana i hrvatskog ministra*, Zagreb, Srednja Europa, 2019. Također vidi: »Hrvatsko-ugarska nagodba 1868. godine«, u: H. MATKOVIĆ, *Na vrelima hrvatske povijesti*, Zagreb, Golden marketing-Tehnička knjiga, 2006., 193-206.

Trebalo je da dodje do jedne strahovite, u povijesti čovječanstva nezapamćene svjetske konflagracije,¹¹³ da Hrvati napokon godine 1918. izađu iz ovoga vrtloga, da na svojem teritoriju postanu duhovno i politički neovisni i da tako dodju do svoje slobodne orijentacije. Hrvati se 1918. slobodno odlučše za jedinstvo sa svojom po krvi i jeziku braćom Srbima, koji su isto tako u krvavim stoljetnim borbama i stradanjima zasnježdili svoju životnu sposobnost.¹¹⁴

Naša je dužnost, da se češće i rado sjećamo onih naših velikih i plemenitih muževa, koji su nam utirali puteve do ove slobode i ujedno nam pokazali sredstva i načine, kako ćemo u tom našem zajedništvu najbolje i najlakše izgraditi si sretnu, blagoslovenu zajedničku budućnost. Jedan od takvih rijetkih muževa bio je naš *Frano Supilo*.

Danas su doduše one ideje, koje su pokretale djelovanje prijašnjih generacija, sve do 1918. izgubile svoju aktuelnu važnost za javni život hrv. naroda, pa se danas traže druga sredstva i drugi načini rada; ali se ne smije zaboraviti *da se povijest opetuje*, pa da imade u mnogočemu i danas analogija. Pa kako je kroz vijekove priznata i oprobana ona stara latinska. »*Historia magistra vitae*« = Povijest je učiteljica života, to će i za našu generaciju biti štošta zanimljiva i poučna iz onih dana — ne samo kao povijesni prilog za osvjetljenje ljudi i prilika onoga doba, već i kao uzor za daljnji rad oko budućnosti našeg troimenog naroda.

II. SUPILO I NJEGOVO DOBA.

Pokojni Frano Supilo i ako nije imao visokih škola, bio je daleko sposobniji i spremniji od mnogih tako zvanih učenjaka. U njega bijaše jaka memoria, silna marljivost i ustrajnost te pronicav razum; svojstva, koja su ga činila rođenim političarom, diplomatom¹¹⁵ i državnikom.

1. Supilo stupa u javnost kao mladić na uredništvu dubrovačke »Crvene Hrvatske«¹¹⁶ pristajući dušom i tijelom uz starčevićanski program »stranke prava«.¹¹⁷ Starčevićanstvo identificiralo se tada sa Hrvatstvom i bilo je antisrpski

¹¹³ Riječ je o Prvom svjetskom ratu (1914.—1918.).

¹¹⁴ Autor misli na raspad Austro-Ugarske Monarhije i stvaranje Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Vidi: Milorad EKMEČIĆ, *Ratni ciljevi Srbije 1914.*, Beograd, Srpska književna zadruka, 1973.

¹¹⁵ Vidi: D. ŠEPIĆ, *Supilo diplomat. Rad Frana Supila u emigraciji 1914—1917. godine*, Zagreb, Naprijed, 1961.

¹¹⁶ »Crvena Hrvatska« (Dubrovnik, 1891.—1914.), politički tjednik/dvotjednik koji su pokrenuli dubrovački pravaši u suradnji s tamošnjim narodnjacima. Supilo je bio njezin izdavaatelj i upravitelj (1891.—1899.) i odgovorni urednik (1892.—1899.) te ponovno izdavaatelj do 1901. godine.

nastrojeno. *Ali nije tako bilo od početka.* Zaustavimo se čas kod ovoga interesantnog pitanja.

Utemeljitelji pravaštva bili su dva hrvatska dioskura: *Eugen Kvaternik* i *Ante Starčević*, koji se pojaviše u prvom saboru poslije apsolutizma,¹¹⁸ g. 1861. U tom saboru prvi put se spomenulo pitanje odnošaja izmedju Hrvata i Srba. Tada reče E. Kvaternik ove riječi: »Samo najtješnji savez *srdaca* i *politički* izmedju hrvatskoga i srpskoga naroda jest najsigurnije jamstvo za bolju budućnost obiju naroda. Mi ćemo braću našu Srbe u postignuću njihove goruće želje i njihovih prava potpomagati»¹¹⁹... Što više, poznato je, da je E. Kvaternik dao svoj doprinos za Strossmajerovu »jugoslavensku akademiju».¹²⁰ Pa kad je ovaj sabor većinom glasova zaključio, da se narodni jezik ima nazvati »jugoslavenskim jezikom»¹²¹ u namisli, da će se oko hrvatskog naroda, kao stožera i osi kulture južnih Slavena okupiti sva ostala srodna plemena na Balkanu — nije protu tome ustajao Kvaternik, pače u sjednici od 11. novembra prigovara Srbima, što i oni ne nazivaju taj jezik jugoslovenskim,¹²²

¹¹⁷ Vidi: M. GROSS, *Povijest pravaške ideologije*, Zagreb, Sveučilište u Zagrebu, Institut za hrvatsku povijest, 1973.; ISTA, *Izvorno pravaštvo. Ideologija, agitacija, pokret*, Zagreb, Golden marketing, 2000.

¹¹⁸ Razdoblje od 1852. do 1859. (Bachov apsolutizam).

¹¹⁹ Rečenica izgovorena na 15. saborskoj sjednici (23. svibnja 1861.) u izvorniku glasi: »Neugodno mi je o tom predmetu progovoriti, neugodno tim većma, što sam iz dubljine srca moga uvjeren, da samo najtješnji savez *srdacah* i *politički* med hrvatskim i srbskim narodom, jest najsigurnije jamstvo bolje budućnosti obih tih samo imenom različujućih naroda!» *Dnevnik sabora trojedne kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije držana u glavnom gradu Zagrebu god. 1861., 1862., sv. I., 129.*

¹²⁰ Kvaternik je dao 1861. prinos u iznosu od 100 forinti za utemeljenje Akademije, Vidi: Arijana Kolak-Bošnjak, Tomislav Markus [et al.], prir., *Hrvatski sabor 1861.: zaključci i drugi važniji spisi*, Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 2018., 165. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti počinje djelovati 1866. godine. U razdoblju od 1941. do 1945. te od 1991. nosi ime Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti.

¹²¹ »Jezik jugoslavenski trojedne kraljevine izjavljuje se ovim za svakoliki obseg trojedne kraljevine za jedino i izključivo službeni jezik u svih strukah javnoga života«. (Članak LVIII. hrvatskoga Sabora o narodnom jeziku, 1861.) Zakon je usvojen na 59. saborskoj sjednici (12. kolovoza 1861.). *Dnevnik sabora trojedne kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije držana u glavnom gradu Zagrebu god. 1861., 1862., sv. II., 623-624.* Kralj Franjo Josip I. nije potvrdio odluku Sabora o nazivu jezika.

¹²² Kvaternik je na 102. saborskoj sjednici rekao: »(...) jurve jednom zaključeno, da se naš narodni hrvatski jezik trojedne ove kraljevine upravo zato, da ljubav i bratinstvo pokažemo prama onoj braći, koja jošte ima predsudah, te dok blaga znanost povjestnice nerazsvietli neznanstva tmine, kao narodni jugoslavenski jezik iste trojedne kraljevine nazivati ima; akoprem mi Hrvati i Slavonci isto tako (...) slavni naš narodni jezik jedino hrvatskim nazvati smo vlastni (...). Jedino da se preprieči šaranje, i opet ovu koncesiju učiniti za shodno pronašli smo, te se naš jezik ima zvati 'jugoslavenski jezik trojedne kraljevine'. (...) No budući smo mi zaključili, da se ima službeni jezik trojedne ove kraljevine nazvati

na što mu *Mihajlo Polit*¹²³ odgovori, da naziv »jugoslavenski« nije koncesija Srbima u Hrvatskoj.¹²⁴ Tek g. 1866. stvori sabor zaključak, da se jezik zove »hrvatski ili srpski«.¹²⁵ — U političkom pogledu sastojao se program Kvaternikov u ovim njegovim riječima: »Pošto će nas Madžari i Austrija u svom zagrljaju, jer su jači od nas, ugušiti, stoga budimo samostalni!«¹²⁶ Kako da se to izvede nije rekao, niti mogao reći, jer Hrvatima nije nitko nudio samostalnost. Starčević pak, popunjujući Kvaternika reče, kako on ne vjeruje ni Austriji ni Ungariji, ni nikomu pod vedrim nebom, nego drži da »Hrvatsku mogu stvoriti samo Bog i Hrvati«. Stanovište izraženo ovim riječima bilo je program stranke prava sve do godine osamdesete. Ovo je bio *negativni* program, pa ipak je bio u toj Starčevićевой negaciji složan cijeli sabor, jer je čitav sabor zaključio, da se ne ide u Beč i u austrijsko carevinsko vijeće. Radi toga bude sabor raspušten i zemlja ostaje četiri godine bez sabora.¹²⁷

2. *Srbi u Trojednoj kraljevini* Hrv.-Slavoniji-Dalmaciji išli su sve ovo vrijeme već od g. 1848. rame uz rame s Hrvatima u borbi za historička prava i cjelokupnost Hrvatske. Tek kasnije plane razdor među njima. Dok je Kvaternik, kako spomenusmo pravio kompromis i sa jugoslavenstvom, Starčević je o tom pitanju šutio u saboru, ali je počeo u književnim radovima napadati sve *redom* i time povećavati kaos i neslogu. Ipak je i Starčević stajao na stanovištu *jednoga naroda*, samo što je on htio dati mu ime hrvatsko. To nam

jugoslavenski jezik, s toga sam ja za to, da ostanemo pri ovoj redakciji, a braća Srbli neka nam nemute sloge naše, koju smo mi upravo tim neutralnim imenom ustanoviti odlučili.« *Dnevnik sabora trojedne kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije držana u glavnom gradu Zagrebu god. 1861., 1862., sv. III., 928-929.*

¹²³ M. Polit-Desančić (1833.—1920.), srpski političar u Hrvatskoj, pravnik i publicist. Vidi: Dejan MIKAVICA, *Mihailo Polit Desančić. Vođa srpskih liberala u Austrougarskoj*, Novi Sad, Stylos, 2007.; Tomislav MARKUS, »Mihailo Polit-Desančić i srpski nacionalizam 1861. godine«, *Časopis za suvremenu povijest* 26 (1994) 3, 487-500.

¹²⁴ »(...) ja se moram čuditi gosp. Kvaterniku, što on veli, da su koncesije, što se čini Srbom. Ja mislim, da pravo ono, što postoji, nemože se koncesijom nazvati. Srbi imaju pravo, da se njihov jezik srpskim zove, pačem i Srbi u trojednoj kraljevini žive. (...) Izraz 'jugoslavenski jezik' nemože nikako postojati, jer se jezik nikada po geografskih pojmova nenaziva. (...) Jezik se po narodu naziva (...). Da ima Srbah u trojednoj kraljevini, mislim, da neće nitko tako kratkovid biti, da ovo odriče. Zato nalazim uputno, da se jezik u trojednoj kraljevini naziva 'hrvatsko-srpski jezik'.« *Dnevnik sabora trojedne kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije držana u glavnom gradu Zagrebu god. 1861., 1862., sv. III., 929.*

¹²⁵ Tekst »Zakonskog članka glede uporabe narodnoga jezika«, prihvaćenoga početkom siječnja 1867., vidi u *Dnevnik sabora trojedne kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije od godine 1865/7., 1867., 673.*

¹²⁶ Vidi Kvaternikov govor izrečen na 22. saborskoj sjednici (18. lipnja 1861.). *Dnevnik sabora trojedne kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije držana u glavnom gradu Zagrebu god. 1861., 1862. sv. I., 184-203.*

¹²⁷ Vlada je raspustio hrvatski Sabor 8. studenoga 1861. godine.

potvrđuju riječi odličnoga i umnoga zastupnika *Mihajla Polita*,¹²⁸ koji u saboru g. 1865.¹²⁹ u adresnoj debati veli ovo: »Mi smo Hrvati i Srbi, istina *je-dan narod*, no historija nam je dala u prošlosti dva različita politička života, dva imena. Daj Bože, da postanemo po vremenu *jedan narod ne samo po poreklu, već i po historiji*. Dotle pako priznajmo, da ima ovdje narod koji je sa hrvatskim jednoga plemena i jedne krvi, ali nosi drugo ime.«¹³⁰ A onda još dodaje, da *ne zamjera ni Starčeviću*, kad je ovih dana s njim govorio i kad je ovaj sve Srbe okrstio Hrvatima. »I ja smatram — veli Polit — to jednim narodom, pa ne smije onda g. Starčević zamjeriti ni Srbinu, ako zove svakoga, koji govori tim jezikom Srbinom, pa neka si to komentira kako tko hoće; to spada u historiju i filologiju. Hrvatstvo i Srpstvo treba da bude izjednače-no.«¹³¹ Interesantno je još kako su o tom pitanju sudili najuvaženiji tada listovi u kneževini Srbiji »Vidovdan«¹³² i »Svetovid«.¹³³ »Svetovid« piše doslovce: »Južna slavenska plemena ne će doći do prave zajednice, ako ne budu jedno drugomu poštovali ime kod kuće. Srbin mora ostati Srbin u zemlji i državi, a isto tako *Hrvat i Bugarin i Slovenac* a skupa sačinjavaju jugoslaven-sku zajednicu. Hrvat mora ostati Hrvatom u državi, koja je starimi hrvatskim kraljevi osnovana a do danas se je održala. Ako se jedan doseli drugomu u

¹²⁸ Zagorac je dio saborskoga govora Svetozara Miletića pogrešno pripisao M. Politu Desančiću.

¹²⁹ Adresna je debata održana 1866. godine.

¹³⁰ S. Miletić je na 12. saborskoj sjednici (29. siječnja 1866.) rekao: »Mi smo jedan narod, ali historija dala nam je i u prošlosti dva različita politička života, dvie kraljevine s ove i one strane, dva imena: daj Bože da vrijeme sve osebine tako izravna, da nesa-mo jedan narod po poreklu i krvi, nego i po historiji posve postane. Sada se ne da tajiti, da ima svaki osebinah, koje ipak alteriraju podpunu individualnost naroda. Buduć dakle vidimo, da ovdje ima narod, koj je sa hrvatskim jednog plemena, jedne krvi, ali ime drugo nosi (...)« *Dnevnik sabora kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije od godine 1865/7.*, 163.

¹³¹ M. Polit-Desančić je na 19. saborskoj sjednici (29. siječnja 1866.) izjavio: »Ja moram reći, dok još nisam poznao hrvatskoga naroda, dok nisam ovdje u njegovoj sredini živio, kad mi se reklo Hrvat, da me je nekako boljelo, jer sam bio uvijek naučen, jezik, kojega ja govorim, srbskim i narod kojemu pripadam srbskim nazvati. (...) Ja sam imao priliku izkusiti, kad se meni reče, Hrvat, da se to reče u najboljoj namjeri, pa to nemogu nikada zamjeriti, dapače kad sam imao priliku sa g. Starčevićem se razgovarati, koji Srbe u Bačkoj i Banatu dapače i u Srbiji i svugdje zove Hrvate, ja mu to nikada zamjerio nisam, jer sam vidio, da nas on smatra kao jedan narod. Ali želio bih, da s toga g. Starčević nezamjeri ni Srbinu kad smatra za Srbina svakoga, koji tim jezikom govori, a neka bude ostavljeno svakomu napose, da si to komentira, kako mu drago; to spada u historiju, spada u filologiju. Nu druga je stvar ovdje; naš političan položaj mora konkretan izraz dobiti. Neda se tajiti, da u trojednoj kraljevini ima i srbski i hrvatski narod.« *Dnevnik sabora kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije od godine 1865/7.*, 166.

¹³² »Vidovdan« je počeo izlaziti 1861. u Beogradu.

¹³³ »Svetovid« je izlazio u Temišvaru, Beču i Beogradu od 1852. do 1870. godine.

kuću, *ne može zahtijevati*, da u kući promijeni ime.¹³⁴ Jednako i »Vidovdan« (Polić:¹³⁵ »Parlamentarna povijest« I., str. 171).¹³⁶ Veliki preporoditelj Dalmacije *Miho Pavlinović*,¹³⁷ koji je tada bio zastupnikom na ovom saboru reče: »Ako — na udarcu dviju civilizacija, *što sve razom jednače* — nestane Hrvatske, ne će biti ni Srbije. Premda će na slovinskom jugu ostati po svuda i Srba i Hrvata, svijet ne će znati za najplemenitije plodove hrvatske i srpske narodnosti.«¹³⁸ U svibnju g. 1867. usvojen bi *jednoglasno* prijedlog *Ivana Von-*

¹³⁴ »Južna slavenska plemena neće doći do prave zajednice, ako nebudu jedno drugomu poštovali ime kod kuće. Srbini mora ostati Srbini u državi svojoj a isto tako i Hrvat i Bugarin i Slovenac, a svi skupa sačinjavaju jugoslavensku zajednicu. Ako se jedan doseli drugomu u kuću nemože zahtijevati, da u kući promijeni ime. To su naše misli o pravu plemenstva u narodnoj zajednici i ne bojimo se, da nam ih tko god može opovrgnuti. Hrvat mora dakle ostati Hrvatom u državi, koja je starim hrvatskim kraljevima osnovana a do danas se je održala. On može priznati genetično, da u toj državi ima žitelja i drugoga plemena ali nikada diplomatski. U našoj Srbiji mi priznajemo genetično, da ima i Bugara i Vlaha ali diplomatski mi kažemo narod srbski a ne bugarsko-vlaški narod. Zašto se nekoji bacaju kamenjem na Hrvate i podmeću im dušmanluk na Srbstvo za to, što oni hoće da budu Hrvati kod svoje kuće? Zašto u Hrvatskoj zahtijevaju ono, što u Srbiji nebi nikada dopustili? Hrvati su pristali uz Srbe u jeziku, Hrvati su priznali u saboru godine 1861. da i jedan dio srbskoga plemena živi u njihovoj državi, Hrvati su na ovogodišnjem saboru, iz obzira na to hrvatsko pleme, zatajili u jednom od najvažnijih diplomatskih akta svoje sobstveno ime te umjesto što su mogli punim pravom kazati, 'hrvatski narod', kazali su 'naš narod' pa nam još Hrvati nisu prijatelji...« Nav. prema: Martin POLIĆ, 1860—1880. *Parlamentarna povijest kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije sa bilješkama iz političkoga, kulturnoga i društvenoga života*. Prvi dio: *Od godine 1860. do godine 1867.*, Zagreb, Komisionalna naklada kr. sveučilišne knjižare Franje Suppana (Rob. Ferd. Auer), 1899., 171.

¹³⁵ Martin Polić (1850.—1903.), hrvatski povjesničar, novinski urednik i publicist. O ocjeni njegova djela, koja se sastoji od pohvale objektivnosti u istraživanju parlamentarne povijesti i pokude u opisu vladavine bana Khuena, vidi: S. ANTOLJAK, *Hrvatska historiografija*, 652-653.

¹³⁶ Puni naslov djela vidi u bilj. 134.

¹³⁷ Mihovil Pavlinović (1831.—1887.), hrvatski političar, ideolog narodnjaštva u dalmatinskoj politici, književnik i katolički svećenik. Vidi: Nikša Stanić, ur., *Mihovil Pavlinović u politici i književnosti*, Zagreb, Globus, 1990.

¹³⁸ Dio citiranoga govora, koji je Pavlinović izgovorio na 21. saborskoj sjednici (3. veljače 1866.) u izvorniku glasi: »Gospodo, ako se mi obazremo na tok evropske uljudnosti, ako smotrimo novi položaj austrijske monarhije u srednjoj Evropi, izveden novimi događajima; ako se osvrnemo na razvoj najvećega pitanja našega vieka; ako razaberemo temelje novom evropskomu pravu, što uzprkos najvećim zaprekama dan na dan se oživotvara — to cjelokupnost postoji prvim i glavnim našim državopravnim pitanjem u Austriji, jer to je pitanje života ili smrti. Zato i neupuštajući se u razmatranje pravnosti i shodnosti načelâ onih rodoljubivih Srbaljah, koji bi nas možda htjeli vratiti na savez sa kraljevinom Ugarskom, kako je bio sveden prije god. 1848., ja bih molio, da stanu pri sebi i da sami promisle, kakve pogibelji priete nam odasvud našoj zajednoj narodnosti, našem obstanu i hrvatskomu i srbskomu u domovini, što se po jugu nazivlje, ako na udarcu dviju uljudstvih, što sve razom jednače, nestane sastavne trojedne kraljevine. Dobro veljače dr. Polit, da jezik

čine,¹³⁹ kojim se proglašuje *istovjetnost i ravnopravnost* hrvatskoga i srpskoga naroda u Trojedinj kraljevini.¹⁴⁰ To je bilo i točno provadjano, jer su Srbi obnašali u Hrvatskoj sve časti vojničke i civilne, osim banova — koje su nam ali slali Madjari.

3. U ovo doba bila je sloga između Hrvata i Srba najčvršća — na zenitu, ne samo u saboru nego i u narodu, jer je čitava zemlja primila s odobravanjem saborski zaključak »o istovjetnosti i ravnopravnosti« obih polovica jednoga naroda. Da li je bio Ante Starčević prisutan u ovoj sjednici ne zna se pozitivno, ali prosvjeda s nikoje strane nije bilo. U ovom saboru bilo je već više zastupnika, koji pristajahu uz A. Starčevića, a među njima najvažniji, riječki patricij *Erazmo Barčić*.¹⁴¹ Ali pravaši još nemaju formalne stranke, niti izradjenog i kodificiranog programa.

Još je interesantno spomenuti, da je u ovom saboru g. 1865. *Mihajlo Polit* zastupao ideju *konfederacije balkanskih država*. On vidi u duhu *savez balkanskih naroda*. Ugarska i Trojedna Kraljevina — veli on — moraju s tim balkanskim narodima stupiti u konfederaciju.¹⁴² *Svetozar Miletic*¹⁴³ u svom go-

nije sve, što sačinjava narodnost; pa ja ću nadostaviti, da se uz jezik hoće navade, načina mišljenja, običaja, sobćenja, javne nastave i javne svijesti. Za sve to, moja gospodo, hoće se ograničeno zemljište. Uzmite nam zemljište, nestat će Hrvatske, ali neće već biti ni Srbije. Premda će na slovinskom jugu ostati po svuda i Srbah i Hrvatah, svijet neće znati za najplemenitije plodove hrvatske i srbske narodnosti«. *Dnevnik sabora kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije od godine 1865/7.*, 178.

¹³⁹ I. Vončina (1827.—1885.), hrvatski političar i pravnik, zagrebački načelnik.

¹⁴⁰ Na 73 saborskoj sjednici (11. svibnja 1867.) prihvaćen je sljedeći zaključak: »sabor trojedne kraljevine izjavljuje svečano, da trojedna kraljevina priznaje narod srbski, koji u njoj stanuje, kao narod sa narodom hrvatskim istovjeten i ravnopravan.« *Dnevnik sabora kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije od godine 1865/7.*, 708.

¹⁴¹ E. pl. Barčić-Japranski (1830.—1913.), hrvatski političar i odvjetnik.

¹⁴² Na 14. saborskoj sjednici (22. siječnja 1866.) Polit-Desančić je izjavio: »Ja se opet vraćam na to istočno pitanje; ovo pitanje stoji u savezu sa ugarsko-hrvatskim pitanjem, jer se neda drugačije riješiti nego tim načinom, da se konfederacija narodah evropskoga iztoka stvori. Ta se konfederacija nemože stvoriti, dok je Austrija u položaju, u kojem je sada; dok Ugarska i trojedna kraljevina nestupe u čistu personalnu uniju sa Austrijom, dotle se mora riješenje istočnoga pitanja odgoditi. Ugarska je pozvana i trojedna kraljevina po svojoj prošlosti, da svoj predjašnji položaj u evropskom iztoku zauzme; Ugarska i trojedna kraljevina mora propagirati slobodan, ustavan, municipalan život na čitavom evropskom iztoku; on mora, kad bilo tad bilo u kakav takav odnošaj spram te konfederacije narodah stupiti, a to nemože drugačije, nego kad svoj položaj spram Austrije svede na čistu personalnu uniju.« *Dnevnik sabora kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije od godine 1865/7.*, 100.

¹⁴³ S. Miletic (1826.—1901.), srpski političar u Hrvatskoj i odvjetnik. Vidi: Nikola PETROVIĆ, *Svetozar Miletic 1826.—1901.*, Beograd, Nolit, 1958.

voru upotpunjuje Politovu osnovu.¹⁴⁴ — Godine 1911. misli na to slovački zastupnik dr. Milan Hodža.

Sabor bude raspušten,¹⁴⁵ izborni red oktroiran¹⁴⁶ i za bana dolazi unionista Levin Rauch.¹⁴⁷ Eugen Kvaternik u svojoj zdvojnosti i zanešenjaštvu priredi t. zv. »Rakovičku bunu«¹⁴⁸ i pogine. Skup pravaša se rasprši i sam Ante Starčević bude zatvoren.¹⁴⁹

God. 1870. 1. prosinca sastadoše se u Ljubljani članovi narodne opozicije, na čelu im Mrazović, sa članovima slovenske narodne stranke i od Srba Laza Kostić,¹⁵⁰ te proglasiše *ujedinjenje južnih Slovena*, izjavivši, da će svim zakonitim sredstvima raditi na ostvarenju toga jedinstva.¹⁵¹ Opozicioni listovi hrvatski i slovenski prihvatiše ovaj program, a *Vončina* pokrene u Sisku na njem. jeziku list »Südslavische Zeitung«,¹⁵² koji je zastupao ovu težnju.

Uto su Srbija i Crna Gora bile navijestile Turskoj rat, da pomognu bosansko-hercegovački ustanak za oslobođenje od Turaka.¹⁵³ Počinje progon Sr-

¹⁴⁴ Vidi Miletićev govor održan na 15. i 16. saborskoj sjednici (23.—24. siječnja 1866.). *Dnevnik sabora kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije od godine 1865/7.*, 111-116.

¹⁴⁵ Sabor je raspušten kraljevom odlukom 25. svibnja 1867. godine.

¹⁴⁶ Vladar je reskriptom odobrio privremeni zakon za provođenje saborskih izbora (»Privremeni zakon od 20. Listopada 1867. o izbornom redu za sabor trojedne kraljevine«; »Privremeni zakon o uređenju sabora trojedne kraljevine, od 20. Listopada 1867.«). Vidi: Bogoslav ŠULEK, *Naše pravice. Izbor zakonah, poveljah i spisah, znamenitih za državno pravo kraljevine dalmatinsko-hrvatsko-slavonske od g. 1202—1868.*, Zagreb, Tiskom Dragutina Albrechta, 1868., CXXXVI-CXLIII; CXLIII-CXLVI.

¹⁴⁷ L. barun Rauch de Nyék (1819.—1890.), hrvatsko-slavonski ban (1867./68.—1871.). Vidi: Iskra IVELJIĆ, *Anatomija jedne velikaške porodice. Rauchovi*, Zagreb, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet [etc.], 2014., 11 i dalje.

¹⁴⁸ Rakovička buna (7.—11. listopada 1871.). Vidi: Ferdo ŠIŠIĆ, *Kvaternik (Rakovička buna)*, Zagreb, Tisak Hrvatskog tiskarskog zavoda, 1926.; Zvonimir KULUNDŽIĆ, *Odgone-tavanje »zagonetke Rakovica«*. Zaboravljeni hrvatski seljački tribun Petar Vrdoljak prethodnik Stjepana Radića za pola stoljeća, Zagreb, Multigraf, 1994.

¹⁴⁹ Starčević je uhićen noću 12./13. listopada 1871., a iz zatvora je pušten 24. prosinca iste godine.

¹⁵⁰ Lazar Kostić (1841.—1910.), srpski književnik i pravnik.

¹⁵¹ Vidi: Zdravko DIZDAR, »Ljubljanski 'jugoslavenski kongres' 1870. u najnovijoj historio-grafiji«, *Historijski zbornik*, 27-28 (1974.—1975.), 331-341. Također vidi: A. RAHTEN, »Jačanje jugoslavenske ideje među Slovencima«, u: ISTI, *Savezništva i diobe*, 45-57.; Petar KORUNIĆ, *Jugoslavenska ideologija u hrvatskoj i slovenskoj politici. Hrvatsko-slovenski politički odnosi 1848.—1870.*, Zagreb, Globus, Centar za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu [etc.], 1986.

¹⁵² Prvi broj »Südslavische Zeitung« (novi niz) objavljen je 5. siječnja 1871. godine. Istoimene novine izlazile su prije u Zagrebu (1849.—1852.).

¹⁵³ Ustanak je trajao od 1875. do 1878. godine. Vidi: Petar MRKONJIĆ (Petar A. KARADOR-DEVIĆ), *Dnevni zapisci jednog ustaša o bosansko-hercegovačkom ustanku 1875—1876. godine*, Milan Stević, Milorad Radević, prir., Beograd, Tribina, 1983.

ba u Ugarskoj i Hrvatskoj, jer su simpatizovali s ovim događajima. Mikanec u svom listu »Primorac«¹⁵⁴ koji je izlazio u Kraljevici, uzeo je u zaštitu progone, dok je Miškatoš¹⁵⁵ u »Obzoru«¹⁵⁶ odobravao progone i tražio da mošnjah zapošjedne Bosnu i Hercegovinu.

Slijedi ujedinjenje Njemačke¹⁵⁷ i Italije.¹⁵⁸

Usljed svih ovih događaja počeo se u narodu buditi nove nade i težnje za bolju budućnost. Raspršeni elementi stranke prava stadoše se gubati i okupljati.¹⁵⁹ Na Rijeci se sastavi odbor od uglednih pravaša, a na čelu im *Erazmo Barčić*. Oni najprije izabraše Antu Starčevića za svojega vodju a primorski Hrvati prvi kompaktno ponesoše pred narodom pravašku zastavu. Starčević bude izabran u Kraljevici i još jednom kotaru,¹⁶⁰ Fran Folnegović¹⁶¹ u Dugom selu,¹⁶² a uz njih još trojica pravaša.¹⁶³ Sada ovaj odbor pristupi formalnom stvaranju stranke pod imenom »stranka prava« i izradi joj program.¹⁶⁴ Taj program je u prvoj svojoj točki, koja nosi naslov »*Ideja programa*« jedan čisto jugoslovenski, izvanokviraški program.¹⁶⁵ U njemu Ante Starčević označuje idejom programa — koja da »ima biti sveta svim otačbeni-

¹⁵⁴ »Primorac« je izlazio u razdoblju od 1873. do 1878., kao list za politiku, narodno gospodarstvo i pomorstvo.

¹⁵⁵ Josip Miškatoš/pseudonim: N. Koritić (1836.—1890.), hrvatski političar i publicist.

¹⁵⁶ Zagrebački dnevnik »Obzor« (1860.—1941.) počeo je izlaziti pod imenom »Pozor« (1860.—1867.).

¹⁵⁷ Do nacionalnoga ujedinjenja Njemačke došlo je 1871. godine.

¹⁵⁸ Proces ujedinjavanja Kraljevine Italije trajao je od 1861. do 1870. godine.

¹⁵⁹ Vidi: Jasna TURKALJ, *Pravaški pokret 1878.—1887.*, Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 2009.

¹⁶⁰ Izbori za hrvatski Sabor održani su u kolovozu 1878. godine. A. Starčević je izabran i u Đurmancu (Krapina — vanjski kotar), ali je prema tadašnjem izbornom zakonu mogao zadržati samo jedan mandat. Odlučio se za onaj u Kraljevici.

¹⁶¹ F. Folnegović (1848.—1903.), hrvatski političar i pravnik. Vidi: Fran FOLNEGOVIĆ, *Otvorite oči!*, Zagreb, Tiskom Antuna Scholza, 1896.

¹⁶² Folnegović je izabran u Senju (grad) i u Sesvetama (izbornom je kotaru pripadala i općina Dugo Selo).

¹⁶³ Osim A. Starčevića i F. Folnegovića izabrani su još sljedeći pravaški kandidati: u Delnicama Andrija Valušnik/Valušnić (1817.—1905.), u Đurmancu kao naknadni izbor Đuro/Juraj barun Rukavina Vidovgradski (1834.—1915.), u Garešnici Pavao Brantner (1842.—1916.) i u Đakovu Ivan Đunderović/Đunderović.

¹⁶⁴ Vidi: »Što hoćemo? Politički program pravaša«, u: T. CIPEK, S. MATKOVIĆ, *Programatski dokumenti*, 275-277.

¹⁶⁵ Zagorac se pozvao na »nacrt programa« što ga je A. Starčević sastavio 1880. u Sušaku. Vidi: *Stenografski zapisnici sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. Petogodišta 1913.—1918. Od XXXV. do uključivo LXXXIV. saborske sjednice od 5. ožujka 1914. do 13. srpnja 1914., 1914., sv. II.*, 105.

kom« — ujedinjenje svih Slavena »među Njemačkom i među Crnim morem«. Ako ovi narodi — veli on — uz potpunu *slobodu i jednakost* sporazumno načine *jednu državu* pod bilo kojim imenom i bilo kakvim državnim uređenjem — tada da je »njihova narodna i državna sreća budućnost potpuno osigurana i zajamčena«. Prema toj ideji označuje se u drugoj točki programa kao *najbliža zadaća*: »Samostalnost i u svih službah državnoga života sjedinjena samouprava hrvatskih zemalja itd.«¹⁶⁶ Slijede još tri manje važne točke programa pod naslovom: »pravni temelji«, »akcija kako se ima raditi« i »sredstvo za izvršenje programa«. Razumije se, da u tom programu nigdje ne dolazi »okvir monarhije«. Ja sam ovaj program iznio dne 9. marta 1914. u hrv. saboru, ali sam mu po odredbi Dra. Mile Starčevića morao dodati u drugoj točki ove riječi: »pod dinastijom Habsburg-Lorenah«, kojih u originalu nema — što je samo po sebi razumljivo. Dr. Mile Starčević je to tražio s dva razloga: prvo, jer — reče — ne želi pod stare dane u tamnicu i drugo, jer je to u skladu sa programom od 1894.¹⁶⁷ na kojemu je stranka tada stajala.

4. Nije, dakle, istina, da je prvobitni program stranke prava bio ekskluzivno hrvatski, antisrpski i monarhijsko-dinastički. Sve je to nastalo kasnije, kad je Ante Starčević, a s njime i stranka prava, videći da se dualizam ne ruši, a ne usudjujući se s ovim programom u javnu borbu — primila g. 1894. pod uticajem Dra. Franka i tadanjih »Obzoraša«¹⁶⁸ program, u kojem nema više ni spomena o prvoj točki iz god. 1880. dok su u drugoj dodane riječi: »u okviru habsburške monarhije«. Za potvrdu navodim samo riječi *Dra. Harambaši-*

¹⁶⁶ »Narodi među Nemačkom i među Crnim morem, pa među Dunajem i Adriatikom po današnjih osebitih imenih u: dolnjoj Štajerskoj, Koruškoj, Kranjskoj, Gorici, Istrii, Dalmaciji, Hrvatskoj, Slavonii, Krajini, Bosni, Hercegovini, gornjoj Albanii, Crnoj Gori, Srbiji, Medjumurju i Bugarskoj; živivši kroz vekove izmešani i u neposrednom susjedstvu nenačiniše državnu ni narodnu skupnost, nego uzderžaše svoje narode i državne osebnosti. Time je dokazano, da se iz ovih narodah nemože silom načiniti srečna državna jedinstvo; a da načine međunarodne osebe moglo se misliti, dok ne bijaše sjedinjene Italije i sjedinjene Nemačke, i dok Rusia ne dobi premoć u istoku. U tom stanju, ovaj nijedan narod o sebi nemože slobodan ni srećan biti. Ako li ovi narodi sporazumno načine jednu državu, kojoj uz potpunu slobodu i jednakost, ime nadeti i uređenje uvesti stoji od njih, tada je njihova narodna i državna srećna budućnost potpuno osigurana i zajamčena. Ta idea ima sveta biti svim otačbenikom ovih zemaljah. Ali jer su se osim Hrvatah, ostali narodi ovoga kraja prilično skupili i lakše mogu raditi o izvedenju te ideje; zato je stranki prava najbliža zadaća: Samostalnost i u svih službah državnoga života sjedinjena samouprava hrvatskih zemalja pod dinastijom Habsburg-Lorenah.« Nav. prema: *Isto*, 105-106.

¹⁶⁷ Vidi: »Državopravni program hrvatske Sjedinjene opozicije (dogovoren između prvaka Stranke prava i Neodvisne narodne stranke 14. IV. 1894.)«, u: T. CIPEK, S. MATKOVIĆ, *Programatski dokumenti*, 357-358.

¹⁶⁸ Pod »obzorašima« se podrazumijevalo Neodvisnu narodnu stranku. Vidi: »Program Neodvisne narodne stranke«, u: T. CIPEK, S. MATKOVIĆ, *Programatski dokumenti*, 284-286. Sam pojam »obzoraši« dolazi od imena zagrebačkoga dnevnika »Obzor«.

ća, koji je g. 1905. u saboru — braneći riječku rezoluciju — dobio Dru. Franku: »A Dr. Frank je onaj, koji je u stari pravaški program prvi unio okvir monarhije«, »Frank je onaj, koji je bitno modificirao pravaški program«¹⁶⁹ itd. Ne treba ovo uzeti kao optuživanje Dra. Franka. Ta je promjena učinjena dobronamjerno, da se u ono doba, kad se stranka već vrlo proširila u narodu, predje na pozitivno stanovište i omogućiti stranci prava realan rad za oživotvorenje programa. Jedini Erazmo Barčič ostao je do svoje smrti vjeran onom prvom programu stranke i gledom na ideju i gledom na postignuće »najbližeg cilja« naglasujući, da će se ovaj izvršiti tek onda, kada će »kozačko kopito zatutnjiti na bečkim pločnicima«.¹⁷⁰ Da je i Ante Starčević računao na Rusiju — akoprem je čudnom logikom izolirao Hrvate od Srba i ostalih Slavena — potvrđuju to mnogi njegovi članci.¹⁷¹ Potvrđuje to još napose jedan nepristran svjedok. Poznati rusofil, učenjak spomenuti već profesor Dr. Petar Tomić pisao mi je dne 26. novembra 1911. pismo, u kojemu dolazi i ovaj pasus: »Još ću Vam kazati, da je mene pitao Ante Starčević, kad sam se povratio iz Rusije: 'kada će doći Hrvatskoj u pomoć ruski car?' Ja sam bio u neprilici dati — bez uvrede — odgovor na to naivno pitanje. Vi znate, da je prije toga E. Kvaternik, a s njime i Ante Starčević polagao svu nadu u Napoleona III.«¹⁷² O tom je sanjao E. Kvaternik 60-tih godina (bio sam s njime na večeri u Novom Gradu¹⁷³ — kod župnika Neralića).¹⁷⁴ Pravaši — nastavlja

¹⁶⁹ Harambašić je te riječi izgovorio na 139. saborskoj sjednici (6. prosinca 1905.) prigodom govora o proračunu za 1906. godinu. Rečenica glasi: »A g. dr. Josip Frank je onaj, koji je u stari pravaški program prvi unio 'okvir monarhije'; gosp. dr. Frank je onaj, koji je bitno modificirao pravaški program time, što se je dao birati u regnikolamu deputaciju, koja se opet bira samo na temelju one zlosretne nagodbe, koju on tako strašno proklinje i nama silom vješa na vrat, jer smo naprosto zatražili samo to, da se točno i strogo vrše ona prava, koja su nam i samom njom svečano zajamčena.« *Stenografski zapisnici i prilozi sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. Petogodište 1901.—1906. od CXXVI do uključivo CXLV. sab. sjednice od 10. studenoga do 14. prosinca 1905., 1906., sv. V., dio II.*, 975. Vidi: August HARAMBAŠIĆ, *Govori*, Julije Benešić, ur., Zagreb, Hrvatski izdavački bibliografski zavod, 1943., 485-486. U istome je govoru Harambašić nazvao Zagorca svojim »dragim drugom«.

¹⁷⁰ »(...) kad bude prvo kopito kozačkog konja udarilo na bečkom pločniku, kucnuti (će) sat slobode slavenskih plemena, a Hrvatska će slobodnom i nezavisnom uskrsnuti na razvalinah toga protunarodnog dualističkoga konglomerata!« Izgovoreno u saborskom govoru od 9. prosinca 1886. godine.

¹⁷¹ O odnosu pravaša prema Rusiji vidi: Aleksandar FLAKER, »Pravaštvo i Rusija: (mjesto Rusije u vanjsko-političkoj koncepciji)«, *Historijski zbornik* 11-12 (1958—1959) 1-4, 105-119; M. GROSS, »Osnovni problemi pravaške politike 1878—1887«, *Historijski zbornik* 15 (1962) 1-4, 61-120 (87-92).

¹⁷² Napoléon III./Charles Louis Napoléon Bonaparte (1808.—1873.), predsjednik francuske republike (1848.—1852.) i francuski car (1852.—1870.). Vidi: David BAGULEY, *Napoleon III and His Regime. An Extravaganza*, Baton Rouge, Louisiana State University Press, 2000.

¹⁷³ Novigrad na Dobri.

Dr. Tomić — nevide dalje od nosa, pa kao Grci u Carigradu i za obsjedanja turskoga još vikahu: Bog i Heleni i Sv. Duh!¹⁷⁵ To jest: »samo Hrvate«, bez saveznika, spasit će Bog od pogibelji!»

5. Napuštanjem prvobitnog programa, nužno je moralo doći do borbe sa srpskim dijelom našega naroda. Pravaši su povelili panhrvatsku politiku, uz deklamacije o historičkom hrv. državnom pravu, o zavjernicama i kraljevskim prisegama i sl. Po toj ideologiji u Hrvatskoj nije smjelo biti Srba. U Srbima počеше gledati najveću zapreku oživotvorenju svojega programa. Vlastodršcima je pak vrlo dobro dolazio ovaj razdor i nesloga među sinovima jednoga naroda, pa su se svim mogućim sredstvima podržavali i nijetili. Oni divni momenti narodne sloge iz g. 1848. za Jelačića i patrijarhe Rajačića,¹⁷⁶ momenti zajedničke borbe za cjelokupnost Trojedne kraljevine godina šezdesetih i dalje, odoše kao u nepovrat. Srbi se stadoše okupljati u redovima unionističke vladine stranke¹⁷⁷ napustivši svaki rad za hrvatsku samostalnost, jer od takove samostalnosti nisu imali ništa očekivati, osim da budu pohrvaćeni i polatinjeni. Pravaška tadanja akcija izazvala je reakciju, koja se odražavala u formuli: »Srbi svi i svuda«¹⁷⁸ i koja je dovela do žalosnih antisrpskih demonstracija g. 1902.¹⁷⁹ Takozvani mjerodavni faktori uživali su u tom pokretu i podupirali su ga. U duhu dočaravali su si: kako će pomoću Srba iz Hrvatske provoditi svoje osvajalačke osnove na Balkanu, a preko ovoga na Istoku uopće. Za dinastije Obrenovića¹⁸⁰ habsburška se monarhija gerirala kao tutor i protektor Srbije, potiskujući na svim linijama ruski upliv i pripremaju-

¹⁷⁴ Ignacije/Ignjat Neralić (1816.—1884.?) Njegova polusestra Ružica, udala se za E. Kvaternika; župnik u Novigradu (1852.—1876.) i u Prilišću (1876.—1884.).

¹⁷⁵ Aludira se na opsadu i zauzeće Konstantinopola/Carigrada 1453. godine.

¹⁷⁶ Josif Rajačić (1785.—1861.), patrijarh srpske pravoslavne crkve (1848.—1861.) u Habsburškoj Monarhiji.

¹⁷⁷ Vidi: Nives RUMENJAK, *Srpski zastupnici u Banskoj Hrvatskoj. Okvir za kolektivnu biografiju 1881.—1892.*, Zagreb, Srpsko kulturno društvo Prosvjeta, 2003.; ISTA, *Politička i društvena elita Srba u Hrvatskoj potkraj 19. stoljeća. Uspon i pad Srpskoga kluba*, Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 2005.

¹⁷⁸ Vidi: Mato ARTUKOVIĆ, *Ideologija srpsko-hrvatskih sporova (Srbobran 1884—1902.)*, Zagreb, Naprijed, 1991.; ISTI, *Srbi u Hrvatskoj (Khuenovo doba)*, Slavonski Brod, Hrvatski institut za povijest — Podružnica, 2001.

¹⁷⁹ Vidi: M. ARTUKOVIĆ, »Članak 'Srbi i Hrvati' i antisrpske demonstracije 1902. u povijesnoj literaturi i publicistici«, *Spomenica Filipa Potrevice*, Mirjana Matijević Sokol, ur., Zagreb, Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilista u Zagrebu, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskoga instituta za povijest, 2004., 257-292; ISTI, »Pitanje šteta i odšteta u antisrpskim demonstracijama 1902. godine«, *Časopis za suvremenu povijest* 42 (2010) 1, 179-217. Te su demonstracije bile obilježene i sukobljavanjem s »mađaronstvom«.

¹⁸⁰ Dinastija Obrenovića vladala je u Srbiji od 1815. do 1842. i od 1858. do 1903. godine.

ći teren, da joj s vremenom i ova padne kao zrela jabuka u krilo. Samo borbi narodne radikalne stranke¹⁸¹ sa Nikolom Pašićem na čelu ima se zahvaliti, da je ova osnova bila već onda osujećena.

6. U Hrvatskoj i Slavoniji stala je Ugarska provoditi mađjarizaciju (osobito pomoću t. zv. »Julijanskih škola«)¹⁸² na svim područjima, dok je u Dalmaciji stala prodirati nijemština i širiti se austrijanština, uz favoriziranje talijanštine, samo da se što prije odnaredi hrvatski živalj. Propast hrvatstva bilo je pitanje razmjerno kratkog vremena.

Franjo Supilo bio je među prvima, koji je uvidio, da se ovim putem i ovakvom politikom u Hrvatskoj ne će moći spasiti hrvatski narod. Njegovo iskreno i nesebično rodoljubno srce krvarilo je nad tužnom sudbinom sigurne propasti njegovoga naroda. Stao je da promišlja: imade li izlaza iz tih vrtloga Scile i Karidbe, u kojima se bespomoćno vrtio brod hrvatske politike. U to se preselio na Rijeku¹⁸³ i ovdje došao u doticaj, on pravaš, sa starim pravašima kova Erazma Barčića. Kako je bio bistar i pronicav vidio je, da se Hrvati ne mogu istodobno boriti i proti Austriji i proti Ugarskoj, a uz to se još klat sa Srbima i međusobno. Nakon zrelog promišljanja stvori svoj plan i odluči napustiti dosadanju sterilnu panhrvatsku legitimističku pravašku politiku programa od 1894. Događaji išli su u prilog njegovom planu. U Ugarskoj je bjesnila opstrukcija radi vojnog komandnog jezika, a Košutovci¹⁸⁴ navještaju borbu proti austrougarskoj nagodbi, na kojoj počiva dualizam, a za potpunu samostalnost Ugarske. On odluči u društvu mlađih inaugurirati

III. NOVI PRAVAC HRVATSKE POLITIKE.

U tom smjeru počne žilavo raditi na dvije strane: u Banovini¹⁸⁵ i Dalmaciji.

1. U *Banovini* otvori širom stupce svojega »Novog Lista«¹⁸⁶ naprednoj omladini.¹⁸⁷ To su bili njegovi pioniri. Početkom 1903. upriličuju oni skupštine za

¹⁸¹ Vidi: Milan St. PROTIĆ, *Radikali u Srbiji. Ideje i pokret*, Beograd, Balkanološki institut SANU, 1990.

¹⁸² Vidi: Ivan BALTA, »Julijanska akcija kroz mađarske škole u Hrvatskoj i Slavoniji te BiH krajem XIX. i početkom XX. stoljeća«, *Motrišta* 1 (2001) 1, 79-97.

¹⁸³ Supilo je doselio u Rijeku 1900. godine.

¹⁸⁴ Riječ je o pristašama Stranke neovisnosti i '48./Neovisne stranke (Nezavisna stranka).

¹⁸⁵ Banska Hrvatska ili Kraljevina Hrvatska i Slavonija.

¹⁸⁶ U razdoblju od 1900. do 1907. dnevnik je nosio ime »Novi list«, a potom sve do prestanka izlazenja (1915.) »Riečki novi list«. Vidi: Stanislav ŠKRBEČ, *Riječka zvijezda Gutenbergove galaksije. Tiskarstvo Rijeke i hrvatske glagoljske tiskare*, Rijeka, Tiskara Rijeka, 1995., 306-309 (potpoglavlja: »Toljagaški rat' između Supilova 'Riečkog Novog Lista' i 'Riečkih Novina'«).

financijalnu samostalnost Hrvatske. U brzo zatalasala se sva zemlja. U Zagrebu počinju demonstracije, a nemiri u Primorju, Gorskom Kotaru i drugdje.¹⁸⁸ Dva puta je bila osnova, da se provali u banske dvore i zbaci Khuena. Proglašuju se prijeku sudovi. Supilov »Riječki Novi List« donosi vijesti o žrtvama prijekog suda. Dalmatinski i istarski zastupnici putuju preko Rijeke u Beč i traže audijenciju kod Franje Josipa, ali im ova bude uskraćena. Ovo ogorči sav narod. Khuen odlazi u Budimpeštu za ministra predsjednika.¹⁸⁹

Još za nemira počinje na sveučilištu era zbližavanja Srba i Hrvata. Svetozar Pribićević u zajednici s Radićem, Lorkovićem,¹⁹⁰ Heimerlom,¹⁹¹ Potočnjakom¹⁹² i drugima radio je već prije za to zbliženje. Postavši urednikom »Novog Srbobrana«¹⁹³ piše u god. 1903. ovako: »Svaki pokušaj, upravljen proti samostalnosti naše otadžbine, upravljen je neposredno i protiv budućnosti Srba. Interesi srpstva zahtijevaju, da srpski narod uzme u zaštitu samostalnost Kraljevine Hrvatske proti svim faktorima, kojima je ona na putu« itd. Isto tako i organ dalmatinske srpske stranke »Dubrovnik«¹⁹⁴ piše za slogu *na temelju ravnopravnosti Hrvata i Srba*. Ovo je bio preokret, t. j. prekid sa Srbima

¹⁸⁷ »Napredna omladina« (naprednjaci) je naziv za neformalnu skupinu pripadnika radikalne nacionalističke omladine koja je 1895. sudjelovala u demonstracijama te organizirala spaljivanje mađarske zastave na Jelačićevu trgu u Zagrebu. Nakon toga događaja znatan dio demonstiranata otišao je studirati u Prag, gdje su došli pod snažan utjecaj češkoga nacionalnog pokreta na čelu s T. G. Masarykom. Vidi: *Hrvatski djaci pred sudom. Stenografski izvještaj o glavnoj razpravi proti hrvatskim sveučilištnim djacima obdržanoj pred kr. sudbenim stolom u Zagrebu dne 11-16 studenoga 1895.*, Mirko Mador, gl. ur., Zagreb, Dom i svijet, 1995.² Vidi: »Što hoćemo. Programatski spis hrvatske Napredne omladine«, u: T. CIPEK, S. MATKOVIĆ, *Programatski dokumenti*, 385-388.

¹⁸⁸ Ivan KOVAČIĆ, *Branili su Hrvatsku. Primorci i Gorani u Hrvatskom narodnom pokretu 1903/4.*, Rijeka, Adamić, 1997.

¹⁸⁹ Vidi: »Bilo je to godine devetsto i treće...« (tematski broj), *Časopis za suvremenu povijest* 37 (2005) 3, 585-751.

¹⁹⁰ Ivan Lorković (1876.—1926.), hrvatski političar. Vidi: Mira KOLAR, »Dr. Ivan Lorković urednik 'Narodne obrane' u Osijeku 1902.—1905. godine. (Prilog za biografiju)«, *Osječki zbornik* 27 (2004), 91-110 i natuknicu o njemu u, *Hrvatski biografski leksikon*, <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=11954>. Pristup ostvaren 1. lipnja 2020.

¹⁹¹ Milan Heimerl/Heimrl (1876.—1917.), hrvatski političar i publicist. Vidi natuknicu o njemu u *Hrvatskom biografskom leksikonu*, <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=7408>. Pristup ostvaren 22. svibnja 2020.

¹⁹² Franko Potočnjak (1862.—1932.), hrvatski političar, odvjetnik i publicist. Vidi: F. POTOČNJAK, *Iz svojih političkih zapisaka*, Zagreb, U komisiji knjižare M. Breyera, 1914.

¹⁹³ List »Novi Srbobran« izlazio je u Zagrebu od 1902. do 1906., i bio je glasilo Srpske narodne samostalne stranke.

¹⁹⁴ Tjednik »Dubrovnik« je izlazio u Dubrovniku od 1892. do 1914. Vidi: »Naš program. Program dubrovačkih 'srbo-katolika'«, u: T. CIPEK, S. MATKOVIĆ, *Programatski dokumenti*, 345-347.

»madžaronima«, bezuvjetnim pomagačima vlade i mađarske prevlasti u Hrvatskoj, a povrat na politiku Srba iz godina šezdesetih. Taj preokret stvara mlađa srpska generacija sa Pribićevićem na čelu, a u sporazumu sa Franom Supilom. U organu srpske samostalne stranke »Novom Srbobranu« piše Pribićević 21. jula ovako: »Oni Hrvati, koji stoje na stanovištu narodnog *dualizma* Hrvata i Srba, treba da priznaju *narodnu ravnopravnost*, a oni pak, koji zastupaju narodno *jedinstvo* Srba i Hrvata, moraju ipak dopustiti, da postoje dvije *zasebne* historijsko-političke organizacije, srpska i hrvatska, i ako iskreno žele sporazum ne smiju trpjeti *podređenost* jednoga narodnog dijela drugomu«. ¹⁹⁵ U članku od 9. novembra piše kako »želi, da njegova otadžbina bude *slobodna kuća*, koja *jednako* štiti obadva svoja sina i zato može ići samo s onim hrvatskim strankama, koje bi se postavile na stanovište *potpune narodne ravnopravnosti* izmedju Hrvata i Srba«. ¹⁹⁶

Ovdje treba primijetiti, da g. Pribićević danas, u našoj ujedinjenoj zajedničkoj otadžbini zastupa ovo isto svoje *stanovište* od g. 1903. Ne mislim time reći, da nije bilo i kod g. Pribićevića — pod jakim utiscima neočekivanih događaja — momenata, koji su davali pravo zaključivati na njegov drugačiji mentalitet. ¹⁹⁷ To on i sam dopušta. Ali su ga neslomivi principi duha i prirode brzo doveli do spoznaje, da se ne mijenja preko noći ono, što su stoljeća utvrdila. Takovih časovitih skretanja vidjeli smo i kod mnogih drugih političara i vodja, koji rade, i to mnogo rade. Ne treba biti prorok, a da čov-

¹⁹⁵ Citat u izvorniku glasi: »Medu Hrvatima, koji žele sporazuma, postoje dvije struje. Jedni ispovijedaju načelo narodnog dualizma, a drugi načelo narodnog jedinstva Srba i Hrvata. (...) Oni Hrvati, koji ispovijedaju načelo narodnog dualizma moraju ipso facto, ako iskreno hoće sporazuma, pristati uz misao narodne ravnopravnosti. Oni drugi, koji vjeruju u narodno jedinstvo Srba i Hrvata, moraju ipak dopustiti, da postoje dvije zasebne istorijsko-političke organizacije, srpska i hrvatska, i u logičnoj primjeni svojih načelnih pogleda ne smiju trpjeti, ako opet iskreno žele sporazuma, podređenost jednog narodnog dijela drugome. A što je glavno i jedni i drugi moraju pristati na to, da se načelu ravnopravnosti dade i sigurna zakonodavna podloga, koja isključuje svaki povod međusobnom povjerenju. Ovo je tim potrebnije, što među Hrvatima i danas ima jaka struja, koja pored svih teških iskušenja i neplodnosti svoga rada ne samo ne priznaje Srbima ravnopravnost, nego čak i ne priznaje ni to, da ih ima u životu.«, A+B, »O sporazumu Srba i Hrvata«, *Novi Srbobran*, Zagreb, br. 163, 18./31. srpnja 1903., 1.

¹⁹⁶ Citat u izvorniku glasi: »*Srpski narod želi, da njegova otadžbina bude slobodna kuća, koja jednako štiti obadva svoja sina, a ne tamnica u kojoj je zatvoren sužanj*. I za to, i zbog toga, mogao bi on stupiti u izvjesne i stalne političke odnose samo s onim hrvatskim strankama, koje bi se postavile na stanovište potpune narodne ravnopravnosti između Srba i Hrvata.«, O, »Zagreb, 27. okt. 1903.«, *Novi Srbobran*, br. 242, 27. listopada/9. studenoga 1903., 1.

¹⁹⁷ Vidi: H. MATKOVIĆ, *Svetozar Pribićević i Samostalna demokratska stranka do šestosijećanske diktature*, Zagreb, Sveučilište u Zagrebu, Institut za hrvatsku povijest, 1972.

jek ustvrdi, kako će se oko ovih temelja okupiti sav narod hrvatskog i srpskog imena. Treba samo još da se vrate na principe koje su ispovijedali godine 1903. i neki naši odlični i uvaženi rodoljubi političari. U naravi nema skoka. Najprije narodno jedinstvo u potpunoj ravnopravnosti, a onda pitanje: pod kojim i kakvim ustavom se ono može provesti. Tek tada će se moći pozivati na primjere federativne Njemačke, Rusije itd. Prije ne. Moje je uvjerenje, da kao što su ovi principi iz g. 1903. i dalje urodili velikim i presudnim rezultatima, da će oni isto tako neminovno uroditi plodovima i u današnjim vremenima.

2. Dok se ovako razvijahu prilike u Banovini, nastao je već bio u *Dalmaciji* potpuni preokret radom i sudjelovanjem Frana Supila. Između kluba »narodne hrvatske stranke«¹⁹⁸ i »stranke prava«¹⁹⁹ s jedne, te »srpskog narodnog kluba«²⁰⁰ [s druge strane], nastaje sporazum.²⁰¹ Isti talijanski klub²⁰² obećaje potporu u borbi proti namjeravanom uvođenju njemačkog uređenja jezika, a u korist hrvatsko-srpskog.

Dne 13. novembra 1903. izrekao je u dalmatinskom saboru najbolji Supilov prijatelj i pomagač *Dr. Ante Trumbić* uznositi i umni govor, koji je formalno elektrizovao čitavu sabornicu, a potresno odjeknuo cijelom Hrvatskom. Ovaj govor sadržaje u jezgri kasniju riječku rezoluciju i čitav novi politički pravac. I on je naglasio u tom govoru, da su stari borci (misli pravaše) izgubili s vida *stari pravac*, a novoga nisu našli. Na koncu dovikuje: »U ovoj monarhiji nema pravice za hrvatski narod — ali: *ovaj je narod bio prije monarhije, pak će živjeti i poslije nje!*«²⁰³

¹⁹⁸ O izvornom programu dalmatinskih narodnjaka vidi: »Program Narodnog lista. Program Narodne stranke u Dalmaciji«, u: T. CIPEK, S. MATKOVIĆ, *Programatski dokumenti*, 141-144.

¹⁹⁹ Vidi: »Ivo Prodan: Naš Program. Pravaštvo u Dalmaciji«, u: T. CIPEK, S. MATKOVIĆ, *Programatski dokumenti*, 312-316. Također vidi: Marijan DIKLIC, *Pravaštvo u Dalmaciji do kraja Prvoga svjetskog rata*, Zadar, Matica hrvatska Zadar, Zavod za povijesne znanosti HAZU u Zadru, 1998.

²⁰⁰ Vidi: »Program Srpske narodne stranke«, u: T. CIPEK, S. MATKOVIĆ, *Programatski dokumenti*, 450-451.

²⁰¹ Vidi: »Tekst sporazuma klubova Srpske narodne stranke i Hrvatske stranke na Dalmatinskom saboru«, u: T. CIPEK, S. MATKOVIĆ, *Programatski dokumenti*, 503-504.

²⁰² Vidi: »Saopćenje Talijanske stranke — obavijest kluba talijanskih zastupnika na Dalmatinskom saboru«, u: T. CIPEK, S. MATKOVIĆ, *Programatski dokumenti*, 499-500.

²⁰³ Vidi: Ante TRUMBIĆ, *Izabrani spisi*, I. Petrinović, ur., Split, Književni krug, 1986., 37-57. Trumbić je održao govor na 10. sjednici (7. studenoga 1903.) Pokrajinskoga sabora. Također vidi: *Brzopisna izvješća XXXVIII zasjedanja Pokrajinskoga sabora dalmatinskoga*, 1903., 647-658.

Slijede oduševljene izjave Dra. Smodlake,²⁰⁴ Lovre Borčića,²⁰⁵ Dra. Petra Čingrija²⁰⁶ i Gjura Vukotića.²⁰⁷ Lovro Borčić sa zanosom govori o približenju Srba, koji, da će se složiti s Hrvatima i *Bugarima* moći oprijeti tudjoj, germanskoj najezi na Balkanu.²⁰⁸ Vukotić je *uvjeren*, kako oživotvorenje narodnih ideala zavisi od složnoga rada Srba i Hrvata *kao jednoga naroda*. Srbi i Hrvati, *na temelju ravnopravnosti*, udruženim silama na političkom, kulturnom i ekonomskom polju postići će one ideale, u kojima jedino stoji *spas i sjajna budućnost* naroda srpsko-hrvatskog. Još je časní Don Jure Biankini²⁰⁹ (takodjer pravaš) sve to iznio u austrijskoj delegaciji pred evropski forum, izjavljujući, da je hrvatski narod došao do uvjerenja, da za njega nema u ovoj monarhiji pravice, da je njegov opstanak ugrožen i da je taj narod prisiljen prekinuti sve svoje dosadanje tradicije i naivne nade.

Ovako je, evo, uspjelo Franu Supilu, da sa svojim drugovima i prijateljima stvori u Dalmaciji *novi kurs*. Sada si je on preduzeo, da taj kurs prenese i popularizuje u politički rastrovanoj Banovini. On je sa svojim »Riječkim Novim Listom« u zajedništvu s »Novim Srbobranom« to vrlo uspješno proveo. Da nije bilo ovoga rada, ovoga preporoda u Dalmaciji i Banovini — ne bi bilo tako lako došlo do 29. oktobra²¹⁰ i 1. decembra 1918.²¹¹ kako je došlo.²¹²

3. Godine 1904. u Ugarskoj opstrukcija. Parlament bude 4. jan. 1905. raspušten; izbori obavljani u maju doniješe većinu koaliranoj mađarskoj opo-

²⁰⁴ Josip Smolaka (1869.—1956.), hrvatski političar i odvjetnik. Vidi: Marko Kostrenčić, ur., *Zapisi Dra Josipa Smolake*, Zagreb, JAZU, 1972. Smolaka je održao govor na 11. sjednici (8. studenoga 1903.) Pokrajinskoga sabora. Vidi: Josip SMOLAKA, *Izabrani spisi*, I. Perić, H. Sirotković, ur., Split, Književni krug, 1989., 250-253. Također vidi: *Brzopisna izvješća XXXVIII zasjedanja Pokrajinskoga sabora dalmatinskoga*, 683-688.

²⁰⁵ L. Borčić (1845.—1911.), hrvatski političar i srednjoškolski nastavnik.

²⁰⁶ Pero Čingrija (1837.—1921.), hrvatski političar i pravnik. Čingrija je održao govor na 12. sjednici (9. studenoga 1903.) Pokrajinskoga sabora. Vidi: *Brzopisna izvješća XXXVIII zasjedanja Pokrajinskoga sabora dalmatinskoga*, 726-730.

²⁰⁷ Vukotić je održao govor na 14. sjednici (11. studenoga 1903.) Pokrajinskoga sabora. Vidi: *Brzopisna izvješća XXXVIII zasjedanja Pokrajinskoga sabora dalmatinskoga*, 767-768.

²⁰⁸ Borčić je održao govor na 12. sjednici (9. studenoga 1903.) Pokrajinskoga sabora. Vidi: *Brzopisna izvješća XXXVIII zasjedanja Pokrajinskoga sabora dalmatinskoga*, 719-726.

²⁰⁹ Juraj Biankini (1847.—1928.), hrvatski političar, publicist i katolički svećenik.

²¹⁰ Toga je datuma hrvatski Sabor donio odluku o prekidu svih državno-pravnih veza između banske Hrvatske te Kraljevine Ugarske i Carevine Austrije.

²¹¹ U Beogradu je proglašeno ujedinjenje Države Slovenaca, Hrvata i Srba s kraljevinama Srbijom i Crnom Gorom.

²¹² Vidi: Z. MATIJEVIĆ, »Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu. Osnutak, djelovanje i nestanak (1918—1919.)«, Marina Štambuk-Škalić, Z. Matijević, ur., *Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu 1918—1919. Izabrani dokumenti*, Zagreb, Hrvatski državni arhiv, 2008., 35-66.

ziciji.²¹³ U Hrvatskoj organizuje se napose »hrvatska napredna stranka« i »hrvatska pučka seljačka stranka«. Klerikalni pravaši (furtimaši) počeo izdavati dnevnik »Hrvatstvo«.²¹⁴ Oni ne priznaju Srbe u Hrvatskoj, srpske zastave itd. Jezuitima bude dozvoljeno nastaniti se u Zagrebu (12. IV. 1905.).²¹⁵ Po zagrebačkim ulicama tuku se »čisti«²¹⁶ i klerikalci sa naprednjacima, »obzoraškim pravašima« i Srbima. »Hrvatska Stranka Prava« sazove na 27. maja konferenciju čitave saborske opozicije, da vijeća o polit. položaju obzirom na događaje u Ugarskoj.

Bude izabran odbor od trojice i to: Dr. M. Derenčin, Dr. Jos. Frank i Stj. Zagorac, da izrade prijedlog o zajedničkoj akciji oporbenih zastupnika.²¹⁷ Sastadosmo se nekoliko puta te uputismo dalmatinskim zastupnicima poziv na sastanak svih opozicionih narod. zastupnika za dan 4. juna 1905. u Zagrebu. Oni nam odgovoriše, da traže prije svega prethodni sporazum glede mnogih političkih pitanja. Dalmatinska ujedinjena »Hrvatska stranka«,²¹⁸ bila je već stvorila, na predlog Dra. Trumbića zaključak, da smatra Hrvate i Srbe za *jedan narod* po krvi i jeziku. Srpska samostalna stranka u Banovini izjavila je 26. maja, da je spremna ići zajedno sa hrvatskim oporbenim strankama izuzev Frankovu »čistu stranku prava«. Na zahtjev dalmatinskih zastupnika poslao im je naš odbor jednu političku »Izjavu«, kojoj je auctor bio Dr. Frank.²¹⁹ U njoj se udara na mađjarsku politiku, a o Srbima se ne kaže ništa.

Frano Supilo bojao se jedne izjave hrvatskih oporbenih stranaka, kojom bi se one izjavile proti ugarskoj koaliciji. Na njegov poticaj šalje *Erazmo Barčić* već 8. juna pozdrav »ugarskoj koaliciji«. Supilo počne oštro pisati u »Ri-

²¹³ Ujedinjenu mađarsku oporbu činile su: Stranka neovisnosti i '48./Neovisna stranka (F. Kossuth), Katolička narodna stranka (Aladár Zichy de Zich et Vásonkeő /1864.—1937./), nova stranka (Dezső Bánffy de Losonc /1843.—1911./) i disidenti, tj. bivši članovi Liberalne stranke (G. Andrássy ml.).

²¹⁴ »Hrvatstvo« (Zagreb; 1904.—1910.).

²¹⁵ Vidi: Valentin MIKLOBUŠEC, »Drugi dolazak isusovaca u sjevernu Hrvatsku (III. dio): od rezidencije u Zagrebu do uspostave Viceprovincije Jugoslavije 1919.«, *Obnovljeni život* 60 (2005) 4, 401-428.

²¹⁶ Misli se na pristaše Čiste stranke prava/SHSP (frankovci).

²¹⁷ Tročlani je odbor izabran 27. svibnja 1905. na sastanku HSP-a i SHSP-a. Vidi: R. LOVRENČIĆ, *Geneza politike »novog kursa«*, 292. Peršić bilježi da je Frank tada bio spreman revidirati odnos prema Srbima radi oporbenih dogovora. Supilo je uspjelo zaobići Frankov utjecaj i izolirati ga na putu prema Riječkoj rezoluciji. Vidi: I. PERŠIĆ, *Kroničarski spisi*, 158.

²¹⁸ Vidi: »Program Hrvatske stranke u Dalmaciji«, u: T. CIPEK, S. MATKOVIĆ, *Programatski dokumenti*, 518-519.

²¹⁹ Vidi: V.[inko] M.[ilić], *Postanak Riečke Rezolucije i njezine posljedice*, Zadar, [s. n.], 1907., 6. Frankovu izjavu vidi u: Janko IBLER, *Hrvatska politika 1904.—1906.*, Zagreb, Kr. zemaljska tiskara u Zagrebu, 1914./1917., 360-361.

ječkom Novom Listu« proti zagrebačkim kratkovidnim političarima i traži, da se vodstvo hrvatske politike prenese iz zagušljive zagrebačke atmosfere u provinciju.²²⁰ Pod uplivom Supilovim dalmatinski zastupnici ne odgovoriše ništa na poslanu im »Izjavu«, niti dodjoše 4. juna u Zagreb. Dr. Frank se uvrijedi te istupi iz odbora i prekine sa akcijom oporbe. »Hrvatska stranka prava« odluči sazvati ponovni sastanak, zamolivši dalmatinsku »Hrvatsku stranku«, da ona odredi kada, gdje i s kime da se sastanemo i što da raspravljamo. *To je baš bilo ono, što je Supilo htio.* Time je vodstvo hrvatske politike prešlo na dalmatinske zastupnike. Tek sada sastaje se klub dalmatinske »Hrv. stranke« i jednoglasno odbije poslanu im »Izjavu« s motivacijom da ona: »onemogućuje sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom, pošto se isto bez Ugarske ne da riješiti, a kamo li cijelu Hrvatsku osloboditi«. Traže, da se skupni sastanak održi u Rijeci; dan neka odrede šestorica delegata, koji imaju izraditi prijedloge za plenum oporbenih zastupnika. Raspravljat se ima: o sjedinjenju Dalmacije s Hrvatskom, o sredstvima koja tome vode, o finacijalnim, gospodarskim te političkim odnošajima Hrvatske i Slavonije prema Ugarskoj. Oni odrediše za delegate: Dra. Čingriju, V. Milića²²¹ i Dra. Trumbića. Klub »hrvatske stranke prava« prihvati sve prijedloge te izabere sudelegate: Dra. Derenčina (odnosno zamjenika mu prof. dra. Vrbanića),²²² Dra. Aug. Harambašića i Stjepana Zagorca.

Dana 16. do 20. septembra raspravljamo nas šestorica u Opatiji.²²³ Od tri predložena elaborata bude prihvaćena rezolucija Trumbićeva, koju je on zajedno sa Franom sastavio. Mi drugi, osim Dra. Čingrije nismo tada znali za ovu Supilovu suradnju. Na 3. oktobra bude ova Trumbić-Supilova rezolucija prihvaćena u plenarnom sastanku hrvatskih opozicionih zastupnika u Rijeci kao »Riječka Rezolucija«. Na 17. oktobra sastadoše se srpske stranke u Zadru gdje stvaraju »Zadarsku rezoluciju«,²²⁴ kojom prihvaćaju Riječku Rezoluciju za svoj politički osnov.

²²⁰ Supilo je i prije prelaska u Rijeku smatrao da u Zagrebu djeluje »previše spletkara i rovara« koji onemogućuju ispravne političke poteze. Vidi: »Korespondencija Frana Supila iz perioda 1891—1914«, Hamdija Hajdarhodžić, Rafo Arneri [et al.], ur., *Arhivski vjesnik* 6 (1963) 6, 82.

²²¹ Vinko/Vicko Milić (1833.—1910.), hrvatski političar i publicist; načelnik Splita (1900.—1906.).

²²² Fran Vrbanić (1847.—1909.), hrvatski političar i pravnik; član Neodvisne narodne stranke, zatim Hrvatske stranke prava.

²²³ A. Trumbić navodi da je sastanak održan u opatijskoj vili »Teuta« od 11. do 13. rujna 1905. godine. Vidi: A. TRUMBIĆ, *Suton Austro-Ugarske i Riječka rezolucija*, Zagreb, »Tipografija« d. d., 1936., 85-86.

²²⁴ Vidi: »Zadarska rezolucija«, u: T. CIPEK, S. MATKOVIĆ, *Programatski dokumenti*, 497-498.

Ovo je bila prekretnica naše političke historije, kojom za pravo južnih Slavena naviještaju rat Habsburškoj Monarhiji. Mnogi nisu shvatili duboki zamašaj Riječke Rezolucije.²²⁵

4. Frano Supilo neumorno je radio. Njegovim posredovanjem došao je već 9. septembra u Zagreb predsjednik mađjar. koalicije *Julije Justh*.²²⁶ S njime razgovarahu, opet po Supilovoj uputi, gg. Dr. Lorković, Dr. M. Heimerl, Dr. Dežman²²⁷ i Dr. Derenčin.

Po zaključku »Hrvatske Stranke Prava« sazvaše *Harambašić* i *Zagorac* za 19. oktobra konferenciju delegata svih oporbenih stranaka i grupa (hrvatskih i srpskih) iz Hrvatske — osim čiste stranke prava. Odazvaše se sve, osim g. *Stjepana Radića* (jer se on nije slagao sa Riječkom Rezolucijom pošto ju je — kako nedavno reče — krivo tumačio).²²⁸ Na tom sastanku bude osnovana na temelju riječke i zadarske rezolucije *Hrvatsko-srpska koalicija*.

Vrijedno je ovdje jošte spomenuti, da je u oktobru iste godine predložio u dalmatinskom saboru idealni pravaški zastupnik *Don Ivo Prodan*,²²⁹ neka bi dalmatinski sabor kao odbor poradio oko skupnog sastanka *svih južnih Slavena*, da vijećaju, što da se poduzme u ovim sudbonosnim vremenima.²³⁰

U susjednoj kraljevini Srbiji bio je već pred dvije godine (1903.) nastao veliki preokret. Obrenovićevu dinastiju, pokornu službenicu Austrije, naslijedila je junačka Karagjorgjevićeva dinastija.²³¹ Pod vladom Velikoga i plemenitoga kralja Petra I.²³² postala je Srbija privlačivom točkom za sve Jugoslave-

²²⁵ Vidi: S. ZAGORAC, *Istina o riečkoj rezoluciji ili Tko vara narod*, Zagreb, Nakladom pisca, 1905.

²²⁶ Gyula Justh (1850.—1917.), mađarski političar i pravnik.

²²⁷ Milivoj Dežman (1873.—1940.), hrvatski političar, liječnik i književnik. Vidi: J. HORVAT, »Milivoj Dežman«, u: ISTI, *Hrvatski panoptikum*, Zagreb, Globus, 1982.², 125-187.

²²⁸ Radićevu kritiku »rezolucionaša« vidi u: S. MATKOVIĆ, »Odnos braće Radić prema politici 'novoga kursa' na primjeru Riječke i Zadarske rezolucije«, *Časopis za suvremenu povijest* 26 (1994) 3, 475-485.

²²⁹ I. Prodan (1852.—1933.), hrvatski političar, katolički svećenik, novinar i književnik. Vidi: Marjan DIKLIĆ, *Don Ivo Prodan. Političko djelovanje i parlamentarni rad*, Zadar, Matrica hrvatska Zadar, 2003.

²³⁰ Prodan je govorio na 7. sjednici (30. listopada 1905.) 40. zasjedanja Pokrajinskoga sabora. Vidi: *Brzopisna izvješća XXXIX i XL zasjedanja Pokrajinskoga sabora dalmatinskoga, dneva 6. oktobra 1904, i od dneva 16. oktobra do dneva 21. novembra 1905*, 1905., 1065-1066.

²³¹ Vidi: Dragiša VASIĆ, *Devetsto treća (Majski prevrat). Prilozi za istoriju Srbije od 8. jula 1900. do 17. januara 1907.*, Beograd, Izdanje i štampa štamparije »Tucović«, zakupac: Ž. Madarević i drug, 1925.

²³² Petar I. Karadorđević (1844.—1921.), kralj Srbije (1903.—1918.) i kralj Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (1918.—1921.). Vidi: Dragoljub R. ŽIVOJINOVIĆ, *Kralj Petar I Karadorđević*, I-III, Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2003.

ne. U Srbiju su hodočastili — po Supilovom savjetu — hrvatski omladinci i političari. Bio je pače jednom i Stjepan Radić ondje i održao onaj mnogo spominjani govor, u kome reče, da Hrvati ne će biti sretni dok ih rimski papa ne prokune.²³³ I Mađari-Košutovci hodočastili su u Beograd, prekrštavali zastave i ljubili se sa Srbijancima — na užas Austrije.²³⁴ Supilo se potajno sastao u Rijeci sa Pašićem,²³⁵ a u Zagrebu sastajao se on i drugovi mu [s] Pašićevim pouzdanikom prof. Stanojevićem.²³⁶ Tako je Supilo, svršivši uglavnom posao u Dalmaciji i Hrvatskoj, protegnuo svoju djelatnost na Srbiju i Ugarsku.

5. Ugarski sabor bude 19. februara 1906. ponovo raspušten. Nakon mnogih pregovora i audiencija bude 8. aprila imenovan novi kabinet sa Wekerleom²³⁷ na čelu, da obavi izbore do 8. maja. Na izborima dobije većinu neodvisna stranka — Košutovci.²³⁸ Delegati mađarske koalicije imali su se sastati u Rijeci sa šestoricom hrvatskih delegata već u februaru. Po savjetu Supilovu Franjo Košut²³⁹ odgodi taj sastanak na bolja vremena t. j. do poslije izbora. Supilo se silno bojao toga skupnoga sastanka, jer je [s] pravom držao, da bismo se prije reda posvajali i razišli; možda za vazda. On je zato sam češće putovao u Budimpeštu i ondje pregovarao. Dne 10. aprila dovede ga Polony²⁴⁰ ispod ruke na banket u društvo »Saska«. Supilu budu priredjene burne ovacije. *Julije Justh* nazdravi mu uz veliko odobravanje, a on zahvali hrvatski. Sve je bilo puno mađarsko-hrvatskoga bratstva, hrvatskih prava i slobode. Da li su Mađari taj čas iskreno mislili, ili su samo htjeli, da Hrvate

²³³ Radić je te riječi izgovorio u Beogradu tijekom krunidbenih svečanosti Petra I. Karadorđevića (21. rujna 1903.).

²³⁴ Vidi: Dimitrije ĐORĐEVIĆ, »Pokušaji srpsko-ugarske saradnje i zajedničke akcije 1906. godine«, *Istorija XX veka* (1961) 2, 353-384.

²³⁵ N. Pašić je boravio u Rijeci i Opatiji 1904. godine. Supilo je tvrdio da se s Pašićem sastao prije 1911. samo jedanput i to u Beogradu. Usp. F. SUPILO, *Politika u Hrvatskoj*, 159.

²³⁶ Stanoje Stanojević (1874.—1937.), profesor povijesti na Filozofskom fakultetu u Beogradu i član Narodne radikalne stranke. Poznat i zbog polemike s Ferdinom Šišićem (1869.—1940.) oko aneksije Bosne i Hercegovine (1878.).

²³⁷ Sándor/Alexander Wekerle (1848.—1921.), predsjednik ugarske vlade (1892.—1895.; 1906.—1910.; 1917.—1918.). Vidi: Géza Andreas von GEYR, *Sándor Wekerle 1848—1921. Die politische Biographie eines ungarischen Staatsmannes der Donaumonarchie*, München, Oldenbourg, 1993.

²³⁸ Kossuthova je stranka osvojila 253 zastupnička mjesta u mađarskom parlamentu. Članice udružene oporbe bile su: Stranka neovisnosti i '48., Katolička narodna stranka, Narodna ustavna stranka (G. Andrássy ml.) i Demokratska stranka kojoj se na čelu nalazio Vilmos Vázsonyi/Weiszfeld (1868.—1926.).

²³⁹ Ferenc Lajos Ákos Kossuth de Udvard et Kossuthfalva (1841.—1914.), mađarski političar.

²⁴⁰ Géza Polóny (1848.—1920.), mađarski političar.

iskoriste u svojoj borbi s Austrijom, a onda da im pokažu vrata — teško je reći. Ali je sigurno, da je Supilo na sve mislio. On je imao svoj plan gotov, a u tom planu nije nipošto bilo, da Hrvatska ostane ugarskom krunovinom. Njegov plan bio je slobodna *Jugoslavija* — a za izvedbu toga plana trebala mu je pomoć Madjara. Na moje stanovite upite samo mi je znao reći: »ne će nas, ne boj se, Madjari prevariti, mislim ja i na to«.

U aprilu 1906. raspušten je hrvatski sabor,²⁴¹ a izbori određeni za 3., 4. i 5. maja. Među rezolucionašima nije bilo osobitog oduševljenja za ove izbore. Neki su bili za pasivitet.

Tada Supilo savjetuje Dru. Medakoviću²⁴² neka pozove u Zagreb Dra. Čingriju, Milića i Dra. Trumbića. Oni su došli i odlučili za izbornu borbu. Bu-
de izdan izborni proglas ili poruka,²⁴³ sa potpisima: Dra. Čingrije, Dra. Harambašića, Dra. Gjorgja Krasojevića,²⁴⁴ Dra. B. Medakovića, V. Milića, Dra. Pugliesia,²⁴⁵ Dra. A. Trumbića i Stjepana Zagorca.

Već prije toga konferirao je Supilo u Budimpešti sa vodjama mađarske koalicije: Apponyjem,²⁴⁶ Andrassyjem,²⁴⁷ Kossuthom, Polonyiem te Josipovićem.²⁴⁸ Sada odvede Supilo iz Zagreba Dra. Trumbića, Milića i Dra. Medakovića u Budimpeštu, da osiguraju slobodne izbore za zajedničke činovnike. Intervencija dalmatinskih zastupnika učinila je svoj efekt. »Trumbić se ondje divno ponio« — veli Supilo. S Wekerleom bila je užasna borba, jer se on zalagao za unioniste, a napose za Dra. Tomašića,²⁴⁹ koga je Supilo htio na svaki način onemogućiti. Pobjedili su Košutovci zagovarajući tezu »rezolucionaša«. Dr. Tomašić je morao povući svoju kandidaturu.

Rezultat izbora bio je neočekivan. Narod je shvatio domašaj nove orijentacije. Hrvatsko-srpska koalicija iznese 32, a unioniste 37, dok frankovci do-

²⁴¹ Hrvatski je Sabor raspušten kraljevim reskriptom 5. travnja. Ipak, taj je saziv svoju posljednju sjednicu (162.) održao 21. travnja 1906. godine.

²⁴² Bogdan Medaković (1854.—1930.), srpski političar u Hrvatskoj i odvjetnik; predsjednik hrvatskoga Sabora (1906.—1918.).

²⁴³ Vidi: »Proglas udružene hrvatske i srpske opozicije«, *Obzor*, Zagreb, br. 112, 25. travnja 1906., 1.

²⁴⁴ Gjorgje Krasojević (1852.—1923.), srpski političar u Hrvatskoj i odvjetnik.

²⁴⁵ Antun Pugliesi (1858.—1927.), srpski političar iz Dubrovnika i odvjetnik.

²⁴⁶ Albert György Gyula Mária Apponyi de Nagyappony (1846.—1933.), mađarski političar.

²⁴⁷ Gyula/Julius Andrássy de Csikszentkirály et Krasznahorka ml. (1860.—1929.), mađarski političar.

²⁴⁸ Gejza Josipović (1857.—1934.), hrvatski političar i pravnik; ministar za Hrvatsku i Slavoniju u ugarskoj vladi (1906.—1909.; 1912.—1913.).

²⁴⁹ Nikola pl. Tomašić od Korane (1864.—1918.), hrvatski političar, pravnik, ekonomist i prevoditelj; ministar za Hrvatsku i Slavoniju u ugarskoj vladi (1903.) i ban Hrvatske, Slavonije i Dalmacije (1910.—1912.).

biju 19 zastupnika.²⁵⁰ Po dva kotara dobiše Pribičević²⁵¹ i Zagorac. Pribičević otpusti jedan svoj kotar stvaratelju riječke rezolucije i ocu novoga političkog kurza Franu Supilu,²⁵² a ja prepustih Koprivnicu Dru. Ivanu Banjavčiću,²⁵³ a pridržah Veliku Goricu.

Pejačević²⁵⁴ odstupi, ali Supilo udesi u Budimpešti da se Pejačević sporazumio sa hrvatsko-srpskom koalicijom i stvorio t. zv. narodnu vladu sa Nikolićem,²⁵⁵ Badajem²⁵⁶ i Rojcom.²⁵⁷ Ova se vlada održala punu godinu dana, naime do maja 1907.²⁵⁸

Franjo Košuth, u svojoj prostodušnosti nasljedne državnom tajniku svoga resora *Szterenyiu*,²⁵⁹ agentu Wekerleovom a potom i bečkom, i oni nam podmetnuše kamen smutnje — željezničarsku pragmatiku.²⁶⁰ Nastade lom i poznata borba.

IV. SUPILO IZVODI DALJE SVOJ PLAN.

1. Svaki od nas koalicionih zastupnika očekivao je, da će Supilo poduzeti sve moguće kako bi se spor s Mađarima izgladio. Ali nije bilo tako. On je dirigovao nepopustljivu opstrukciju, koja je pretvorila mađarski sabor u hr-

²⁵⁰ Narodna je stranka (unionisti) osvojila 34 mandata, Hrvatsko-srpska koalicija 32 i SHSP 18. Izabrana su i četiri izvanstranačka zastupnika. Naknadnim se izborima raspored broja zastupnika po stranačkoj pripadnosti ponešto izmijenio. I. PERIĆ, *Hrvatski državni sabor 1848.—2000. Drugi svezak: 1868.—1918.*, Zagreb, Hrvatski institut za povijest, Hrvatski Državni Sabor [etc.], 2000., 355-357.

²⁵¹ S. Pribičević je izabran u Glini i Korenici, zadržavši mandat u drugonavedenome kotaru.

²⁵² F. Supilo je 28. lipnja 1906. na naknadnim izborima osvojio mandat u Glini, gdje nije imao protukandidata.

²⁵³ I. Banjavčić (1843.—1913.), hrvatski političar i odvjetnik. Prema J. Horvatu (*Supilo*, 149), Zagorac je također nudio Supilu mjesto u velikogoričkom kotaru, ali ovaj se odlučio za Glinu zbog bliskosti »graničarskoga duha«.

²⁵⁴ Teodor grof Pejačević Virovitički (1855.—1928.), ban Hrvatske, Slavonije i Dalmacije od 1903. do 1907. godine.

²⁵⁵ Vladimir barun Nikolić-Podriński (1853.—1933.), srpski političar u Hrvatskoj i odvjetnik. Ovdje se misli na njegov položaj podbana i odjelnoga predstojnika za unutarnje poslove u Zemaljskoj vladi.

²⁵⁶ Aleksandar Badaj (1858.—1937.), hrvatski političar i pravnik. Riječ je o njegovu položaju odjelnoga predstojnika za pravosuđe u Zemaljskoj vladi.

²⁵⁷ Milan Roj (1855.—1946.), hrvatski političar i pravnik. Radi se o njegovu položaju odjelnoga predstojnika za bogoštovlje i nastavu u Zemaljskoj vladi. Vidi: Željko KARAULA, »Pritozi za biografiju Milana Roja (1855.—1946.)«, *Cris* 13 (2011) 1, 319-337.

²⁵⁸ Vidi: M. GROSS, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije 1906—1907*.

²⁵⁹ József Szterényi (1861.—1941.), mađarski političar.

²⁶⁰ Riječ je o željezničarskoj pragmatiki, tj. zakonu koji je uređivao radne odnose na željeznici u Ugarskoj i banskoj Hrvatskoj (1907.), kojim je mađarski jezik i u Hrvatskoj uveden kao službeni.

vatski. Kroz mjesece ori se peštanskom sabornicom hrvatska riječ. Madjare je to osupnulo i razbjesnilo. Nisu se tomu ni u snu nadali. Jednom prigodom malo te nije došlo do tučnjave, ali ju je spriječio drž. tajnik Szterenyi.

Medjutim je ipak za sve vrijeme opstrukcije Supilo, koji je već naučio perfektno madjarski, neprestano pregovarao i dogovarao se s madjarskim ministrima i zastupnicima donoseći klubu razne njihove formule i prijedloge, ali ih je većinom on sam prvi odbijao. Što dalje, on je sve upornije tražio njihov potpunu kapitulaciju i povrat na Riječku Rezoluciju. Bila je to neke vrsti drskost, izazvati proti sebi i šaki svojih drugova 20-milijunsku državu, koju nije mogla ukrotiti niti moćna Austrija. Ali Frano Supilo se čutio jakim. Za sobom je imao javno mnijenje i oduševljenje čitave Trojedne Kraljevine, ali i javno mnijenje Evrope. Sva evropska štampa pisala je dnevno s udivljenjem o hrvatskom pitanju i žilavosti hrvatskog naroda. Hrvatstvo, kao takovo, bilo je spašeno — hvala Franu Supilu. To je bila velika njegova pobjeda.

Sad je stao pripremati teren za drugi grandiozniji, ali zato teži i opasniji plan; plan o kojemu su sanjali Gajevi »ilirci«, Strosmajerovi »Jugosloveni«, Kvaternikovi, Starčevići i Barčičevi »stari pravaši«.

2. Austrija se radovala prelomu izmedju Madjara i Hrvata i požurila se, da što prije provede svoju osnovu gledom na aneksiju Bosne i Hercegovine.²⁶¹ Mi, nekoji, znali smo za tu osnovu već godine 1906.²⁶² Za potvrdu evo ovdje pisma, jednoga državnog činovnika iz Splita, nekog Dra. Jakova M., koji mi piše dne 27. septembra 1906. kao sasma pozitivno i zajamčeno, da je u vojnim krugovima zaključeno da se imade anektirati Bosna i Hercegovina. Ovu osnovu da je prigrlio prijestolonasljednik, i ako svi znaci ne varaju, da joj i sam Franjo Josip nije protivan. On veli, da se tomu treba oprijeti rukama i nogama, jer se time hoće od Hrvata učiniti žandare proti Madjarima. A najgore bi bilo, kad bi se Bosnu i Hercegovinu pripojilo Dalmaciji, jer bi se time Hrvatsku i Slavoniju predalo Madjarima na posvemašnju milost i nemilost.

Pismo, koje mi je iz Splita 27. IX. 1906. g. poslao meni nepoznati, ali po svemu sudeći vrlo dobro upućeni gospodin, glasi:

»Velečasni gospodine. Moguće da su Vam ove stvari o kojima Vam pišem već poznate, a ako nisu, tada molim, da ih držite za se, a najviše da ih pripočite sasvim pouzdanim članovima kluba prema Vašoj uvidjavnosti na diskreciju, da se mogu prema tome ravnati.

²⁶¹ Aneksija Bosne i Hercegovine proglašena je 7. listopada 1908. godine.

²⁶² Vidi: M. GROSS, »Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine«, *Istorija XX veka* (1962) 3, 153-275.

1. Frankova ratna osnova: U vojničkim odlučujućim krugovima zaključeno je, da se suzbiju Madjari i njihovi zahtjevi, *pripoji Bosnu i Hercegovinu, anektirajući je*, Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji i stvoriti trijalizam.²⁶³ Mi na jugu imali bismo ulogu žandara proti Madjarima.

Eto Vam dakle velike Hrvatske na pladnju, a evo Vam i razloga zašto u Frankov tabor uskače sve više pristaša i zašto je Iso Kršnjavi²⁶⁴ et Comp. tako uskočio. Ne treba niti da Vam naglasim, kolike su poteškoće skupčane sa ovakovim preustrojtstvom monarhije, i ne treba da Vam naglasim, da se u Austriji obično snuju dalekosežne osnove, a da se obično svršava sa polumjerama. Moje je osvjedočenje, da ako se Bosnu i Hercegovinu anektira, njima će se priključiti per fas et nefas²⁶⁵ Dalmaciju, koja sama ne bi mogla izdržati borbe, te bi prije ili kasnije podlegla, dočim bi Hrvatska i Slavonija ostale kao i dosad same kao prikrpina Madjarskoj, koja bi ih još bolje gnječila. Stoga pravi rodoljub mora da ostane uz riječku rezoluciju, jer bolje u ruci jaje nego na krovu koka.

Vijest o ovoj zamašnoj osnovi je pozitivna i raspravljalo se o njoj i sada u Dalmaciji prigodom vojničkih vježba i našla je odziva u najvišim vojničkim krugovima, pače prigrlilo ju je i prijestolonasljednik, a ako svi znaci ne varaju, sam kralj joj nije protivan. Hora je raditi i rukama i nogama proti tome, a pošto osujećenje osnove više ide u korist Madjarima nego nama, to bi sada ovi morali potvrditi nama naše pravice za podupiranje njihovih težnja.

Po ovom ćete razumjeti, da su zaključci zagrebačkog općinskog zastupstva itd. bili naručeni s visoka.²⁶⁶

Toliko u tom pismu o pripremanju aneksije Bosne i Hercegovine, a kako u njemu ima i komentara o nekim događajima u Dalmaciji vrlo karakte-

²⁶³ Trijalizam je u ovom slučaju naziv za političku koncepciju reorganizacije dualističke Austro-Ugarske Monarhije iz zajednice dviju država (Austrije i Ugarske) u zajednicu triju država, u kojoj bi treću državu organizirali južnoslavenski narodi Monarhije. U nekim se hrvatskim političkim krugovima (frankovci) držalo da bi se trijalizmom riješilo pitanje uspostave samostalne hrvatske države unutar granica Monarhije, pod vlašću vladarske kuće Habsburg-Lorena. Uglavnom se drži da trijalizam nije nikada bio realna politička opcija, već je služio austrijskim političarima kao sredstvo pritiska na Mađare.

²⁶⁴ Izidor/Isidor Kršnjavi (1845.—1927.), hrvatski političar, povjesničar umjetnosti, prevoditelj i slikar. Kršnjavi je bio član frankovačkoga SHSP-a od 1906. do 1911. godine. Vidi: I. Mance, Z. Matijević, ur., *Iso Kršnjavi — veliki utemeljitelj*, Zagreb, Institut za povijest umjetnosti, Hrvatski institut za povijest, 2015.

²⁶⁵ *Per fas et nefas* (lat.) — pravo i krivo; ono što je dopušteno i ono što nije dopušteno, tj. dopuštenim i nedopuštenim sredstvima.

²⁶⁶ Ovdje se misli na zaključak Gradskoga vijeća u Zagrebu iz 1906. godine, o potrebi pripojenja Bosne i Hercegovine Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji.

rističnim za tadanje raspoloženje, — a to su afere Montecuccoli²⁶⁷ — Trumbić i posjet Franje Ferdinanda u Dalmaciji²⁶⁸ — evo i tih mjesta:

2. »Krivo ste obaviješteni tamo o aferi Montecuccoli — Trumbić. Prvi nije imao namjere, ma upravo nikakve, uvredljivo postupati. Svi dalmatinski načelnici, bez iznimke, imali su dosada navadu ulagivanja visokim ličnosti-ma, i svaki načelnik od Raba do Splita, ne izuzevši ni splitskog ni dubrovačkog, čim bi došao u luku admiral, išao bi prvi pozdraviti ga, pa i pokloniti mu se. Pošto je pak Montecuccoli došao u Split nenajavljen, nije mu išao ususret nitko, a on je sutradan, kad se je vratio iz Solina, poslao načelniku (dru. Trumbiću)²⁶⁹ po svom pobočniku posjetnicu. Ovaj mu je istim načinom odvratio, i po mom shvaćanju, pravo je učinio. Žalibože je Trumbić u prvi čas shvatio to kao uvredu, što nije bilo namjeravano, a mislio je da je tako, pošto je admiral zbilja bio u biskupa²⁷⁰... Na ručak imao je sutradan biti pozvan i načelnik, ali u zadnji čas se je brisalo, kad je onako posjet odvratio... Ova će stvar imati tu dobru posljedicu, što će sada, kad je led probijen, ulagivanje prije ili kasnije prestati...«

3. — »Mnogo će štete nanijeti, bojim se, hrvatskoj stvari uopće — kaže se dalje u pismu — ponašanje Dubrovčana prigodom posjete prestolonasljednika (Fr. Ferdinanda), tim više što je dokazano, da je demonstracija bila organizirana. Doček je bio sasvim hladan, te se ovo nije moglo prikriti uz sav sjaj što ga je općina razvila kod dočeka. Nikakve aklamacije, a demonstrativno pozdravljanje knježevića Danila²⁷¹ (tadašnjeg crnogorskog prestolonasljednika, koji je slučajno bio toga dana na prolazu kroz Dubrovnik). Budno oko policijskih organa sve je točno promotriilo i pobilježilo. O Dubrovniku izrazio se prestolonasljednik (Fr. Ferdinand) dosta naopako, naime, da mu se čini, da *nije u svojoj nego u tuđoj kući gdje ga samo trpe...*«

Tako eto glasi to, za tadašnje prilike vrlo interesantno pismo čiji mi je pisac nažalost ostao nepoznat.

Da odvrati Austrija Mađjare od simpatija sa Srbijom i opiranja aneksiji, stavljala im je u izgled protektorat nad Bosnom i Hercegovinom, pozivom na nekakovo ugarsko historičko pravo, kad su naime ugarski kraljevi — po na-

²⁶⁷ Rudolf Ludwig Raimund Heinrich Alfons grof von Montecuccoli degli Erri, Marchese di Polignano (1843.—1922.), admiral, zapovjednik austrougarske ratne mornarice od 1904. do 1913. godine.

²⁶⁸ Prijestolonasljednik je ujesen 1906. prisustvovao vojnim vježbama u Hercegovini i južnoj Dalmaciji.

²⁶⁹ A. Trumbić je bio načelnik Splita u razdoblju od 1905. do 1907. godine.

²⁷⁰ Filip Frano Nakić (1837.—1910.), splitski i makarski biskup od 1889. do 1910.

²⁷¹ Danilo II. Petrović-Njegoš (1871.—1939.). Odrekao se prijestolja 1921. godine.

logu papa Inocenta III.²⁷² i Grgura IX.²⁷³ u 12. i 13. stoljeću — vodili krvave križarske vojne po Bosni i Hercegovini proti tobožnjim krivovjercima zvanim »Bogomili«.²⁷⁴ Glavno je pak bilo zajednička eksploatacija golemih prirodnih bogatstava Bosne i otvoren put na Balkan i Istok. Hrvatskoj pak »pravaškoj« opoziciji prišaptavala je Austrija, da će se Bosna i Hercegovina pripojiti hrvatskim zemljama, a onda da će doći red i na Srbiju. U tu svrhu, da će se uvesti »trializam«, sa tako zvanom sekundogenituroom Habsburgovaca, u kojemu da će Hrvati imati dominantan položaj. U ovom duhu odgajahu t. zv. »čisti pravaši« svoje pristase, dočaravajući im hrvatsku kraljevinu do Carigrada. Supilo je sve to znao, i kad je g. 1908. govorio s Luegerom,²⁷⁵ nije mu ovaj trebao otkrivati »tajnu« o naumljenoj aneksiji Bosne i Hercegovine, jer je to već znao, a htio je tek da čuje što i kako to misli Austrija provesti.

Snaci se u ovom kaosu, pogoditi siguran pravac koji dovodi do cilja, nije bilo lako. Supilo si ga je ipak već prije tog događaja stvorio. Nadošli događaji pomagali su mu u izviđanju toga plana.

Radi provedene aneksije Bosne i Hercegovine malo da nije došlo do rata sa Srbijom i Crnom Gorom — a dakako i s Rusijom. Medjutim bio je spor izglađen, jer Rusija nije još bila spremna; ali je ostala duboka rana, po kojoj se moglo nagoviještati, da će prije ili kasnije na Balkanu planuti požar, kojemu se ne dadu pravo pregledati dimenzije. Već sada je bilo dosta povoda za sveopći jedan sukob. Engleska je budno pratila veliko i sistematsko naružavanje Njemačke, koja joj se svuda izprečivala kao suparnica ne samo u politici, nego i u svjetskoj trgovini i kolonijalnoj agresivnosti. Francuska je instinktivno osjećala, da je prva na udarcu, a Rusija je bila u brizi za sudbinu Balkana i za put u Carigrad.²⁷⁶ Barut se sve više nagomilavao, samo je trebalo jedne iskre, da ga dovede do eksplozije.

3. Supilo je sve to znao i o svemu razmišljao. Putovao je u Beč, u Prag, u Italiju, Španjolsku i druguda i svuda raspravljao o politici.

Već u Budimpešti slutio je neke vanredne događaje. Za potvrdu toga navešću jednu epizodu. Nekog dana, nakon što sam se ja vratio iz Beča sa

²⁷² Inocent III. (1198.—1216.); svjetovno ime: Lotario dei Conti di Segni (rod. o. 1160./1161.).

²⁷³ Grgur IX. (1227.—1241.); svjetovno ime: Ugolino dei Conti di Segni (rod. o. 1167.).

²⁷⁴ Vidi: Franjo Šanjek, gl. i odg. ur., *Fenomen »krstjani« u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*, Zbornik radova, Sarajevo, Zagreb, Institut za istoriju, Hrvatski institut za povijest, 2005.

²⁷⁵ Karl Lueger (1844.—1910.), austrijski kršćansko-socijalni prvak; gradonačelnik Beča od 1897. do 1910. godine. Vidi: John W. BOYER, *Karl Lueger (1844—1910). Christlichsoziale Politik als Beruf. Eine Biographie*, Wien, Köln, Weimar, Böhlau Verlag, 2010. Supilo je opisao svoje susrete s Luegerom u Lovranu i Beču. Vidi: F. SUPILO, *Politika u Hrvatskoj*, 209–212.

porukama naše braće dalmatinskih i istarskih zastupnika, i sjeo sa Franom za stol u kavani »Continental« da mu referišem — pridje k našem stolu saradnik »Pester Lloyd«²⁷⁷ gosp. Anda.²⁷⁸ Njega smo često upotrebljavali, kad smo htjeli štogod proturiti u javnost. Kako je g. Anda znao da sam bio u Beču, stao je pitati mogu li mu štogod reći o mome boravku. Dok sam mu ja nešto nevažno pričao — počeo je Frano kao slučajno citovati one proročanske stihove velikoga Preradovića,²⁷⁹ koji glase: »Pobit će se do dva svijeta — po prilici svojoj — na predstraži mi smo četa — prvi naš je boj.«²⁸⁰ Gospodin Anda prekide bilježenje i upita me (jer nije znao hrvatski): »Što kaže g. Supilo?« Ja mu odvratim, da cituje jednu pjesmicu. Iz ove epizode zaključio sam, da Frano predviđa već sada neke neobične događaje, o kojima mi je kasnije potanko govorio.

Kako sam rekao, Supilo je postao kanda od svih rezolucijonaša najradikalnijim. Činilo se, što dalje, da uopće ne želi više pomirenja s Madjarima. Jedan dio koalicije počeo mu je radi toga prigovarati i dolaziti s njime u sukob. Već u ožujku 1908. predlagao je Supilo, da treba promijeniti državopravni položaj Hrvatske time, da se više ne dolazi u peštanski sabor, da Hrvatska ne bude više ondje zastupana. Ban Rauch²⁸¹ nije mogao dobiti na izborima ni ciglog zastupnika,²⁸² pa nije bio u stanju dati izabrati novu delegaciju na t. zv. zajednički sabor u Pešti. Koalicija nije htjela primiti taj predlog. Pita se, zašto je Supilo to predlagao? Evo zašto: Supilo je htio, da Hrvatska dočeka velike događaje, koje je on već sada predviđao, u borbi sa sistemom austrougarske monarhije — dakle u teoriji barem, neodvisna. Ovako

²⁷⁶ Vidi: Barbara JELAVICH, *Russia's Balkan Entanglements 1806—1914*, New York, Cambridge University Press, 1991.; Andrew ROSSOS, *Rusija i Balkan. Međubalkanska rivalstva i ruska vanjska politika 1908—1914.*, Zagreb, Globus, 1992.

²⁷⁷ »Pester Lloyd«, budimpeštanski dnevnik na njemačkom jeziku (1854.—1945.). List je kao tjednik obnovljen 1994. (»Der Neue Pester Lloyd/Pester Lloyd«).

²⁷⁸ Supilo u dosad objavljenim pismima spominje samo Szigmonda Schillera (1847.—1920.), glavnog tehničkog urednika »Pester Lloyd« i glavnog urednika toga dnevnika Maximiliana (Miksa) Falka (1828.—1908.).

²⁷⁹ Petar Preradović (1818.—1872.), hrvatski pjesnik i austrijski general.

²⁸⁰ Riječ je o Preradovićevoj pjesmi »Na Grobniku«, spjevanoj 1851. godine. Vidi: R. F. Matgjer, prir., *Život i pjesme Petra Preradovića*, Osijek, Klub hrvatskih književnika, 1916., 23.—25.

²⁸¹ Pavao barun Rauch de Nyék (1865.—1933.), ban Hrvatske i Slavonije od 1908. do 1910. godine. Vidi: Branka Molnar, ur., *Memoari bana Pavla Raucha*, Zagreb, Zagrebačko arhivističko društvo, 2009.

²⁸² Vidi: »Što hoćemo? Program Ustavne stranke«, u: T. CIPEK, S. MATKOVIĆ, *Programatski dokumenti*, 556—559. Riječ je o izborima za hrvatski Sabor, održanima 27. i 28. veljače 1908. godine.

neodvisna moći će uz naklonost Evrope lakše izvesti svoje sjedinjenje sa Srbijom, eventualno i s Bugarskom, te tako oživotvoriti težnje svih idealnih političara počevši od vremena Gaja i Strosmajera.

Ministar predsjednik Wekerle stao se prijetiti armaturama — i to najprije nama od hrvatske stranke prava, tobože radi našega »veleizdajničkog« programa. Ja sam, kao izvjestitelj na velikoj skupštini »hrv. str. prava«, održanoj 23. augusta 1907.²⁸³ u dvorani Hrv. Sokola, odgovorio Wekerleu na ove njegove optužbe — dokazujući legitimnost pravaškog programa od 1894.²⁸⁴

Videći Mađjari, da je Supilo proti svakom sporazumu, pokušali su, ne bi li se načinilo sporazum mimo Supila. Taj sporazum imao je biti sklopljen sa hrvatskim dijelom koalicije. U tu svrhu piše meni u Koprivnicu zastupnik *Dr. Šándor Simonyi Semadam*²⁸⁵ pismo dne 4. juna 1908., u kojem veli, da bi bilo vrijeme, da se nešto učini za uređenje odnošaja između Ugarske i Hrvatske. U tu svrhu predlaže mi, da bi on sa trojicom zastupničkih mađjar. kolega bio voljan sastati se sa mnom i trojicom, koje bi ja odabrao (Vidi pismo br. 3)²⁸⁶ da raspravimo ovu stvar. Uz privolu koalicije ja se tomu odazvah te u društvu sa gg. Tuškanom, Drom A. Bauerom²⁸⁷ i Drom Pinterovićem²⁸⁸ počesmo pregovarati. Sastajasmo se u prostorijama knjižnice peštanskog parlamenta. Za pregovore je znao i ministar predsjednik Wekerle. Supilo je šutio i čekao rezultat. Pregovori se marljivo vodili. Jednoga dana reče mi g. Pribićević: »Ako se može časno izaći iz ovih prilika, pa makar uz uvjet, da vi pravaši *sami* dodjete na vlast, slobodno. Mi Srbi ćemo vas svejedno snažno podupirati; ovako stradamo svi skupa, a tko zna što još može doći.« Kad su pregovori bili blizu završetka, učinim ja *na svoju ruku* jedan čin, koji je onemogućio povoljan završetak istih. Posredovanjem slovačkoga narodnog zastupnika Dra. Milana Hodže, za kojega sam znao, da je dobro vidjen u vojnoj kancelariji Franje Ferdinanda, radi svojega izrazitog antimadžarskog držanja — dadem upitati gore, kako bi se primio eventualni ponovni sporazum Hrvata sa mađjarskom vladom. Za nekoliko dana donese mi Dr. Hodža odgo-

²⁸³ Skupština je održana 22. kolovoza 1907. godine.

²⁸⁴ Vidi: »Glavna skupština hrv. stranke prava«, *Hrvatska*, Zagreb, br. 191, 22. kolovoza 1907., [1-3].

²⁸⁵ Sándor (II.) Jenő Simonyi-Semadam (1864.—1946.), mađarski političar.

²⁸⁶ Pismo nije priloženo uz Zagorčeve uspomene na Supila.

²⁸⁷ Antun Bauer (1856.—1937.), hrvatski političar i zagrebački nadbiskup od 1914. do 1937. godine. Vidi: Janko Barle, Svetozar Rittig, ur., *Zagrebački nadbiskup dr Antun Bauer u životu i djelu o njegovom zlatnom svećeničkom jubileju 28. srpnja 1929.*, Zagreb, Nadbiskupska tiskara, 1929.

²⁸⁸ Ante Pinterović (1865.—1940.), hrvatski političar i odvjetnik.

vor, pisan vlastoručno od predsjednika vojne kancelarije, majora *Karla Broscha von Aerenau*.²⁸⁹ On piše Dru. Hodži slijedeće:

»Euer Hochwohlgeboren! Auf das sehr geschätzte Schreiben vom 13. d. M. erlaube ich mir *nach mündlicher Vertragerstattung* ergebenst bekannt zu geben, *dass mit allen Mitteln eine Verständigung zwischen Croaten und ung. Regierung zu verhindern wäre.*

Wollen Sie sehr geehrte Herr Abgeordneter also in dieser Richtung auf Abg. Zagorac einwirken und ihm in Aussicht stellen, dass SEHR bedauert werden würde, wenn ein doch nur fauler Friede geschlossen werden würde.

Gründe für diese Stellungnahme, brauche ich wohl nicht anführen, Sie kennen dieselben ohnehin.

Indem ich Ihnen sehr dankbar wäre, wenn Euer Hochwohlgeboren mir über das Ergebnis Ihrer Besprechung mit Zagorac Mitteilung machen würden, bin ich in gewohnter Hochschätzung mit den besten Grüßen Ihr sehr ergebener

22. VI. 1908.

Carl.²⁹⁰

Uslijed toga pisma, koje saopćih Supilu, iznesem ja sa komentarom u javnost (u »Hrvatskoj«) cijeli tečaj pregovora a time onemogućim njihov završetak.²⁹¹ Supilo je bio s time vrlo zadovoljan, jer je njemu bilo glavno, da ne dodje do izmirenja s Madjarima. I ako su se ovdje slagali Franjo Ferdinand i Frano Supilo u stvari, ipak je jasno, da je svaki polazio sa drugog stanovišta i imao drugi cilj.

Sada su slijedile — tobož uslijed izjave hrvatsko-srpske koalicije o aneksiji Bosne i Hercegovine²⁹² — davno naviještene armature, ali ne više proti

²⁸⁹ Alexander Brosch Edler von Aerenau (1870.—1914.), austrougarski stožerni časnik; prijestolonasljednikov krilni pobočnik i predstojnik njegova vojnog ureda od 1906. do 1911. godine. Vidi: Martha SITTE, *Alexander Brosch, der Flügeladjutant und Vorstand der Militärkanzlei des Thronfolgers*, Dissertation, Universität Wien, Wien, 1961.

²⁹⁰ »Vaše blagorode! Na vrlo cijenjeno pismo od 13. ov. mj. dopuštam si nakon usmeno dobivene suglasnosti najodanije priopćiti da bi sa svim sredstvima trebalo spriječiti sporazum između Hrvata i mađarske vlade. Biste li Vi vrlo poštovani gosp. zastupniče htjeli također u tom smjeru utjecati na zastupnika Zagorca i staviti mu u izgled da bi bilo VRLO žalosno ako bi došlo do sklapanja jednoga ipak samo truloga mira. Razloge za ovo stajalište zaista ne trebam navoditi, Vi ih ionako znate. S time da bih Vam bio vrlo zahvalan ako bi mi Vaše blagorode javilo rezultat Vaše rasprave sa Zagorcom, s uobičajenim velikim poštovanjem i prijateljskim pozdravima Vama vrlo odani

22. 6. 1908. *Carl.*» (U potpisu treba stajati Alexander.)

²⁹¹ Vidi: S. ZAGORAC, »Pregovori sa Magjarima«, *Hrvatska*, br. 149, 2. srpnja 1908., 1; br. 154, 8. srpnja 1908., 1.

²⁹² Vidi: »Hrvatska stranka prava prema Bosni i Hercegovini«, *Hrvatska*, br. 230 [240], 20. listopada 1908., 1.

Hrvatima, nego proti Srbima, opet u svrhu da nas ipak rastave. Tražilo se potpore na sve strane, pa i kod zastupnika na carevinskom vijeću. O Dru. Korošcu ne ću danas da govorim, da se ne bi krivo tumačilo.

Ja sam tada baš istupio iz koalicije²⁹³ uslijed njenog zaključka da se u austrougarskoj delegaciji ne će tražiti prisajedinjenje Bosne i Hercegovine kraljevini Hrvatskoj. Ja sam se držao one poznate Supilove: »ako sreća pane, da Bosna i Hercegovina dodju pod ovu Monarhiju, imadu se pripojiti Hrvatskoj itd.«²⁹⁴ Ovo stanovište nije isključivalo i onu drugu Supilovu alternativu, da Bosna i Hercegovina bude i srpska, odnosno jednako srpska kao i hrvatska.²⁹⁵ Koalicija je nasuprot mislila, da je bolje, ako se to pitanje već tada uopće ne potiče. — Koalicija načini aranžman sa Dr. Tomašićem.²⁹⁶ Kod toga ja već nisam sudjelovao.

Za veleizdajničkom parnicom u Zagrebu od 15. I. do 5. X. 1909.²⁹⁷ slijedio je Friedjungov proces od 22. XII. 1909. do 5. I. 1910.²⁹⁸

V. SUPILO SE POVLAČI IZ KOALICIJE, JER SMATRA NJEZINU TAKTIKU POGREŠNOM.

1. Poslije bečkog procesa razišao se Supilo s koalicijom²⁹⁹ i povukao se iz aktivnoga političkog rada.³⁰⁰

Razlika između Supila i ostalih članova koalicije, kako sam već napomenuo, nije bila u ideji, nego samo u *taktici*. On nije bio više onaj ekskluzivistički Hrvat, ali je vazda strepio nad tim, — sve do svoje smrti — *da se ne bi*

²⁹³ Vidi: S. ZAGORAC, »Moje stanovište prema hrvatsko-srpskoj koaliciji i hrvatskoj stranci prava«, *Hrvatska*, br. 10, 14. siječnja 1909., 1.

²⁹⁴ Supilo je u saborskom govoru, održanom 25. veljače 1907., izjavio: »Ako, pak, visoki sabore, sreća drugačije odluči da Bosna i Hercegovina bude pripadala onomu sklopu u kojem se nalazi cjelokupni naš hrvatski narod, onda je opet dužnost svakoga pravoga patriote, bilo Srbina ili Hrvata, da se svojski zauzme da ta Bosna i Hercegovina ne dođe u tuđe, nego u bratske ruke hrvatske.« Nav. prema: F. SUPILO, *Politički spisi*, 343.

²⁹⁵ »I ako sreća pane pa da Bosna i Hercegovina izađu iz okvira ove Monarhije, onda je sasvim naravno da će svaki pravi i pošten Hrvat, kad ta Bosna ne može da bude hrvatska, radije željeti da pripadne bratu Srbinu, nego tuđinu...« *Isto*.

²⁹⁶ Vidi: Jaroslav ŠIDAK, M. GROSS [et al.], *Povijest hrvatskog naroda g. 1860—1914.*, Zagreb, Školska knjiga, 1968., 265-267 (potpoglavlje: »Pakt bana Tomašića i Koalicije«).

²⁹⁷ Proces je održan u Zagrebu od 3. ožujka do 5. listopada 1909. godine. Vidi: M. GABELICA, »Zagrebačka veleizdajnička parnica 1909. godine«, *Časopis za suvremenu povijest* 46 (2014) 1, 131-157.

²⁹⁸ Vidi bilj. 47.

²⁹⁹ Supilo je formalno istupio iz Hrvatsko-srpske koalicije još tijekom Friedjungova procesa.

³⁰⁰ Supilo je na izborima za hrvatski Sabor, održanima 28. svibnja 1910., izabran kao neovisan kandidat (»izvan stranaka«) u Delničko-čabarskom kotaru.

Hrvatskoj nametnuo onakav odnos ili položaj, koji ne bi odgovarao njenim narodnim interesima, njezinom velevažnom položaju na obalama Adrije i njenoj tisućgodišnjoj povijesti i kulturi. Svetozar Pribičević pak, kao drugi duhovni vođa koalicije, držao je, da se težnje Hrvata i Srba mogu lakše realizovati u vladi negoli u opoziciji, po onoj poznatoj Kršnjavijevoj: »više vrijedi prst vlasti, nego lakat prava«. I jedno i drugo taktičko stanovište imalo je za sebe mnogo razložne opravdanosti. Samo zbog ove razlike u taktici došlo je, nažalost, do velike borbe među njima. Zbog ove razlike u taktici došao je Frano i u emigraciji za svjetskog rata u opreku sa svojim najboljim prijateljima, napose sa Drom. Trumbićem.

Tek stvorenjem Trumbić—Pašićevog krfskog pakta u 1917.³⁰¹ izmiruje se on i sa Trumbićem i sa Srbima (Pašićem) — ali kratko iza toga, na našu žalost i štetu, svršava svoj mukotrpn život.³⁰²

Spomenuo sam već, da je Supilo *slutio*, kako je neizbježiv sukob na političkom obzoru Evrope, punom elektriciteta. Aneksija Bosne i Hercegovine u tom ga učvrsti, a njegov saobraćaj sa političarima i diplomatima slavenkim, talijanskim i drugima, napose pak njegov intimni odnos sa umnim engleskim novinarom i diplomatom *Wikhemom Steedom*,³⁰³ koji je za balkanskog rata³⁰⁴ bio u Beču političkim izvestiteljem velikih londonskih novina »Times«³⁰⁵ za cijeli Balkan i Austro-Ugarsku — *uvjeri* ga potpuno u toj predmnijevi. Za potvrdu njegovih intimnih veza sa W. Steedom neka bude spomenut ovaj slučaj: Poslije jedne sjednice zastupnika oporbe u Opatiji molio me Frano, da mu dadem neka obaviještenja o zaključcima, on da će ih prevesti na talijanski i depeširati u London, koji će ih donijeti u »Timesu«, a to da će mnogo koristiti našoj borbi proti Cuvajevom komesarijatu.³⁰⁶ Ja mu ih dadem i on odašalje oveći brzopjav u London.

³⁰¹ Vidi: Dragoslav JANKOVIĆ, *Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija 1917. godine*, Beograd, »Savremena administracija«, 1967.

³⁰² Zagorac se ne upušta u razloge Supilove smrti, želeći ostaviti što svjetliju uspomenu na pokojnika.

³⁰³ Henry Wickham Steed (1871.—1956.), britanski novinar i publicist, vidi: Peter SCHUSTER, *Henry Wickham Steed und die Habsburgermonarchie*, Wien, Köln, Graz, Böhlau Verlag, 1970.

³⁰⁴ Prvi balkanski rat započeo je 8. listopada 1912., a završio 30. svibnja 1913. godine.

³⁰⁵ H. W. Steed je bio vanjskopolitički dopisnik lista »The Times« iz Beča od 1902. do 1912. godine. Taj londonski dnevnik, osnovan 1785. pod imenom »The Daily Universal Register«, izlazi i danas.

³⁰⁶ Slavko pl. Cuvaj od Ivanjske (1851.—1931.), ban Hrvatske, Slavonije i Dalmacije od 1912. do 1913., imenovan je 31. ožujka 1912. kraljevskim povjerenikom (komesarom), a 22. prosinca 1912. poslan je na dopust i više se nije vratio u službu.

Svjetski rat se približavao. Tko ga je izazvao? Nitko — i svi.³⁰⁷ *On je bio prosto neizbježiv*. To su osjećali mnogi, a kako rekoh među prvima Frano Supilo. Spominjem samo to, da mi je i prijatelj Dr. *Matko Laginja*³⁰⁸ pisao iz Pule dne 23. februara 1913. pismo, u kojemu na koncu lakonički veli: »Ovdje ništa osobita — *osim dosta priprava*, koje žalibože NE SLUTE NA MIR, kojeg smo svi željni.« Usmeno mi je kasnije Dr. Laginja o tomu mnogo govorio. Još koncem 1911. piše mi Dr. Hodža, da bi valjalo poraditi na tomu, da se oživotvori kooperacija *svih elemenata budućnosti* u ovoj monarhiji u tu svrhu da bi se našla platforma, na kojoj bi se sastali svi ti elementi. To se doduše danas još čini paradoksnom, ali sutra, veli on — *»imam razloga da u to vjerujem* — to može biti gotov događaj.« Mislio je kooperaciju ugarskih Slavena i nas južnih Slavena. Ističe napose sporazum sa Srbima, jer da se bez Srba niti može, a poslije Friedjungova procesa — niti smije više voditi *hrvatska politika*.

To pismo dra. M. Hodže glasi doslovno:

»Budimpešta, 15. sept. 1911. velećenjeni prijatelju. Već davno smatram za nužnu kooperaciju svih elemenata budućnosti. Svi, sa kojima sam o njoj dosada besedovao, primili su ovu misao sa odobravanjem. U tome, da i Vi, velećenjeni prijatelju, govorite o postupku rukom u ruci, se vidi, da je misao postala aktuelnom, i da je došlo njezino vreme. Stvar je tako važna, da se o njoj ne može govoriti par distance. Molit ću Vas, da mi dozvolite, da Vas još možda ovoga mjeseca posjetim ili u Zagrebu ili u Koprivnici.

Vidim i poteškoće. Sudeći prema pisanju pravaških listova 'Hrvatske Slobode'³⁰⁹ i 'Hrvatskog Prava',³¹⁰ nije više javno mnijenje u tom pravcu ni najmanje preparirano. Druga poteškoća je koalicija. Uvjeren sam, da bez koalicije nema rada. Sa druge strane vidim i to, da u koaliciji ima pojedinaca, sa kojima se teško može raditi. Nema dakle drugoga načina, nego da realniji elementi hrvatsko-srpske koalicije naprave kompromis sa postulatima realnoga života i da se sastanu s vama na jednom platformu. To je danas paradoksnom, ali sutra — imam razlog, da u to vjerujem — to može biti gotov događaj.

³⁰⁷ Vidi: Annika MOMBAUER, *Uzroci Prvog svjetskog rata: kontroverze i konsenzus*, Zagreb, Naklada Ljevak d.o.o., 2014.

³⁰⁸ M. Laginja (1852.—1930.), hrvatski političar i pravnik; ban Hrvatske i Slavonije 1920. godine. Vidi: Vinko Antić, Vilko Grbac [et al.], prir., *Matko Laginja. O stogodišnjici rođenja oca Istre 1852.—1952.*, Rijeka, Narodno sveučilište, 1952.

³⁰⁹ Zagrebački dnevnik 'Hrvatska sloboda' (1908.—1911.) bio je glasilo SSP-a (milinovci).

³¹⁰ U povijesti hrvatskoga političkog novinarstva postoji više listova koji su tijekom 20. stoljeća nosili ime 'Hrvatsko pravo'. Hodža ovdje misli na glavno glasilo Čiste stranke prava/SHSP/Stranke prava (frankovci) koje je izlazilo od 1895. do 1911. godine.

I još srpsko pitanje. To traži najviše takta i objektivizma. Na Vas, velećenjeni, čeka i u ovom pogledu jaka zadaća, jer Vi niti kao pravaš ne dvojite o tome, da se bez Srba niti može — a posle Friedjungovog procesa — niti više nesme voditi hrvatska politika. Sreća je, da ima kod vas i Srba bez beogradskoga romantizma, koji ne gledaju na uslove egzistencije svoga naroda sa gledišta sentimentalizma.

Sve ovo sakriva toliko kompliciranoga materijala, da se niti početak jedne ozbiljne akcije ne može misliti bez ličnoga dodira. Ako Vam to ne će biti neprijatno, ja ću Vam što brže najaviti svoj posjet.

Što se tiče 'Obzora', nisam njegovih članaka čitao, ali bez obzira na to, moram da Vam javim, da — osim sasvim privatnih razgovora vođenih bez ikakve političke ili taktičke tendencije — nisam nikome dao ni riječi intervjua. A, što je glavno, nisam nikome dozvolio, da u moje ime piše ili daje izjave. Sa dubokim poštovanjem Vas srdačno pozdravlja Vaš Milan Hodža.»

Isti prijatelj, dr. Hodža, žalio mi se često, da se koalicija razilazi sa Francijom.

O budućnosti južnih Slavena i o skorim budućim događajima pišu novine čak i u inozemstvu.

Meni je jedan prijatelj poslao iz Buenos Airesa članak velikih njemačkih novina. »Deutsche La Plata Zeitung«³¹¹ od 11. septembra 1912. u kome se opširno govori o Jukićevom procesu,³¹² oštro se udara na apsolutizam u Hrvatskoj i »Ex feldwebela«,³¹³ koji u palači hrvatskih banova slavi orgije nasilja. Osuđuje se hrvatske sudce, koji utamničuju nedorasle mladiće itd., a na koncu se veli, da bi vodeći krugovi austrougarske politike trebali na sve to misliti, tim više, što nije isključeno, da bi Austro-ugarska u *najskorijoj budućnosti* mogla trebati prijateljstvo balkanskih Slavena.

Kako se vidi, svi očekuju, da će se uskoro nešto velika dogoditi.

Stoga je bilo neumjesno kad se je g. 1925. počelo — na temelju jedne izreke Ljube Jovanovića³¹⁴ u njegovoj radnji »Krv Slavenstva«³¹⁵ — pripisivati Srbiji odgovornost za svjetski rat. Ja sam tada pisao S. W.³¹⁶ i ministru Dru.

³¹¹ Argentinski dnevnik »La Plata Zeitung« osnovan je 1863. u Buenos Airesu; u razdoblju od 1874. do 1945. nosio je ime »Deutsche La Plata Zeitung«.

³¹² Luka Jukić (1887.—1929.), počinitelj neuspješnoga atentata na bana S. pl. Cuvaja, 8. lipnja 1912. godine.

³¹³ Misli se na bana Cuvaja.

³¹⁴ Ljubomir/Ljuba Jovanović (1865.—1928.), srbijanski političar i povjesničar.

³¹⁵ Vidi: Ljubomir JOVANOVIĆ, *Krv Slovenstva*, Beograd, Štamparija Save Radenkovića i brata, 1924.

³¹⁶ Seton-Watson.

Hodži,³¹⁷ a i g. Ljubi Jovanoviću i poslao mu neke izjave suca istražitelja³¹⁸ u Sarajevskom atentatu. G. Lj. Jovanović zahvalio mi se pismom od 11. IV. 1925. To pismo Lj. Jovanovića glasi:

»Beograd, 11. aprila 1925. poštovani Gospodine. Veoma sam Vam zahvalan na Vašem pismu od 24. prošlog mjeseca i molim Vas da mi oprostite što Vam nisam ranije odgovorio, ali sam toliko zauzet raznim poslovima, a najviše spremanjem i pisanjem članaka o odgovornosti srpske vlade za sarajevski atentat, da mi vrlo malo slobodnog vremena ostaje, a želeo sam odgovoriti Vam opširnije. Vaše pismo za mene je dragoceno kao sjajan dokaz naše duhovne zajednice, koja će nam omogućiti da svoju domovinu pred svakim u svetu uspešno odbranimo. Na žalost, u svetu još ima i mnogo protivnika, pa i neprijatelja, a u prijatelja mnogo svakojakih predrasuda o nama. Tim predrasudama podležu na žalost i oni, koji su nam inače dobri prijatelji. Taj je slučaj i sa g. Setonom Watsonom.³¹⁹ Svakako se ja nadam, da će istina i naša pravda pobediti.

Posebice sam Vam zahvalan na poslatom broju 'K. Glasa'³²⁰ sa onom izjavom g. Pf.,³²¹ koju sam već mogao upotrebiti u nekim interviewima, danim našim i stranim novinarima.

Ja se nadam, da će i Vaše pismo G. Ministru dru. M. Hodži u Pragu doprineti uspehu naše stvari. Rodoljubu tako odličnom kao što ste Vi nije potrebno za sve to zahvaljivati, ali ja ipak osećam potrebu i dužnost da Vam svoju zahvalnost još jednom iskažem i ujedno da Vas uverim o svom osobitom poštovanju. Lj. Jovanović.«

2. Rastavši se sasvim s koalicijom, počne Supilo okupljati oko sebe onu najmladju revolucionarnu nacionalističku omladinu, koja čini propagandu ne više riječi nego djela. Kod Supila nalaze uporišta i zaštitnika omladinske radikalne organizacije ne samo u Hrvatskoj i Dalmaciji već i one u Bosni i Srbiji. On im je diktirao politiku. Jukićev atentat potekao je iz ovoga kruga.

Ja sam otišao početkom 1912. u južnu Ameriku.³²² Kad sam se koncem maja vratio počeo se opet stvarati sporazum svih opozicionih stranaka proti

³¹⁷ Od 1922. do 1925. Hodža je bio ministar poljodjelstva u čehoslovačkoj vladi.

³¹⁸ Leon/Leo Pfeffer (1887.—1952.), državni odvjetnik u Sarajevu uoči Prvoga svjetskog rata. Vidi: L. PFEFFER, *Istraga u Sarajevskom atentatu*, Zagreb, »Nova Evropa«, 1938.

³¹⁹ Vidi: Dr. SITON-WATSON (R. W. SETON-WATSON), *Sarajevo. Studija o uzrocima Svet-skoga rata*, Zagreb, »Nova Evropa«, 1926.

³²⁰ *Karlovački hrvatski glas* (1924.).

³²¹ Pf = Leo Pfeffer. U to su vrijeme Pfeffer i Zagorac živjeli u Karlovcu.

³²² Zagorac je boravio u Argentini i Čileu, gdje je ispitivao teren za osnivanje iseljeničke banke. Vidi: S. MATKOVIĆ, *Premili Ivane: korespondencija Ivana Hribara s hrvatskom elitom*, Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 2016., 274-275.

Cuvajevom režimu. Supilo nije u tom više sudjelovao, ali ja se s njime dopisujem i sastajem. Dne 4. VI. piše mi, da je čitao moj izvještaj o putu i da se moja opažanja mnogo podudaraju sa onim što je o Argentini napisala supruga njegovog dobrog prijatelja velikog Talijana *Gugliema Ferrero*,³²³ gospodja Dr. Gina Ferrero³²⁴ rođena Lombroso.³²⁵ Itd. Predlaže mi na moju želju sastanak u Pragerhofu za 10. VI. — što sam ja radosno prihvatio. Razgovarali smo čitavo poslije podne. Ipak mi se činila njegova politika presmionom i ja se nisam mogao odlučiti za istu, akoprem su sjajne pobjede Srbije i Bugara u balkanskom ratu³²⁶ živo odjekivale i kod nas.³²⁷

U to se u austrijskoj poli počelo na veliko tretirati hrvatsko pitanje u Reichsrathu, a onda i u delegacijama. Govorili su: Dr. Čingrija, Šusteršić,³²⁸ Spinčić,³²⁹ Masaryk, Nemec,³³⁰ Klofač,³³¹ Ellenbogen,³³² Dobernig³³³ i Lecher,³³⁴ a najsenzacionalnije knez Schwarzenberg,³³⁵ intimus prijestolo-

³²³ Gugliemo Ferrero (1871.—1942.), talijanski povjesničar, novinar i romanopisac. Vidi: Lorella CEDRONI, *Guglielmo Ferrero. Una biografia intellettuale*, Roma, Aracne, 2006. Također vidi: G. FERRERO, »Uspomene na Supila«, *Obzor Spomen-knjiga 1860—1935*, 5; Bogdan RADICA »Supilova pisma Ferrerovima. Prilozi našoj suvremenoj političkoj povijesti«, *Hrvatska revija*, 7 (1957) 4, 365-405; 12 (1962) 1-2, 17-54; 21 (1971) 2-3, 159-175.

³²⁴ Gina Elena Zefora Lombroso Ferrero (1872.—1944.), liječnica. Vidi: B. RADICA, »Supilo u Italiji. Neobjavljena Supilova pisma gdji Gini Ferrero-Lombroso. Historijat jednog prijateljstva«, *Obzor*, br. 62, 4. ožujka 1929., 5; br. 63, 5. ožujka 1929., 5; br. 64, 6. ožujka 1929., 5; br. 65, 7. ožujka 1929., 5; br. 66, 8. ožujka 1929., 5; br. 67, 9. ožujka 1929., 5; br. 68, 10. ožujka 1929., 5.

³²⁵ Ginin otac bio je Cezare/Marco Ezechia Lombroso (1835.—1909.), talijanski liječnik i kriminolog.

³²⁶ Zagorac misli na srpske i bugarske pobjede nad Osmanlijskim Carstvom u Prvome balkanskom ratu, ali zaobilazi kasniji razvoj događaja u Drugome balkanskom ratu. Vidi: Milutin LAZAREVIĆ, *Drugi balkanski rat*, Beograd, »Vojno delo«, 1955.

³²⁷ Vidi: Igor DESPOT, *Balkanski ratovi 1912—1913. i njihov odjek u Hrvatskoj*, Zagreb, Plejada, 2013.

³²⁸ Ivan Šusteršić (1863.—1925.), slovenski političar i pravnik. Vidi: Janko PLETESKI, Dr. Ivan Šusteršić 1863—1925. *Pot prvaka slovenskega političnega katolicizma*, Ljubljana, Založba ZRC, ZRC SAZU, 1998.; A. RAHTEN, *Der ungekrönte Herzog von Krain. Die slowenische katholische Bewegung zwischen trialistischem Reformkonzept und jugoslawischer Staatsidee*, Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2012.

³²⁹ Vjekoslav Spinčić (1848.—1933.), hrvatski političar, publicist i katolički svećenik.

³³⁰ František Němec (1860.—1930.), češki političar.

³³¹ Václav Jaroslav Klofač (1868.—1942.), češki političar i novinar. Vidi: Josef KREČMER, *Václav Klofač a jeho národní socialismus*, Praha, Adonai, 2000.

³³² Wilhelm Ellenbogen (1863.—1951.), austrijski političar i liječnik. Vidi: Helga RIESINGER, *Leben und Werk des österreichischen Politikers W. Ellenbogen*, Dissertation, Universität Wien, Wien, 1969.

³³³ Josef/Johann Wolfgang Dobernig (1862.—1918.), austrijski političar i novinar.

³³⁴ Otto Lecher (1860.—1939.), austrijski političar.

nasljednika Fr. Ferdinanda. Ovu zgodu upotrebio sam, ne bi li se sastao sa knezom Schwarzenbergom. Pišem mu pismo i o svojoj namjeri obavijestim Frana. On mi odgovori pismom od 22. VI., koje glasi:³³⁶

»Rieka, 22. VI. 912. — Dragi Stjepane! Primio sam tvoj list, pa ti brže odgovaram, eda te ovo pismo nadje prije poziva k onom gospodinu.

Interesantni su oni 'dokumenti', koji ni meni nisu bili poznati, o stvari, o kojoj i oni potvrđuju, da su oni moji izvještaji sasvim ispravni.

Činjenica je, da je tu užasna borba, od koje nam običnim smrtnicima ništa ili jedva malenkost štrkne na javu. Sve se vodi u potaji, ali tim strašnije.

Prema tome opet bi ti preporučio, da budeš oprezan radi ikoje kombinacije i iznašanja osoba, jer tko zna da ono što bi se moglo smatrati čast i izvrstan izlaz, ne bude ondje — gdje se možda druge kombinacije goje, — primljeno kao čak i uvreda... Razumiješ me.

Bilo bi svakako dobro, da imaš par preporučujućih posjetnica od naših zast. u Beču, bez obzira grupacija. Tebi će ih svaki rado dati. List 'Reichspost'³³⁷ ne spominji osobito, jer ondje *nije dobro kotiran*, pa govorili njegovi ljudi što hoće. Srdačno te pozdravlja Tvoj Frano.«

Zamolim ga, neka bi pisao prof. Masaryku, da govori sa knezom. On mi odgovori 10. VIII. i 15. VIII. sa ova dva pisma:³³⁸

»Rieka, 10. VIII. 912. Dragi Stjepane! Prof. Masaryk mi je napokon odgovorio dugim listom, u kome kaže, da on Schwarzenbergu nije pisao ni govorio ništa, jer, poznajući osobu, ako ova tebi nije odgovorila, da to znači, da se ne želi angažirati dalje. U svakom slučaju da bi ga mogao pitati, pošto odgovora dobio nisi, da ti javi, je li stanovito tvoje pismo primio. Iz Masarykovog pisma se razabire, da je Schwarzenberg razjadjen na način, kojim su Hrvati (naime delegati u Pešti) odvratili na njegov onaj govor. Masaryk misli, da bi mogao i bez daljnega lično s njim radi pisma razčistiti, u čemu bi ti on osobno išao na ruku, kad se delegacije sastanu. U to ime možeš se obratiti na nj i pozvati na njegov list meni upravljen. Čingrija je sada kući. Prije delegacija će proći ovuda i govorit ćemo. Pozdravljam te tvoj Frano.«

»Rieka, 15. VIII. 912. — Dragi Stjepane! Na njegovu listu ima samo datum, bez adrese, a kuvertu sa poštanskim žigom sam bacio. Zato ne znam odkud

³³⁵ Friedrich/Bedřich knez Schwarzenberg (1862.—1936.), njemački političar iz Češke.

³³⁶ Pismo je objavljeno u »Novom listu« 4. travnja 1928. Vidi: »Korespondencija Frana Supila iz perioda 1891—1914«, 214.

³³⁷ Bečki dnevnik »Reichspost« (1894.—1938.) bio je blizak austrijskim kršćanskim socijalima. U historiografiji se navodi da je Zagorac »održava(o) uske veze« s urednikom »Reichsposta« Friedrichom Funderom (1872.—1959.), vidi: M. GROSS, »Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine«, 256.

³³⁸ Pisma su objavljena u »Novom listu« 4. travnja 1928. Vidi: »Korespondencija Frana Supila iz perioda 1891—1914«, 215.

mi je bio ono pisao. Nu njegova stalna adresa jest: P. T. M. (Masaryk) Prag III. Valdšt. 8., pa tu će ga pismo ili naći, ili će mu biti odposlano.

Kad ideš gore govori malo i o akciji za Jukića.

Čingrijin predlog o nezakonitosti ugarske krnj-delegacije dolazi sad u austrijskoj delegaciji na odluku. Ali ciela stvar hramlje, kada su oni u Pešti prihvatili princip, da je odluka 'munkača'³³⁹ za njih vrijedna kao majorizirajuća te idu u sabor i primaju dnevnicе! Masaryk je baš ogorčen nad držanjem te politike. Pozdravljam te tvoj Frano.³⁴⁰

Do sastanka izmedju mene i Schwarzenberga nije došlo. Tada napišem u Beču niz članaka u novinarskoj korespondenciji,³⁴¹ koju je ondje izdavao *Dr. Albert Kramer*,³⁴² izjavitelj »Slovenskog Naroda«.³⁴³ Članci budu preštampani u brošuru pod naslovom: »Die kroatische — die südslavishe Frage«.³⁴⁴ Gospodin Miho Obuljen³⁴⁵ preveo je ovu moju brošuricu na hrvatski i štampao ne znajući da potiče od mene.

Za kratko vrijeme iza toga sačinio sam memorandum³⁴⁶ za prijestolonasljednika Franju Ferdinanda. To je imao biti posljednji apel na mjerodavne krugove bivše monarhije. Kad sam dne 24. augusta 1913. bio na Rijeci i sastao se s Franom u »Hotel Lloyd«, odakle smo u 2 sata u noći pošli zajedno u redakciju »Novog Lista« — pročitao sam mu memorandum. On je pozorno slušao, a onda mi reče: »Sve to ti ne vrijedi ništa; sudbina ove monarhije već je zapečaćena; treba misliti na drugu budućnost«. Tada mi je stao kao pravi vizioner opisivati potanko sve ono što se u istinu događjalo od god. 1914.—1918.³⁴⁷

Uto se bila koalicija opet nagodila s ugarskom vladom i primila baruna Skerlecza³⁴⁸ za bana. Sporazum sa opozicijom prestao je i hrvatski sabor bude otvoren.³⁴⁹

³³⁹ Munkač (mađ.) — prije Prvoga svjetskog rata u Hrvatskoj pogrdan izraz za Mađare.

³⁴⁰ Pismo je objavljeno u »Novom listu« 4. travnja 1928., te uz neznatne razlike, u: »Korespondencija Frana Supila iz perioda 1891—1914«, 215.

³⁴¹ Riječ je o tjedniku »Südslavishe Rundschau« (Beč, 1912.—1914.).

³⁴² A. Kramer (1882.—1943.), slovenski političar i novinar.

³⁴³ »Slovenski narod« (1868.—1943.), slovenski liberalni dnevnik (Ljubljana).

³⁴⁴ Vidi: *Die kroatische — die südslawische Frage*. Von einem aktiven Politiker der kroatischen Rechtspartei, Abdruck aus der »Südslavischen Rundschau«, Wien, 1913.

³⁴⁵ M. Obuljen (1871.—?), odvjetnik, rodom iz Dubrovnika, u međuraću živio u Beogradu.

³⁴⁶ Vidi: M. GROSS, »Hrvatska politika velikoaustrijskog kruga oko prijestolonasljednika Franje Ferdinanda«, 59.

³⁴⁷ Misli se na Prvi svjetski rat.

³⁴⁸ Ivan barun Skerlec/Škrlec Lomnički (1873.—1951.), ban Hrvatske, Slavonije i Dalmacije od 1913. do 1917. godine. Vidi: Ivan BULIĆ, *Ivan Skerlec Lomnički 1913.—1917. kraljevski komesar i hrvatski ban*, doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb, 2011.

³⁴⁹ Sabor je počeo zasjedati 27. prosinca 1913. godine.

3. Dok je Frano Supilo konferirao sa Steedom, ja sam često dolazio u razgovore sa drugim engleskim učenjakom i političarom, koji je boravio u Austrougarskoj na »studijima«. To je bio g. Seton-Watson, poznat pod pseudonimom Scotus Viator.³⁵⁰ Njega je uputio na mene prijatelj slovački zastupnik Dr. Milan Hodža.³⁵¹ Jednom zgodom tumačio mi je g. S. W., kako bi bilo u interesu srednjeevropskoga ravnovesja, kad bi se u svakom slučaju održala ovdje Austro-ugarska — ali bi morala bezuvjetno da pametno i pravedno riješi jugoslovensko pitanje. Stoga njega najviše interesuje ovaj problem. I u istinu, on je napisao veliko djelo o jugoslov. pitanju.³⁵² Ja sam mu dokazivao, kako nema izgleda, da će Austrougarska ikada htjeti riješiti pravedno taj problem — i to da će biti njena propast. Kad se — nešto kasnije — nalazio g. Seton-Watson u Splitu pa u Dubrovniku³⁵³ pisao je momu prijatelju g. Aurelu Sertiću³⁵⁴ u Beč pismo, koje je ovaj poslao meni. U tom pismu g. Seton-Watson kaže, da je čitao u novinama, da je Zagorac na sastanku u Opatiji predložio neka bi se Hrvati i Srbi obratili jednim memorandumom na konferenciju poslanika (Botschafterkonferenz) u Londonu,³⁵⁵ koja je baš tada ondje zasjedala; on da je spreman prevesti memorandum na engleski jezik i pobrinuti se, da bude o njemu govora i u engleskoj štampi. Javlja, da je izišlo njegovo veliko djelo »Die südslavische Frage im Habsburger Reich«,³⁵⁶ koje da će u Hrvatskoj sigurno biti konfiscirano (tako je i bilo). Na koncu sav zdvojan veli ovo: »Seit längerer Zeit bin ich in sehr gedrückter Stimmung. Die völlige Unfähigkeit der oesterreichischen massgebende Kreise, die wachsende Anarchie bei den Südslaven zu hemmen und ihre Vorliebe für die alten Methoden des lombardo-venezianischen Polizeistaates bringen einen jeden Freund Oesterreich zur Verzweiflung. Sehr bald wird es zu spät sein,

³⁵⁰ Škotski putnik; aluzija na Seton-Watsonovo podrijetlo i brojna putovanja koja je poduzimao.

³⁵¹ Seton-Watson navodi Hodžu i Zagorca kao one političare koji su očajavali zbog oportunističke politike Franje Josipa I., ali su pronašli kanale da pristupe prijestolonasljednikovu uredu u Belvedereu. R. W. SETON-WATSON, »Joseph Redlich«, *The Slavonic and East European Review* 16 (1937) 46, 200.

³⁵² Vidi: R. W. SETON-WATSON, *The Southern Slav Question and the Habsburg Monarchy*, London, Constable & Co. LTD, 1911.

³⁵³ Misli se na Seton-Watsonov boravak u Dubrovniku (tri i pol mjeseca) i Splitu u prvoj polovici 1909. godine.

³⁵⁴ A. Sertić (1885.—1933.), pravnik, sudski pristav pri Okružnom sudu u Sarajevu uoči Prvoga svjetskog rata.

³⁵⁵ Konferencija je održavana tijekom 1912. i 1913. godine.

³⁵⁶ Vidi: R. W. SETON-WATSON (Scotus Viator), *Die südslavische Frage im Habsburger Reich*, Berlin, Meyer & Jessen, 1913. Riječ je o njemačkom prijevodu Seton-Watsonove knjige *The Southern Slav Question*.

umzukehren.³⁵⁷ Napokon dodaje, da će poduzeti putovanje Balkanom, ako ne nadodju ozbiljni zapletaji.

Mene je ova njegova *tadanja* briga za Austro-ugarsku monarhiju tako iritirala, da sam otpisao g. Sertiću 11. IV. [1913.] i zamolio ga neka moje pismo pošalje g. Seton-Watsonu, u kojem pismu kažem, da je svaki napor oko *spasavanja* ove monarhije uzaludan, da je to trula zgrada, koja se mora srušiti, na prvi jači udar vjetra itd.³⁵⁸ G. Sertić potvrdio mi je dopisom od 18. IV., da je poslao moje pismo g. Setonu-Watsonu u Dubrovnik. Ovo moje pismo objelodanio je g. Seton-Watson sa komentarom za *rata god. 1916.*, kad su već Engleska i Francuska napustile ideju očuvati Austro-Ugarsku monarhiju, u novinama »Manchester Guardian«,³⁵⁹ dakako bez mogega potpisa, jer bih ja inače bio najmanje u tamnicu bačen, ako ne i streljan. Pismo je austrougarska vojna novinarska kancelarija prevela i prevod dostavila uredništvu »Hrvatskog Prava«.³⁶⁰ U času kad je urednik g. *Martin Lovrenčević*³⁶¹ priredjivao ovo pismo za štampu, došao sam ja u redakciju, a g. Lovrenčević me upita: koji bi to mogao biti hrvatski zastupnik, koji proriče monarhiji propast? Ja sam u prvi čas zastrepio; ali videći, da se nigdje ne spominje moje ime umirio sam se i — iskreno priznajem — jezuitski se zajedno s Martinom zgražao nad tim. Poslije rata, g. 1922. sastao sam se sa g. Setonom-Watsonom u Pragu i pripovijedao mu, koliko mi je prouzročio, doduše za čas samo, straha, objelodanjenjem ovoga pisma.

Zadnje pismo pisao mi je Frano Supilo 20. januara 1914., koje glasi:³⁶²

»Rieka, 20. I. 1914. Dragi Stjepane! Primio sam tvoj list. Tiszina³⁶³ formula ti je u bitnosti i doslovce ista što i Khuenova, Lukacseva³⁶⁴ i Tomašićeva,

³⁵⁷ »Duže sam vrijeme u mučnom raspoloženju. Potpuna nesposobnost austrijskih mjero-davnih krugova da zaustave rastuću anarhiju kod južnih Slavena i njihova sklonost prema starim metodama lombardijsko-venecijanske policijske države, dovodi svakog prijatelja Austrije do zdvojnosti. Uskoro će biti prekasno da se to okrene.«

³⁵⁸ Vidi: R. W. Seton-Watson i *Jugoslaveni. Korespondencija 1906—1941.* I/1906—1918, Zagreb, London, Sveučilište u Zagrebu — Institut za hrvatsku povijest, Britanska akademija, 1976., 278 (178. R. W. Seton-Watson — Ronaldu M. Burrowsu [London], 4. VIII. 1916.).

³⁵⁹ Britanski liberalni dnevnik »Manchester Guardian« pokrenut je 1821., a 1959. mijenja ime u »The Guardian«.

³⁶⁰ Varaždinski tjednik »Hrvatsko pravo« (1914.—1918.), glasilo frankovačkih pravaša.

³⁶¹ M. Lovrenčević (1856.—1945.), pravaški novinar, publicist i prevoditelj.

³⁶² Pismo je objavljeno u: »Korespondencija Frana Supila iz perioda 1891—1914«, 216-217.

³⁶³ István Imre Lajos Pál Tisza de Borosjenő et Szeged (1861.—1918.), predsjednik mađarske vlade od 1903. do 1905. te od 1913. do 1917. godine. Vidi: Gabor VERMES, *István Tisza. The Liberal Vision and Conservative Statecraft of a Magyar Nationalist*, New York, Columbia University Press, 1985.

³⁶⁴ László Lukács de Erzsébetváros (1850.—1932.), predsjednik ugarske vlade od 1912. do 1913. godine.

koji su takodjer najavljivali povlačenje pragmatike kada obave stanovite poslove u saboru, nakon svladanja obstrukcije. Onda je to bilo izdajstvo, danas je pobjeda Hrvatske. A stare formule suvišno natezanje. Nadji koalicioni proglas narodu nakon što je ono Rakodczay³⁶⁵ sabor odgodio.³⁶⁶ Mislim, da je izdan srpnja 1907. Tu se govori, da koalicija neima više u vidu slučaj pragmatike, nego da uzimlje i druge sporove itd.³⁶⁷ To ti je interesantno. Hiljadu puta smo mogli imati ovo današnje — ‘šaku dima’.

Elaborat Böhma³⁶⁸ niesam nikada vidio, niti je kod mene bio. To mora biti negdje u tebe, jer se sjećam, da si onda govorio, da je Böhlm nešto izradjivao.

Stanovište magjarsko jest, da se jezik na željeznicama u Hrvatskoj kao *prieporno pitanje* donese pred regnikolarne deputacije.³⁶⁹ Sjećam se koje sam pljeskanje jednom među koalicionašima pobudio dokazujući, kako čovjek može svoj kaput dozvoliti priepornim proglasiti (jer možda ga još nije platio) a da tim ništa ne gubi, ali svoj nos, uho, oko svoje ne može priepornim proglasiti, jer tim je na sebe kao čovjeka pljunuo. A tako da i narod svoj jezik na svom području ne može akceptirati kao prieporno pitanje, jer onda gubi pravo biti narod. Sve hrvatske šume mogu prije biti prieporne (možda su ih Magjari kupili?), pa financije, pa sve, sve prije, ali *jezik narodni nikada*. Onda su, u Pešti, ovoj teoriji pljeskali kao ludi, a sad su prihvatili stanovište Magjara. Jer Tisza isto tvrdi, što i oni pred njim.

No koja hasna o tome govoriti? Mene užasno boli kad gledam kako Hrvatska sa entuzijastičkom demagogijom pokretaša³⁷⁰ i srbobranovaca³⁷¹ srlja u propast i to kao državopravni faktor, a bojim se — konačno. Vaša stranka nema agiliteta, ni nekih potrebnih modernih pogleda.³⁷² A da ih ima, zagospodarila bi situacijom i još mnogo spasila. Ali nema. Mile³⁷³ je zasukan do

³⁶⁵ Aleksandar/Sándor pl. Rakodczay, (1848.—1924.), ban Hrvatske, Slavonije i Dalmacije od 1907. do 1908. godine.

³⁶⁶ Sabor je prekinuo zasjedanje još za bana T. Pejačevića (26. ožujka 1907.), a nastavio za banovanja A. Rakodczaya koji ga je raspustio 12. prosinca 1907. godine.

³⁶⁷ Vidi: «Narode!», *Hrvatska*, br. 160 [159], 13. srpnja 1907., 1.

³⁶⁸ Karlo/Drugin Böhlm/pseudonim: B. Karlović, hrvatski financijski stručnjak. Prema bilješci na str. 216., u «Korespondencija Frana Supila iz perioda 1891—1914», radi se o Eugenu Böhlm-Bawerku (1851.—1914.) koji je bio austrijski ministar financija 1895., 1897. te od 1900. do 1904. godine.

³⁶⁹ Regnikolarne deputacije = kraljevinski odbori.

³⁷⁰ Pokretaši — naziv za pristaše Hrvatske napredne, odnosno Hrvatske pučke napredne stranke, čije je glasilo bio zagrebački tjednik, kasnije dnevnik «Pokret» (1904.—1910.).

³⁷¹ Srbobranovi — pristaše Srpske narodne samostalne stranke čije je glasilo bio zagrebački list «(Novi) Srbobran» (1902.—1914.).

³⁷² Misli se na SSP (milinovci).

zla boga. Hrvoj³⁷⁴ je naivan i nervozan. Ante Pavelić³⁷⁵ je deplaciran te sam ne zna što bi i kamo spada. Čas je radikaln, a čas bi najbolje bilo da ga je Mažuranić³⁷⁶ odveo u koaliciju, a svi ste vezani obzirima na prilike izvan Banovine, osobito na one u Ljubljani. Ti si još, premda pop, od svih najagilniji, pa učini što možeš.

Ako bi došao na Rieku dodji svakako prije došastoga četvrtka, jer u četvrtak 29. ov. mj. otići ću na jedno malo putovanje. Ali držim da je suvišno da se sada mučiš, jer će trebati dugo vremena dok se javno mnijenje u Banovini otriežni od ovog rauša³⁷⁷ i shvati kud je bilo zavedeno, pak se trgne i zastidi. Primi srdačan pozdrav od tvog odanog Frana.«

4. Ovaj moj saobraćaj sa Franom Supilom odrazuje se u mojim govorima u hrvatskom saboru godine 1914. Da spomenem samo nešto:

U sjednici od 9. ožujka 1914., u adresnoj debati, rekao sam o ujedinjenju, samostalnosti i slobodi Hrvata, da će se to izvršiti, »ili u okviru ili izvan okvira ove monarhije. Kako će biti, ovisi o monarhiji samoj više negoli o nama. Ali do toga će doći, do toga mora doći, jer su to principi prirodni, koji su opravdani historijom i naravnim zakonima... Austrija i mjerodavni faktori ne će da crpe nauku iz historije, ne će da poštuju diktat prirodnih zakona. Zato će se to već zbiti i protiv njih i bez njih.«³⁷⁸ A 21. III. rekao sam: »Aus-

³⁷³ Riječ je o M. Starčeviću.

³⁷⁴ Dragutin pl. Hrvoj (1875.—1941.), hrvatski političar i odvjetnik. Vidi: S. MATKOVIĆ, »Opsjenuti pravaš: Dragutin Hrvoj u hrvatskom političkom životu«, u: ISTI, *Izabrani portreti pravaša: prilozi hrvatskoj političkoj povijesti*, Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 2011., 115-125.

³⁷⁵ A. Pavelić st. (1869.—1938.), hrvatski političar i zubni liječnik. Vidi: S. MATKOVIĆ, »Politički put dr. Ante Pavelića (1869.—1938.) od početka do stvaranja Narodnog vijeća SHS«, u: ISTI, *Izabrani portreti pravaša*, 127-142.

³⁷⁶ Bogoslav Mažuranić (1866.—1918.), hrvatski političar i liječnik.

³⁷⁷ Rauš (njem.) — opijenost, opojnost

³⁷⁸ Navedeni dio Zagorčeva govora, izrečenoga na 38. saborskoj sjednici, glasi: »Moje je uvjerenje, da dugo dualizam trajati ne može, i da do promjene državnoga ustrojstva ove monarhije mora doći, i zato će Starčevićeva stranka prava nastaviti i dalje istu politiku, voditi će borbu protiv dualizma sve do onog časa, kad bude oživotvoreno ono, što traži, i za čim ona ide, a to je ujedinjenje, sloboda i samostalnost kraljevine Hrvatske. To će biti ili u okviru ili izvan okvira ove monarhije. Kako će biti, ovisi o monarhiji samoj više nego li o nama. Ali do toga će doći, do toga mora doći, jer su to principi prirodni, koji su opravdani historijom i naravnim zakonima. (...) Eto historijski i prirodni zakoni kategorički nalažu, da do toga ujedinjenja mora doći. Ne će Austrija, ne će mjerodavni faktori, da crpe nauku iz historije, da poštuju diktat prirodnih zakona. Zato će se to već zbiti i protiv njih, i bez njih.« *Stenografski zapisnici sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. Petogodišta 1913.—1918. Od XXXV. do uključivo LXXXIV. saborske sjednice od 5. ožujka 1914. do 13. srpnja 1914., 1914., sv. II., 102-103.*

tro-ugarska diplomacija učinila je (u balkanskom ratu) goleme pogreške, koje će joj se ljuto osvetiti; koje nigda više popraviti ne će moći.³⁷⁹

»Mi ćemo morati biti pasivni i pustiti događajima, da idu svojim tokom i da se razvijaju, kako se, čini mi se, već počinju razvijati. Mi ne treba, da budemo *dinastičniji od dinastije, monarhističniji od monarhije*.³⁸⁰

»I Hrvati i Srbi i Slovenci trebali bi zajednički i jedinstveno, da prema tome cilju idu, trebalo bi, da im bude program i cilj ujedinjenje i sloboda svih naših zemalja... Gospodin Pribićević kaže, da je spas naš ovdje na jugu u *jedinstvu narodnom*, to jest, da Hrvati i Srbi i Slovenci budu jedinstveni. Ja sam s time *sporazuman*, samo bi morao znati, kako si on to narodno jedinstvo predstavlja i tumači. Ako se narodno jedinstvo tumači tako, da ne bude na uštrb hrvatskom imenu i hrvatskoj prošlosti i budućnosti hrvatskoga naroda, onda ja priznajem takovo narodno jedinstvo, ako ćemo njim doći do slobode, ujedinjenja i samostalnosti.³⁸¹ Ovo sam rekao 21. III. 1914. i na tom sta-

³⁷⁹ Zagorac je te riječi izgovorio na 38. saborskoj sjednici, 9. ožujka 1914. godine. Cjelovit navod glasi: »Moje je uvjerenje, da je diplomacija austro-ugarske monarhije u zadnjim događajima (balkanskim ratovima), što se zbije oko nas u našem susjedstvu, učinila tako goleme pogreške, koje će joj se ljuto osvetiti i koje nigda više popraviti ne će moći. Učinila je sve te pogreške uslijed sustava, kojega je uvela i kojega silom hoće da podržava i uslijed mržnje, koju vodi njena diplomacija protiv slavenstva, uslijed težnje, da u ovoj monarhiji Nijemci i Magjari vladaju, a svi drugi, da im robuju. To je dovelo do toga, da je učinila, opetujem, goleme i nepopravljive pogreške u svojoj vanjskoj politici na Balkanu.« *Isto*, 107.

³⁸⁰ Širi izvod iz Zagorčeva govora, izrečenoga na 48. saborskoj sjednici 21. ožujka 1914., glasi: »Ali da me se krivo ne shvati, ili da me se ne nastoji prikazati kao nelojalna državljanina, ja kažem, da bi mi Hrvati bili najsretniji, kada bi se to oživotvorenje (ujedinjenje) dogodilo u okviru monarhije, jer bi time bila osigurana i teritorijalna cjelokupnost ovih naših zemalja. U svakom drugom slučaju to oživotvorenje, to ujedinjenje naših zemalja, biti će na štetu cjelokupnosti teritorija kraljevine Hrvatske. Jer uzmimo teoretski, da dodje do oživotvorenja, t. j. ujedinjenja naših zemalja izvan okvira monarhije, u prvom je redu pogibelj, da će nam Talijani otići dio Istre i Bog zna možda što još s one strane; a u drugom redu ostaje pogibelj, da će nam Srbi uzeti Bosnu i Hercegovinu. Dakle Hrvatima svakako najvećma konvenira, da se to oživotvorenje sjedinjenja naših zemalja zbude u okviru monarhije. Ali ako neće ta monarhija htjeti, da provede to ujedinjenje, onda neka se dogodi ono, što će se po mom uvjerenju bezuvjetno dogoditi. Zato ja držim, bude li monarhija sprječavala to ujedinjenje i oživotvorenje našega programa, da će to biti na štetu i njezinoj teritorijalnoj cjelokupnosti. (...) Mi Hrvati za to ne trebamo postati irredentiste, ne trebamo da pomažemo djelotvorno tomu oživotvorenju ujedinjenja naših zemalja izvan monarhije, to će samo po sebi doći, dosta je za nas, da budemo samo pri tomu pasivni, t. j. pasivnost naša dostaje, da se to pitanje bude riješilo onako, kako nije korisno za monarhiju. Zato treba, da se dobro razumije ideja vodilica programa stranke prava. Ja pako kažem za svoju osobu, da ako nas budu tjerali silom do zdvojnosti, onda ćemo morati biti pasivni i pustiti događajima, da idu svojim tokom i da se razvijaju, kako se, čini mi se, počinju već razvijati. A kako sam kazao, mi ne treba da budemo dinastičniji od dinastije, monarhističniji od same monarhije. Valjda to ne može nitko od nas zahtijevati, jer to prelazi sile naše.« *Isto*, 485.

novištu stajao sam i god. 1918. Poslije ujedinjenja povukao sam se i ja posvema iz aktivne politike ne zato, što bi bio proti ujedinjenja, Bože sačuvaj, nego zato, što sam bio pod uplivom Supilove ideologije proti ovako, naglo, bez svakih pregovora i dogovora, provedenom ujedinjenju. Bio sam stavljen i pod policijsku pasku. Saznavši za to, upravio sam na tadašnjega podbana g. Tomislava Tomljenovića³⁸² otvoreno pismo u »Obzoru«, ali je ovo bilo od naslova do potpisa zaplijenjeno. Tada sam otišao osobno do g. Tomljenovića i protestirao proti tomu. On mi je rekao, da je dobio takovo naredjenje iz Beograda, ali da će govoriti sa g. Pribićevićem,³⁸³ da se to skine. To je bilo i učinjeno.

Danas, kada g. Pribićević i Stjepan Radić naglasuju principe iz g. 1903. koji su ih tada povezali sa Franom Supilom — treba da ih u tom radu podupre svaki rodoljub i Hrvat i Slovenac i Srbin.³⁸⁴

5. Možda će tkogod primijetiti, da je ta potpuna ravnopravnost nemoguća pod dva imena. To ne stoji. Dva imena nisu nikakova zapreka. Samo teorija *dvaju naroda* isključuje za vazda svaku slogu i svaki mir između Srba i Hrvata. To potvrđuje i Frano. Godine 1911. napisao je Frano Supilo u »Novom Listu« ovo: »Ako se postavimo na stanovište, da su Srbi i Hrvati *dva po-*

³⁸¹ Širi izvod iz Zagorčeva govora, izrečenoga na 48. saborskoj sjednici, glasi: »Ja ne držim, da će do oživotvorenja programa stranke prava doći u najkraće vrijeme, ali je zato naša dužnost, da se međusobno potpomažemo i pospiješujemo oživotvorenje programa stranke prava. I Hrvat i Srbin i Slovenac trebali bi zajednički i jedinstveno da prema tome cilju idu, trebalo bi da im bude program i cilj ujedinjenje i sloboda svih naših zemalja, ujedinjenje i sloboda kraljevine Hrvatske. Kad bi se to ozbiljno htjelo, ja sam uvjeren, da mi ne bi trebali niti potpore drugih naroda ove monarhije, da bi mi uslijed našega geografskog položaja, koji znači neizmjeru jakost i moć u našim rukama, kadri bili prisiliti mjerodavne faktore, da riješe ovo pitanje. Pitanje našega ujedinjenja i slobode. (...) Gosp. Pribićević kaže, da je spas naš ovdje na jugu u jedinstvu narodnom, t. j. da Hrvati, Srbi i Slovenci budu jedinstveni. Ja sam s time sporazuman, samo bih morao znati potpuno, kako si on to narodno jedinstvo predstavlja i tumači. Ako se narodno jedinstvo tumači tako, da ne bude na uštrb hrvatskomu imenu i hrvatskoj prošlosti i budućnosti hrvatskoga naroda i hrvatske države, onda ja priznajem takovo narodno jedinstvo, ako ćemo tim narodnim jedinstvom doći do slobode, ujedinjenja i samostalnosti. Ako se pak bude htjelo hrvatskomu narodu i hrvatskoj državi prikrpati kakovo ime i nekakav privjesak, pa da iz političkog hrvatskog naroda nastane nekakav hrvatsko-srpski narod ili srbo-hrvatski, kao što su to u Bosni nazvali hrvatski jezik, što je za mene jedan nesmisao, — onda sam ja proti tomu narodnom jedinstvu.« *Isto*, 490.

³⁸² T. Tomljenović (1877.—1945.), podban 1919. i ban Hrvatske, Slavonije i Dalmacije od 1919. do 1920. te 1921. godine.

³⁸³ S. Pribićević je bio ministar unutarnjih poslova Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u vladama Stojana Protića (1857.—1923.) i Ljube/Ljubomira Davidovića (1863.—1940.) u razdoblju od 20. prosinca 1918. do 19. veljače 1920. godine.

³⁸⁴ Misli se na Seljačko-demokratsku koaliciju, politički savez Hrvatske seljačke stranke i Samostalne demokratske stranke, osnovanu 1927. na poticaj S. Radića.

sebna naroda, ili makar samo dva posebna plemenska individualiteta, a ne jedan jedini i jedinstveni narod sa dva narodna imena, onda je matematički sigurno i neizbježno, da se *moraju* razviti borbe, utakmice, licitacije i neprijateljstva.³⁸⁵ Onda ni Nijemci ni Mađari ni Talijani (jer govore drugim jezikom) nisu tako opasni Hrvatima kao Srbi, a Srbima nitko opasniji od Hrvata. Oni se *moraju* onda međusobno pobijati i uništavati, dok jedan drugoga ne proguta. Naravno da će prije u toj borbi oba propasti. Supilo to opširno tumači, a na koncu veli doslovno: »Treba se zamisliti u ovaj ljudi, a toli strahoviti problem, u kome se nalazimo u etničkim zakonima, kao jedna iznimka, pak će se onda na stvari drukčije gledati« (Sravnj: Supilo: Politika u Hrvatskoj. Str. 20-22).³⁸⁶

Kako dakle izići iz toga začaranog kruga?

Ako ne ćemo sporazumno uzeti jedno ime, n. pr. »Jugoslaveni« — kako nas danas naziva čitava evropska diplomacija, onda moramo — kako mi piše prof. Dr. Petar Tomić 25. novembra 1911. smatrati naziv »Hrvati ili Srbi« jednakim nazivima: Grci ili Heleni, Rimljani ili Latini, Englezi ili Britanci. Osmanlije ili Turci, Mađari ili Sikulci, Židovi ili Izraelićani, Švabe ili Nijemci (Deutsche) — jer smo mi u istinu jedan [narod] i po krvi i po jeziku, pa i po rasi. Uzalud se moj prijatelj Gjalski³⁸⁷ znojio ovih dana (u »Obzoru«) da dokaže, kako su Hrvati druga rasa, negoli Srbi.³⁸⁸ To ne stoji. Ima Hrvata, osobito u Dalmaciji, koji su sasvim istoga rasnoga tipa kao i Srbi — zato, jer je i u Dalmaciji bilo tako isto jače miješanje krvi sa drugim neslavenskim rasama, negoli kod nas u Banovini, koji smo se više miješali sa Slovencima. Kod Srba na jugu prevladuje dinarska rasa, a kod Slovenaca i Hrvata mješavina nordijske, alpske i mediteranske rase. Mješanci dakle, prevladavaju kod svih

³⁸⁵ Citat u izvorniku glasi: »Ako se postavi na stanovište, da su Srbi i Hrvati dva posebna naroda, ili makar samo dva posebna plemenska individualiteta, a ne jedan jedini i jedinstveni narod sa dva narodna imena, onda je matematički sigurno i neizbježno, da se, u položaju, u kome se nalaze, *moraju* razviti ovakove utakmice, borbe i licitacije. Moraju za to, jer, pošto su i jedni i drugi isto, a opet nisu, ili ne će da budu isto, to silom okolnosti jedan drugome eo ipso postaje najneposrednijim, najopasnijim neprijateljem.« Frano SUPILO, *Politika u Hrvatskoj*, Rijeka, Tisak Riečke dioničke tiskare, 1911., 20. Također vidi: Frano SUPILO, »Politika u Hrvatskoj, III.«, *Riečki novi list*, Rijeka, br. 202, 25. kolovoza 1911., 1.

³⁸⁶ Citat u izvorniku glasi: »Treba se zamisliti u ovaj ljudi, a toli strahoviti problem, u kome se nalazimo u etničkim zakonima, kao jedna njihova iznimka, pak će se onda na stvari drukčije gledati.« *Isto*.

³⁸⁷ Ksaver Šandor Gjalski/Ljubomir Tito Josip Franjo Babić (1854.—1935.), hrvatski književnik i političar. Vidi: Miroslav ŠICEL, *Gjalski*, Zagreb, Globus, 1984.

³⁸⁸ Vidi: Ksaver Šandor GJALSKI, »Razmatranja k rasnim pojavama«, *Obzor*, br. 40, 10. veljače 1928., 1; br. 41, 11. veljače 1928., 5; br. 42, 12. veljače 1928., 5; br. 43, 13. veljače 1928., 4; br. 44, 14. veljače 1928., 3.

nas. Pogrešno je iz toga povlačiti onakve zaključke, kakove povlači prijatelj Gjalski.

Politički program Frana Supila za ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca u jednu državu može se sažeti u ovu jednu izreku: Narodno jedinstvo sa pokrajinskim autonomijama — ali nipošto autonomije bez narodnog jedinstva. Taj svoj program razložio je on detaljno u svom memorandumu od oktobra 1915., koji je podnio »Jugoslavenskom Odboru« i engleskim državicima po svom prijatelju Steedu. U njemu argumentuje Supilo ovako: Hrvati, Srbi i Slovenci jedan su politički narod sa tri imena, različitih historijskih državopravnih i kulturnih tradicija, ali jednoga jezika i jedne plemenske rase. Za njih treba da vrijedi potpuna ravnopravnost plemenskih elemenata raznog naziva kao i potpuna sloboda i ravnopravnost vjeroispovijedanja. Glava i srce Hrvatsva jest Zagreb, a Srpstva Beograd. Ideja narodnog jedinstva Srba, Hrvata i Slovenaca dovodi u političkom pogledu do logične posljedice: težnje, rada i programa za jednim političkim ujedinjenjem u *slobodnu nacionalnu državu*, u kojoj će svako pleme, bolje reći predstavnici svakog imena, sa svojim osobinama, tradicijom, snagom, u novu formaciju donijeti svoje najbolje sile i sposobnosti. Ova nova formacija mora biti harmonički produkt svih naših narodnih sila u fuziji duhova, tradicija i rada, u jedinstvenom pregnuću za osigurati našu zajedničku budućnost. Tako bi se napravila država od 12 do 13 milijuna, prilično jaka da zadrži prolaz germanskom ekskluzivnom imperijalizmu na ovom njegovom naravnom putu na Istok.³⁸⁹

³⁸⁹ Navod u izvorniku glasi: »1) Hrvati, Srbi i Slovenci jedan su genetički narod sa tri imena, različitih historijskih, državopravnih i kulturnih tradicija, ali jednog jezika i jedne plemenske rase. 2) U ovome narodu u Habsburškoj Monarhiji Hrvatskoj pripada vodeća politička uloga kao *prima inter pares*. Izvan Habsburške Monarhije ta uloga u istom svojstvu pripada Srbiji. U svakom slučaju vrijedi potpuna ravnopravnost plemenskih elemenata raznoga naziva, kao i potpuna sloboda i ravnopravnost vjeroispovijedanja. 3) Hrvatska, u užem smislu ove riječi, s glavnim gradom Zagrebom, jest za sve Hrvate, ma gdje oni boravili, glava i srce Hrvatske, kao što je Srbija, u užem smislu, s Beogradom na čelu, glava i srce Srpstva. Hrvatima je Hrvatska sa Zagrebom integralni dio njihova narodnoga i državopravnoga bića, njihova individualizma, a druge su hrvatske zemlje uda toga bića. 4) Ideja narodnog jedinstva Srba, Hrvata i Slovenaca dovodi, u političkom pogledu, do logičke posljedice težnje rada i programa za jednim političkim ujedinjenjem u slobodnu nacionalnu državu, u kojoj će svako pleme, bolje rekući, predstavnici svakog imena, sa svojim osobinama, tradicijama i snagama u novu formaciju donijeti svoje najbolje sile i sposobnosti. Ova nova formacija mora biti harmonični produkt svih naših narodnih sila, u fuziji duhova, tradicija i nada, u jedinstvenom pregnuću za osigurati našu zajedničku budućnost. Tako bi se napravila država od 12-13 milijuna (7 milijuna pravoslavnih, 5 milijuna katolika i 800.000 slavenskih muslimana), prilično jaka da zakrčuje prolaz njemačkom ekspanzivnom imperijalizmu na ovom njegovom naravnom putu na Istok.« Nav. prema: »Frano Supilo Edwardu Greyu«, u: F. SUPILO, *Politički spisi*, 490. Radi se o konceptu promemoriije koja je bila predana na engleskom jeziku u Foreign Office 30. rujna 1915. godine. Na njemu je

To je evo njegov program za ujedinjenje. Da se pak taj program što sigurnije provede tražio je on u organizaciji države, centralni parlamenat za zajedničke poslove u Beogradu i 5 pokrajinskih autonomnih sabora za one državne i pokrajinske poslove, koji nisu proglašeni zajedničkim. Na izričiti poziv ministra predsjednika Kraljevine Srbije g. *Nikole Pašića* poslao je Supilo, preko srpskoga poslanika u Londonu g. Jovana Jovanovića,³⁹⁰ pismom od 22. jula 1917. nacrt, u kojem je označio one poslove, koje on drži, da bi trebali biti zajedničkim, a koji opet autonomnima.³⁹¹ Ovo je najprecizniji program što ga poznaje naša politička povijest.

Da se prihvatilo i provelo ovaj program našega političkog genija Frana Supila — danas bi naša država bila sretnija, zadovoljnija i blagoslovenija — a ne bi je izjedale neprekidne krize. Ali što nije bilo — može i treba da bude, makar u kojoj formi. — Zato: natrag ka Supilu i onima koji ga slijede.

Op. prir.: Poštujući pravopisne i stilske osobitosti autora, tekst je donesen u izvornom obliku. Otklonjene su samo očite tiskarske pogreške.

Supilo, vjerojatno naknadno, zapisao datum »listopad 1915.«. Koncept promemorije čuva se u Arhivu Jugoslavenkoga odbora.

³⁹⁰ J. M. Jovanović-Pižon (1869.—1939.), srbijanski političar i povjesničar. Na dužnosti srbijanskoga poslanika u Londonu bio je od 1916. do 1919. godine. Vidi: Jovan M. JOVANOVIĆ PIŽON, *Dnevnik (1896—1920)*, Radoš Ljušić, Miladin Milošević, prir., Novi Sad, Beograd, Prometej, Radio-televizija Srbije, 2015.

³⁹¹ »A. *Poslovi zajednički* 1) Temeljni ustav države na potpuno demokratskom i ravnopravnom temelju za sav narodni plemenski i kulturni život države i naroda. 2) Vanjski poslovi države. 3) Kopnena, pomorska i sva ostala obrambena sila države. 4) Oni ekonomski i komunikacioni poslovi koji imaju važnost za cijelu državu. 5) Novac (valuta) i financije za zajedničke potrebe. 6) Najviša nastava, biva, najviše institucije za odgoj više narodne inteligencije. B. *Autonomni poslovi* U autonomne poslove spadali bi svi ostali državni i provincijalni poslovi, koji se ne nalaze u rubrikama zajedničkih poslova, kao: unutarnja uprava sve školstvo, izuzev ono u zajedničkim poslovima, sudstvo, bogoštovlje, poljodjelstvo, komunikacioni poslovi lokalnijega reda, financije i financiranja autonomnih poslova što bi imalo biti u svezi sa zajedničkim financijama, po shemama i sistemima koji ih već u praksi na izbor imade; zatim ostali manji javni poslovi koji prelaze kompetenciju općina i kotara. Zajedničke poslove rješavao bi državni narodni parlamenat, a autonomne poslove sabori ili skupštine dotičnih zemalja. Tako bi postojale centralna vlada i autonomne vlade s međusobno ustanovljenim odnosajima. Uz jedan centralni parlamenat za zajedničke poslove potrebno bi bilo — prema tradicijama i prilikama našim — pet (5) autonomnih sabora ili skupština, naravno s odnosnim vladama, ne isključiv da članovi tih autonomnih vlada mogu istodobno biti i članovi centralne vlade ili onaj resor. (...)» Nav. prema: »Frano Supilo Jovanu M. Jovanoviću«, u: F. SUPILO, *Politički spisi*, 536-537.

Stjepan Matković, Zlatko Matijević
**Stjepan Zagorac's *Political Memories*:
In the Whirlwind of Croatian Politics**

The authors prepared the study *Political Memories* by Stjepan Zagorac for print. In this biography, this prominent politician and catholic / old catholic priest mostly focuses on Frano Supilo's work. In the introduction of the article, the authors analyse the biography and the context in which Zagorac built his political career. They point out his evolution (Christian socialism, being a member of various Party of Right groups and standing by the January Sixth Regime). The authors make a connection between Zagorac's political path and the role Frano Supilo played in significantly contributing to the changes in Croatian politics at the beginning of the 20th century. The memories confirm the connection between Zagorac and Supilo on the arrangement around drawing up the Rijeka Resolution, creating a Croat-Serb coalition and specific methods of communicating with Hungarian politicians. Despite the differences appearing in their relationship after 1908, they shared their opinions on using party concentrations, as well as on changing the dualistic system in the Austro-Hungarian Monarchy which slowed down Croatia's development. The authors also saw *Political memories* as an opportunity to preserve more accounts about Frano Supilo in the public memory of interwar Yugoslavia.

Key words: *Croatian politics, memories, New Course, Rijeka Resolution, Croat-Serb coalition, the Party of Right, Serbs, Croats, Austro-Hungarian Monarchy*

»Borbenost« u politici Čiste stranke prava (Starčevićeve hrvatske stranke prava / Stranke prava)

Mislav GABELICA

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb

Izvorni znanstveni rad
(primljeno: 29. travnja 2020.)
UDK 329[497.5]ČSP

Autor na temelju literature, stranačkoga tiska i arhivskih izvora, analizira ustroj i ulogu posebnih, manje ili više organiziranih dijelova Čiste stranke prava (Starčevićeve hrvatske stranke prava / Stranke prava), zaduženih za organiziranje demonstracija i obračun s političkim protivnicima. Pritom polazi od tvrdnje hrvatske historiografije da je »borbenost« bila trajna odlika ove stranke, od njezinih početaka pa sve do konca Austro-Ugarske Monarhije, te smatra da se najranije od 1902. godine može pratiti neki oblik postojanja navedenih, manje ili više organiziranih dijelova stranke, zaduženih za mobilizaciju »ulice«. Budući da je društvenu strukturu tih dijelova uglavnom činilo frankovačko radništvo i frankovačka mladež, autor svoju temu dovodi u odnos prema tadašnjim studentskim organizacijama i radničkom pokretu. Osim toga, autor svoju temu promatra i u odnosu prema vanjskoj politici Monarhije, te političkom stanju u banskoj Hrvatskoj.

Ključne riječi: zaštitne čete, studentska mladež, radnici, aneksija, Prvi svjetski rat

Uvod

Zadatak ovoga rada je istražiti ustroj, značenje i ulogu posebnih, manje ili više organiziranih dijelova Čiste stranke prava (Starčevićeve hrvatske stranke prava / Stranke prava),¹ zaduženih za mobilizaciju »ulice«. Od svoga nastanka 1895. godine, kada se skupina pravaša, na čelu s Antom Starčevićem, odvojila od matične Stranke prava, pa do sloma Austro-Ugarske Monarhije, ova je stranka u Zagrebu u niz navrata istupala sa svojim dijelovima koji nisu uvijek imali čvrstu organizaciju, no redovito su okupljali iste društvene slojeve,

¹ Čista stranka prava (ČSP) 1903. godine mijenja ime u Starčevićeva hrvatska stranka prava (SHSP), koja 1910. godine, fuzijom s grupom oko lista *Hrvatstvo*, mijenja ime u Stranka prava (SP). Njezine pristalice su prema jednom od utemeljitelja i dugogodišnjem predsjedniku, Josipu Franku, nazivane »frankovcima«.

radništvo i studente, uvijek s istim ciljem: pomoći stranci da ovlada zagrebačkom »ulicom«, kako bi lakše ostvarila svoj nacionalno-politički program.

Pojam »ulice« podrazumijevao je najsiromašnije, najneobrazovanije i politički obespravljene slojeve, uglavnom gradskog stanovništva, te posebnu metodu »političkog« rada, odnosno demonstracije, manifestacije i fizičke sukobe s političkim protivnicima, koji su se odvijali na ulicama i trgovima te u prostorijama u kojima su održavani politički skupovi. Mobilizacija »ulice« u službi stranačke politike prema tadašnjim mjerilima nije bila nemoralna, budući da je u to vrijeme čak i list umjerene oporbe, *Obzor*,² »ulicu« načelno smatrao legitimnim čimbenikom javnoga života, koja je svojom snagom i brojnošću imala potencijal pritisnuti odlučujuće čimbenike u državi da uvažavaju želje pučanstva, ako ne žele izvrnuti opasnosti sebe i cijeli javni poredak. Prema stajalištu umjerenog *Obzora*, uloga »ulice« u javnom životu rasla je usporedno sa stvaranjem moderne države, čije su odredbe i djelatnosti počele sve više zadirati u privatnu sferu pojedinca. U slučaju Hrvatske, gdje su izbornim zakonodavstvima³ široki slojevi bili isključeni iz sudjelovanja u javnim poslovima, i gdje je o svemu odlučivala neznatna manjina privilegiranih, mobilizacija »ulice«, prema *Obzoru*, bila je još opravdanija.⁴

² O *Obzoru*, njegovoj ideologiji, osobama koje su ga stvarale i društvenom sloju čiji je bio glasnogovornik, vidi: Josip HORVAT, *Živjeti u Hrvatskoj 1900.—1941. (Zapisci iz nepovrata)*, Zagreb, Sveučilišna naklada Liber, 1984., 161-213.

³ O izbornom zakonodavstvu u Hrvatskoj od 1848. do 1875., vidi: Dalibor ČEPULO, »Izborna reforma u Hrvatskoj 1875. — liberalizam, antidemokratizam i hrvatska autonomija«, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 52 (2002) 3-4, 669-691; O izbornom zakonu iz 1881., vidi: Jasna TURKALJ, *Pravaški pokret 1878.—1887.*, Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 2009., 106-112; O izbornom zakonu iz 1888., vidi: Nives RUMENJAK, *Srpski zastupnici u banskoj Hrvatskoj: okvir za kolektivnu biografiju 1881.—1892.*, Zagreb, Srpsko kulturno društvo, 2003., 165-172; Izbornom reformom iz 1910. godine, pravo glasa se s manje od 2% stanovništva povisuje na oko 6% stanovništva. Jaroslav ŠIDAK, Mirjana GROSS, Ljubo KARAMAN, Dragovan ŠEPIĆ, *Povijest hrvatskog naroda 1860.—1914.*, Zagreb, Školska knjiga, 1968., 268.

⁴ »Ulica«, *Obzor*, Zagreb, br. 66., 21. ožujka 1904., 1. Doduše, *Obzor* je pravio razliku između toga »kako« i »tko« sudjeluje u aktivnostima »ulice«. Neprihvatljivim uličnim aktivnostima smatrao je nasilje i ugrožavanje osobne sigurnosti građana, te sudjelovanje takvih pojedinaca, koje navodno ne pokreću izgrađeni svjetonazor nego rušilačke sklonosti. *Obzor* je pritom ciljao na »frankovačke« ulične manifestacije, zaboravljajući da je i sam podupirao proturske i protumađarske manifestacije, koje su rezultirale uličnim izgedima. O tomu vidi: Stjepan MATKOVIĆ, *Čista stranka prava 1895.—1903.*, Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 2001., 155-156; Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, »Stjepan Radić i Kunovečka buna 1903. godine«, *Podravina* 2 (2003) 4, 65. Tijekom protumađarskog Narodnog pokreta u Hrvatskoj (1903.—1904.), koji se između ostaloga odlikovao i uličnim izgedima, *Obzor* je objavio članak u kojem su za glavne nositelje mađarizacije u Slavoniji optuženi Židovi. Ljiljana DOBROVŠAK, »Židovi u banskoj Hrvatskoj u zbivanjima 1903.—1904.«, *Časopis za suvremenu povijest* 37 (2005) 3, 649.

U dosadašnjoj je historiografiji utvrđeno da je ČSP (SHSP/SP) najveći uspjeh imala među »malim« obrtnicima, vlasnicima manjih dućana, rentijerima, »nižim« službenicima, maloposjednicima i »nižim« svećenstvom,⁵ odnosno da je bila stranka »sitne buržoazije«.⁶ Upravo je ova društvena pozicija omogućila stranci da uspješno regrutira pripadnike svoje stranačke »vojske« i među studentima i među radništvom. Naime, prema socijalnoj strukturi studenata zagrebačkoga Sveučilišta, više od dvije trećine nije pripadalo miljeu najviših društvenih krugova, koji su svoje sinove slali na strana sveučilišta, nego srednjem sloju, unutar kojeg je bilo znatnih socijalnih razlika i kojemu je, između ostalog, pripadala i navedena »sitna buržoazija«.⁷ Na zagrebačkom je Sveučilištu od početka 20. stoljeća glavna konkurencija frankovačkoj mladeži bila Napredna omladina. Ovu su omladinu podupirale stranke koje su od kraja 1905. godine činile Hrvatsko-srpsku koaliciju,⁸ a okupljale su bogatije i obrazovanije građanstvo od onoga što ga je okupljala ČSP.⁹

Prevladavajuća »sitnoburžoaska« struktura frankovaca omogućila je njihov utjecaj i na radnički pokret, koji je i sam, zbog nerazvijenosti industrijske proizvodnje u Hrvatskoj, dugo vremena imao prevladavajuću »sitnoburžoasku«, maloobrtничku strukturu.¹⁰ Tu su se frankovci suočili s konkurencijom Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije.¹¹ Uz bliskost u nacionalno-političkim i kulturnim pitanjima,¹² zajednička konkurencija frankovaca sigurno je doprinijela međusobnim simpatijama Napredne omladine i Socijaldemokratske stranke, što je naposljetku dovelo do neprirodnog saveza Socijaldemokratske stranke i njezinoga »klasnog neprijatelja«, Hrvatsko-srpske koalicije kao predstavnice srednjega i krupnoga kapitala u Hrvatskoj.¹³

⁵ S. MATKOVIĆ, *Čista stranka prava*, 189-196.

⁶ M. GROSS, *Povijest pravaške ideologije*, Zagreb, Sveučilište u Zagrebu [etc.], 1973., 311.

⁷ Tihana LUETIĆ, *Studenti Sveučilišta u Zagrebu (1874.—1914.). Društveni život, svakodnevica, kultura, politika*, Zagreb, Srednja Europa, 2012., 65-71.

⁸ M. GROSS, »Nacionalne ideje studentske omladine u Hrvatskoj uoči I. svjetskog rata«, *Historijski zbornik* 21-22 (1968-69) 21-22, 75-144.

⁹ M. GROSS, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije 1906.—1907.*, Beograd, Institut društvenih nauka, 1960., 23-43; ISTA, *Povijest pravaške ideologije*, 312-3; S. MATKOVIĆ, *Čista stranka prava*, 194-195.

¹⁰ J. ŠIDAK et al., *Povijest hrvatskog naroda 1860.—1914.*, 197-198.

¹¹ S. MATKOVIĆ, *Čista stranka prava 1895.—1903.*, 226-233.

¹² Rene LOVRENČIĆ, *Geneza politike »novog kursa«*, Zagreb, Sveučilište u Zagrebu [etc.], 1972. 44; M. GROSS, »Socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije i narodni pokret 1903.«, *Historijski zbornik* 11 (1954) 1-4, 36-39; J. ŠIDAK et al., *Povijest hrvatskog naroda 1860.—1914.*, 205.

¹³ Koncem 1905. godine, prilikom kratkotrajnog stupanja Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije u Hrvatsko-srpsku koaliciju, unutar ove stranke stvorena je relativno snažna oporba suradnji s »buržoaskim strankama«. Ova je oporba, sa zahtjevom za samo-

U dosadašnjoj je historiografiji o ovom, »borbenom« aspektu frankovačke politike, naj iscrpnije pisao Stjepan Matković, u monografiji o ČSP-u, autor je prepoznao »borbenost« kao trajnu karakteristiku te stranke. Osim toga, ustvrdio je da sve do 1908. godine i ustroja Hrvatske narodne legije u ČSP-u (SHSP-u/SP-u) »nije bilo posebnih grupa koje bi bile organizirano bojovne«, no i da je »embrio stranačke borbenosti vidljiv u slučaju ČSP-a i u ranijim prigodama«, odnosno, da se ta stranka od svojih početaka obračunavala sa svojim političkim protivnicima i na ulici, te da je Josip Frank već 1902. godine na jednom stranačkom skupu izrazio težnju da dođe do udruživanja frankovačkoga radništva i frankovačke sveučilišne mladeži. Ovu Frankovu težnju autor doduše tumači kao težnju za vjernim i discipliniranim stranačkim sljedbenicima,¹⁴ no ta bi želja isto tako mogla značiti i poziv na udruživanje frankovačkih radnika i studenata, koji su sudjelovali u uličnim neredima,¹⁵ u jednu »organizirano bojovnu« organizaciju.

O dosad jedinoj zabilježenoj »organizirano bojovnoj« frankovačkoj organizaciji, Hrvatskoj narodnoj legiji, ustrojenoj koncem 1908. godine, pisali su i drugi autori. Tako je primjerice Mirjana Gross, koja je smatrala da je fašizam postojao i prije fašizma, Hrvatsku narodnu legiju nazvala »prvom fašističkom organizacijom u našim zemljama«, navodeći da je ta Legija isprva trebala biti dobrovoljačka vojnička postrojba, koja bi služila kao sredstvo uvođenja vojne diktature u banskoj Hrvatskoj, te kao protuteža srbijanskim dobrovoljačkim odredima, koji su tijekom aneksijske krize prijetili upadom u hrvatske zemlje. Nakon što su odlučujući čimbenici u Monarhiji odbili njezine vojničke usluge, Legija je prema mišljenju Mirjane Gross postala »samo sredstvo za premlaćivanje Frankovih političkih protivnika«.¹⁶ Tezu o Hrvatskoj narodnoj legiji, koja je isprva trebala biti dobrovoljačka vojnička postrojba, da bi nakon odluke najvažnijih čimbenika Monarhije da se ne žele koristiti njenim vojničkim uslugama, ili nakon prestanka prijetnje četničkih upada u hrvatske zemlje, postala sredstvo u međustranačkim sukobima, prihvatio je i Stjepan Matković.¹⁷ Problem je ove teze što polazi od toga da su Hr-

stalnom političkom akcijom Socijaldemokratske stranke, istupila i na 3. kongresu stranke, održanom u prosincu 1905. Vitomir KORAĆ, *Povjest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji, od prvih početaka do ukidanja ovih pokrajina 1922. godine*, Knjiga prva, Zagreb, Radnička komora za Hrvatsku i Slavoniju, 1929., 187-188.

¹⁴ S. MATKOVIĆ, *Čista stranka prava 1895.—1903.*, 206.

¹⁵ Isto, 207.

¹⁶ M. GROSS, »Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine«, *Istorija XX veka* (1962) 3, 259-260.

¹⁷ S. MATKOVIĆ, *Čista stranka prava*, 206. Za razliku od Mirjane Gross, Stjepan Matković je zabilježio da su u to vrijeme i druge političke stranke, osobito Socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije, osnivale vlastite stranačke čete.

vatska narodna legija i njezina komponenta, koja je služila obračunu s frankovačkim političkim protivnicima, te koja je djelovala u razdoblju postojanja Hrvatske narodne legije, jedna te ista pojava, što nije u potpunosti točno.

Uloga Napredne omladine u nastanku frankovačke bojovne organizacije

Kako je navedeno, pristaše ČSP-a, poglavito studenti i radnici, od samog su ustroja stranke sudjelovali u uličnim obračunima sa svojim političkim protivnicima. Također je navedeno da je Josip Frank već 1902. godine na jednom stranačkom skupu izrazio težnju, da dođe do sjedinjenja frankovačkoga radništva i frankovačke sveučilišne mladeži. Međutim, na tom stranačkom skupu, održanom u svibnju 1902. godine, Frank nije izrazio navedenu težnju, nego su on i ostali govornici spominjali »sjedinjenu starčevićansku djačku i radničku omladinu«, kao gotovu stvar. Josip Frank je na tom skupu naveo da »pozdravlja sdruženje naših hrvatskih radnika sa starčevićanskom sveučilišnom mladeži«, ¹⁸ radnik F. Novak izrazio je radost što je »pošlo za rukom sbližiti starčevićansku akademičku i radničku omladinu«, ¹⁹ a predsjednik Starčevićanske mladosti, apsolutno prava Ivo Elegović, istaknuo je da je ta mladost »od najnovijeg vremena« u »tiesnom dodiru« s frankovačkom radničkom organizacijom, Hrvatskom radničkom strankom. ²⁰

Starčevićanska mladost je bila organizacija frankovačke sveučilišne mladeži, koja se pod tim imenom pojavila upravo 1902. godine. A Ivo Elegović je 1903. godine pisao da su unazad »godina danah« u hrvatskoj javnosti učestali napadi na politički nauk Ante Starčevića i na ČSP, zbog čega je »na bojno polje izašla organizirana garda čiste stranke prava, koja se je iz trajne odanosti Anti Starčeviću i njegovim načelom, ponosno prozvala Starčevićanska mladost«. ²¹ Te su se godine (1902.), prema pisanju *Hrvatskoga prava*, glasila ČSP-a, »pristaše čiste stranke prava na sveučilištu jače privili jedan uz drugoga, a onda sami organizirani prionuli uz zajednički rad s hrvatskom radničkom strankom«, pa su »zaredali sastanci: što čisto akademski, što opet skupni-radničko-djački«. ²² Prema pisanju *Hrvatskog radnika*, glasila Hrvatske

¹⁸ »Zrinsko-frankopanski komers«, *Hrvatsko pravo*, Zagreb, br. 1948., 7. svibnja 1902., 3.

¹⁹ »Zrinsko-frankopanski komers«, *Hrvatsko pravo*, br. 1949., 9. svibnja 1902., 2.

²⁰ »Zrinsko-frankopanski komers«, *Hrvatsko pravo*, br. 1946., 5. svibnja 1902., 2. O Hrvatskoj radničkoj stranci i radništvu u socijalnoj kompoziciji Čiste stranke prava, vidi: S. MATKOVIĆ, *Čista stranka prava*, 226-240.

²¹ Ivo ELEGOVIĆ, »Glas starčevićanske mladosti«, *Hrvatsko pravo*, br. 2316., 1. kolovoza 1903., 2.

²² »Starčevićanski sastanci«, *Hrvatsko pravo*, br. 1978., 14. lipnja 1902., 3.

radničke stranke, iz lipnja 1902. godine, Starčevićanska mladost te je godine pristala uz frankovačko radništvo, te je do tog vremena »već nekoliko mjeseci« na »brojnim skupnim sastancima« širila »duševne vidokruge hrvatskog radnika«, čime se »gotovo neprimjetno« stvarala »djačko-radnička vojska«. ²³

Prema svemu navedenom jasno je da je 1902. godine došlo do snažnijeg organiziranja frankovačke sveučilišne mladeži i njezina užeg povezivanja s frankovačkom radničkom organizacijom, pri čemu je izgleda sveučilišna mladež, kao obrazovanja skupina, vodila glavnu riječ. Prema navedenim Elegovićevim riječima, razlog zašto je došlo do toga upravo 1902. godine, je taj što su u to vrijeme učestali napadi na starčevićanski nauk i na ČSP. To je bilo vrijeme kada je, nastupom nove generacije na hrvatskoj političkoj i kulturnoj sceni, ²⁴ u hrvatskoj javnosti počela opadati popularnost pravaškog, a rasti popularnost jugoslavenskoga nacionalno-političkog programa. Odrasle generacije i političkih ideja jest zbivanje na zagrebačkom Sveučilištu, gdje je nakon gotovo dvadesetogodišnje dominacije pravaša, od konca 1901. godine, počela desetogodišnja dominacija tzv. Napredne omladine. ²⁵ Zadnji propalsaj pravaštva kao općehrvatskoga pokreta bile su protusrpske demonstracije, održane u ljeto 1902. godine u Zagrebu, u kojima su sudjelovale pristase svih hrvatskih oporbenih političkih stranaka. ²⁶ Od toga vremena pa do raspada Monarhije, frankovci su ostali jedina stranka u Hrvatskoj koja je nastavila dosljedno zastupati nacionalno-politički program, koji je 1894. godine prihvatila cjelokupna hrvatska oporba. ²⁷

Frankovačka stranačka »vojska«, sastavljena od studenata i radnika, sudjelovala je 1902. godine u protusrpskim demonstracijama u Zagrebu. Sljedeće godine, zajedno s pristašama druge hrvatske oporbene stranke, Hrvatske stranke prava, stvorene fuzijom matične Stranke prava, Neodvisne narodne stranke i Napredne omladine, sudjelovala je u protumađarskom Narodnom

²³ »Radničko-djački blagdan«, *Hrvatski radnik*, Zagreb, br. 11., 12. lipnja 1902., 2.

²⁴ J. HORVAT, *Politička povijest Hrvatske*, I., Zagreb, August Cesarec, 1990.², 238-244.; Ivan PERŠIĆ, *Kroničarski spisi*, S. Matković, prir., Zagreb, Državni arhiv u Zagrebu [etc.], 2002., 147-149; Ivan MUŽIĆ, *Hrvatska politika i jugoslavenska ideja*, Split, vl. nakl., 1969., 47-49; Svetozar PRIBIČEVIĆ, *Izabrani politički spisi*, Hrvoje Matković, prir., Zagreb, Golden marketing, 2000., 11-21; M. GROSS, »Nacionalne ideje studentske omladine u Hrvatskoj uoči I. svjetskog rata«, 76-78.; R. LOVRENČIĆ, *Geneza politike »Novog kursa«*, 39-52.

²⁵ M. GROSS, »Studentski pokret 1875.—1914.«, *Spomenica u povodu proslave 300-godišnjice Sveučilišta u Zagrebu*, J. Šidak, ur., Zagreb, Sveučilište u Zagrebu, 1969., 454-461.

²⁶ O protusrpskim demonstracijama i ulozi ČSP-a u njima, vidi: S. MATKOVIĆ, *Čista stranka prava*, 150-160.

²⁷ O programu iz 1894. godine, kao zajedničkom programu cjelokupne tadašnje hrvatske oporbe, vidi: S. MATKOVIĆ, *Čista stranka prava*, 36-69.

pokretu.²⁸ No već u ožujku 1904. ta se »vojska« na zagrebačkim ulicama tri dana tukla s »vojskom« združenih srpskih i naprednjačkih studenata sa zagrebačkoga Sveučilišta. Ovaj se sukob dogodio mjesec dana po izbijanju Rusko-japanskoga rata, u kojem su frankovci simpatizirali s Japanom, suprotno hrvatskoj javnosti, okupljenoj oko Hrvatske stranke prava, koja je simpatizirala sa »slavenskom« Rusijom.²⁹ Povod sukobu bila je odluka srpskih i naprednjačkih studenata sa zagrebačkoga Sveučilišta, da organiziraju manifestacije po zagrebačkim ulicama i molitvu u pravoslavnoj crkvi, za pobjedu ruske vojske. Frankovcima pritom nije smetala sama manifestacija za pobjedu Rusa, nego namjera Srba da manifestiraju pod srbijanskom trobojnicom, u čemu su prepoznali provokaciju uperenu protiv hrvatskoga naroda te, osobito, protiv njihove stranke.³⁰

U trodnevnom sukobu s jedne su strane sudjelovali naprednjački i srpski studenti, a s druge frankovački studenti i frankovačko radništvo. Zajednički istup frankovačkih studenata i radništva nije bio spontan, već dio koordinirane akcije dviju frankovačkih organizacija, o čemu svjedoči izjava frankovačkog radništva objavljena nakon sukoba, u kojoj je ono potvrdilo »savez sa starčevićanskom akademskom omladinom«, navodeći da će taj savez »biti i u buduće najdragocjeniji zalag zajedničkog djelovanja oko budjenja i osvjешćivanja čistoga hrvatstva«.³¹ Sudjelovanje radništva u sukobu odredilo je njegovu prirodu, pa je u to vrijeme neutralni socijaldemokratski tisak zabilježio, da su tijekom trodnevnih sukoba danju po zagrebačkim ulicama vladali naprednjaci i Srbi, a navečer frankovci.³² I frankovci su zabilježili da se oba puta, kada su se združeni naprednjaci i Srbi uspjeli probiti u Ulicu Marije Valerije,³³ do kuće Josipa Franka, i porazbijati mu prozore, radilo o prijednevnom satima, kada je radništvo bilo na poslu.³⁴ Zbog činjenice da je ovo bilo prvi put da se netko barem djelomično uspješno suprotstavio frankovcima na ulici, glasilo Hrvatske stranke prava, *Obzor*, moglo je trijumfalno zaključiti kako su protekli događaji dokaz da frankovci više nisu neograničeni gospodari zagrebačke ulice.³⁵

²⁸ O Narodnom pokretu vidi: R. LOVRENČIĆ, *Geneza politike »Novog kursa«*, 153-184. O ulozi ČSP-a u Narodnom pokretu vidi: S. MATKOVIĆ, *Čista stranka prava*, 163-177.

²⁹ Nenad BUKVIĆ, »Reakcija hrvatske javnosti na zbivanja u Rusko-japanskom ratu 1904./1905. godine«, *Pro tempore* 2 (2005) 2, 35-43.

³⁰ »Realističko-vlaški poraz u Zagrebu«, *Hrvatsko pravo*, br. 2503., 17. ožujka 1904., 2-3.

³¹ »Izjava Hrvatske radničke stranke«, *Hrvatsko pravo*, br. 2508., 23. ožujka 1904., 1.

³² »Politika na ulici«, *Slobodna rieč*, Zagreb, br. 6., 24. ožujka 1904., 4-5.

³³ Danas je to Praška ulica.

³⁴ »Protuslavosrpski pokret«, *Hrvatsko pravo*, br. 2505., 19. ožujka 1904., 2; »Obzoraši u stisci«, *Hrvatsko pravo*, br. 2505., 19. ožujka 1904., 4.

Kako se vidi, savez između organizacija frankovačkih studenata i frankovačkog radništva, sklopljen 1902. godine, između ostaloga je služio i kako bi ČSP na prijelazu stoljeća zadržala dominaciju na zagrebačkim ulicama, koju su njeni politički protivnici počeli ugrožavati, do te mjere da su 1904. godine napravili ono što su frankovci dotad radili svojim protivnicima: u dva navrata porazbijali su prozore na kući Josipa Franka. Koliko je taj događaj bio šokantan, svjedoči podatak da je Josip Frank nakon jednog od tih napada, koji je bio naročito razoran, pohranio primjerke kamenja u staklenu kutiju, da ga zauvijek podsjećaju »kakvim se darovima u Hrvatskoj ima nadati onaj, tko uztrajno radi za hrvatsku stvar«. ³⁶

Uloga socijaldemokratskog radništva u nastanku frankovačke bojovne organizacije

U povijesti međusobnih odnosa Socijaldemokratske stranke i ČSP-a (SHSP-a /SP-a) od samoga su početka bile vidljive njihove oštre opreke, uzrokovane poglavito međusobnom konkurencijom u vodstvu radničkoga pokreta u Hrvatskoj, ali je vidljiva i želja frankovačkog vodstva da izgladi te opreke i sklopi savez sa socijaldemokratima, što su ovi dosljedno odbijali. ³⁷ Između Socijaldemokratske stranke i drugog dijela hrvatske oporbe, okupljene oko Neodvisne narodne stranke i matične Stranke prava, od 1903. godine sjedinjenih u Hrvatsku stranku prava, vladali su slični odnosi, uz neke bitne razlike. U prvom redu, opreke između tog dijela hrvatske oporbe i socijaldemokrata imale su izraženiji svjetonazorski karakter. Naime, ubrzo po pravaškom raskolu matična Stranka prava je ustrojila vlastitu radničku organizaciju, koja je pod utjecajem katoličkoga svećenstva, bliskog tom dijelu hrvatske oporbe, ³⁸ prihvatila kršćansko-socijalni program. ³⁹ I ova se radnička organizacija poput frankovačke oštro sukobljavala sa socijaldemokratskim radništvom, ⁴⁰ no u vodstvu dviju stranaka kasnije stopljenih u Hrvatsku stranku prava, nije postojala želja za savezom sa Socijaldemokratskom strankom, koja je postojala u vodstvu ČSP-a (SHSP-a/SP-a), nego je tamo savez sa socijaldemokra-

³⁵ »Quousque tandem«, *Obzor*, br. 65., 19. ožujka 1904., 1.

³⁶ »Koalicionaško očajavanje«, *Hrvatsko pravo*, br. 4075., 22. lipnja 1909., 1.

³⁷ S. MATKOVIĆ, *Čista stranka prava*, 229-233; V. KORAĆ, *Povjest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji*, 128-130.

³⁸ S. MATKOVIĆ, *Čista stranka prava*, 116-123.

³⁹ *Isto*, 233-234.

⁴⁰ V. KORAĆ, *Povjest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji*, 151-152; O napadima kršćansko-socijalnog tiska na socijaldemokratska načela do 1903. godine, vidi: Vinko CECIĆ, *Rimokatolička crkva i radničko pitanje u Hrvatskoj 1869.—1914.*, Zagreb, Novinarsko izdavačko poduzeće, 1957., 88-109.

tima bila želja liberalno orijentirane Napredne omladine. Socijaldemokratska stranka se počela približavati tom dijelu hrvatske oporbe od 1903. godine, kada je među tom oporbom počeo rasti utjecaj Napredne omladine.⁴¹ Porastom utjecaja Napredne omladine, taj je dio hrvatske oporbe počeo prihvaćati liberalna načela, zbog čega je izgubio potporu katoličkoga episkopata i simpatije velikog broja katoličkih svećenika, koji su dijelom pristupili fran-kovcima.⁴² Istovremeno, približavanje tog dijela hrvatske oporbe socijalde-mokratskom radništvu uzrokovalo je izlazak čitave organizacije kršćansko-socijalnog radništva iz Hrvatske stranke prava,⁴³ te njihovo stupanje pod za-štitu skupine okupljene oko lista *Hrvatstvo*, koja je imala potporu hrvatskog katoličkoga episkopata.⁴⁴

Socijaldemokratsko radništvo je još u vrijeme navedenoga sukoba iz ožujka 1904. godine bilo neutralno, te se u skladu s vlastitim načelima protivilo naprednjačko-srpskim manifestacijama za pobjedu ruske vojske, smatrajući da bi one bile izraz potpore despotskom ruskom carskom režimu, pod ko-jim trpi ruski narod.⁴⁵ Međutim, nakon što su koncem 1905. godine Hrvat-ska stranka prava i Hrvatska napredna stranka pristale uz Riječku rezoluciju, koju su potom poduprle i obje srpske oporbene stranke,⁴⁶ Socijaldemokrat-ska stranka Hrvatske i Slavonije je gazeći jedno od svojih temeljnih načela, zahtjev za općim pravom glasa,⁴⁷ stupila u protufrankovačku koaliciju. Nai-

⁴¹ M. GROSS, »Socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije i narodni pokret 1903.«, 51-52.

⁴² Mislav GABELICA, »Katolički svećenici u banskoj Hrvatskoj na izbornim listama franko-vačkih pravaša (1895.—1913.)«, *Pilar* 7 (2012) 2, 40-49; Mario STRECHA, »Od katoličkog hr-vatstva do katoličkog pravaštva«, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 34-35-36 (2004) 1, 110-121.

⁴³ Izlaskom iz Hrvatske stranke prava ovo je radništvo razočarano pisalo, da se oni, koji su ih »prvi organizirali u kršćansko-socijalnu falangu«, »danas druže s našim protivnicima, danas su — možda će oni htjeti poricati, ali faktično jesu — danas su prijatelji socijalnih demokrata.« »Što sad?«, *Glas naroda*, Zagreb, br. 33., 20. studenoga 1906., 1.

⁴⁴ M. STRECHA, »Politički katolicizam i politika »novog kursa«. Skupina oko *Hrvatstva* u borbi protiv politike »novog kursa« u razdoblju vladavine Hrvatsko-srpske koalicije«, *Rado-vi Zavoda za hrvatsku povijest* 39 (2007) 1, 165, 168-174.

⁴⁵ »Politički moral«, *Slobodna rieč*, br. 6., 24. ožujka 1904., 3-4.

⁴⁶ O Riječkoj rezoluciji hrvatske oporbe i Zadarskoj rezoluciji, kojom je srpska oporba iz hrvatskih zemalja pod određenim uvjetima prihvatila načela iz Riječke rezolucije, vidi: J. ŠIDAK et al., *Povijest hrvatskog naroda 1860.—1914.*, 221-223; M. GROSS, *Vladavina Hr-vatsko-srpske koalicije 1906.—1907.*, 11-22; Tihomir CIPEK, Stjepan MATKOVIĆ, *Progra-matski dokumenti hrvatskih političkih stranaka i skupina 1842.—1914.*, Zagreb, Disput, 2006., 494-498.

⁴⁷ Program Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije, vidi u: T. CIPEK, S. MATKO-VIĆ, *Programatski dokumenti*, 378-381. Zahtjev za općim pravom glasa prva je točka toga programa. Mirjana Gross navodi da su »osnovni zahtjevi« socijalista bili »opće pravo glasa

me, SHSP je, smatrajući Riječku rezoluciju izdajom hrvatskih nacionalnih interesa, po njezinom donošenju organizirala niz javnih pučkih skupština po Hrvatskoj, kojima je htjela mobilizirati narod protiv Rezolucije i njenih potpisnika.⁴⁸ Premda u Riječkoj rezoluciji nije traženo opće nego prošireno pravo glasa,⁴⁹ zbog čega je sama Socijaldemokratska stranka isticala nedvojbeno »buržoaski« karakter Rezolucije,⁵⁰ iako je Rezolucijom prihvaćen savez sa strankama mađarske Koalicije koje su bile protivnice ugarske socijaldemokracije i njenog zahtjeva za općim pravom glasa u Ugarskoj⁵¹ te, konačno, premda je SHSP u to vrijeme podsjećala socijaldemokrate da im je ona svjetonazorski bliža jer zastupa načelo općega prava glasa,⁵² Socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije poklonila je povjerenje strankama potpisnicama Rezolucije⁵³ te angažirala svoje pristaše u opstruiranju frankovačkih javnih skupština.⁵⁴

U prosincu iste godine Socijaldemokratska stranka je stupila u Hrvatsko-srpsku koaliciju, zajedno sa strankama koje je sam socijaldemokratski tisak pritom ocijenio »naravnim protivnicima radničke klase«.⁵⁵ Već u travnju 1906. godine Socijaldemokratska stranka je istupila iz Koalicije,⁵⁶ koja je u srpnju

i ostale građanske slobode», a tek nakon postignuća toga da su imali na umu ostvarenje drugih zahtjeva. M. GROSS, »Socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije i narodni pokret 1903.«, 49.

⁴⁸ M. GROSS, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije 1906.—1907.*, 21; »Pokret građanstva protiv riečke rezolucije«, *Hrvatsko pravo*, br. 2971., 10. listopada 1905., 2; »Hrvati, sugrađani!«, *Hrvatsko pravo*, br. 2974., 13. listopada 1905., 1; »Građanska akcija protiv riečke rezolucije«, *Hrvatsko pravo*, br. 2976., 16. listopada 1905., 3.

⁴⁹ Rezolucija je ustvari prema tom pitanju namjerno neodređena. Ona traži donošenje izbornoga zakona, koji će omogućiti biranje takvog narodnog zastupstva, »koje će biti vjerran izražaj nespriječene i slobodne narodne volje«. T. CIPEK, S. MATKOVIĆ, *Programatski dokumenti*, 495.

⁵⁰ »Visoka politika«, *Slobodna rieč*, br. 19., 11. listopada 1905., 2.

⁵¹ V. KORAČ, *Povjest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji*, 183-184.

⁵² »Pouka iz jučerašnje pučke skupštine«, *Hrvatsko pravo*, br. 2976., 16. listopada 1905., 2.

⁵³ »Politička borba«, *Slobodna rieč*, br. 20., 25. listopada 1905., 1-2.

⁵⁴ »Zagreb za Hrvatsku«, *Hrvatsko pravo*, br. 2976., 16. listopada 1905., 1-2; V. KORAČ, *Povjest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji*, 186.

⁵⁵ »Proglas udružene opozicije«, *Slobodna rieč*, br. 24., 20. prosinca 1905., 3. To su bile: Hrvatska stranka prava, Hrvatska napredna stranka, Srpska narodna samostalna stranka i Srpska narodna radikalna stranka. Braneci nenačelnu politiku Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije pred stranačkom oporbom, koja je tada zahtijevala da »sve partijske akcije budu samostalne, a ne u zajednici s buržoaskim strankama«, Vitomir Korač je na stranačkom kongresu rekao, da bi načelna politika Socijaldemokratsku stranku pretvorila u »neku vrstu socijalističke frankovštine«, koja svojom načelnom politikom ide naruku mađarskom režimu, te da bi takva politika stranku osudila na izolaciju i neuspjeh. V. KORAČ, *Povjest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji*, 188-190.

iste godine, sporazumom s banom Teodorom Pejačevićem, sastavila hrvatsku vladu. Unatoč progonima, kojima je Socijaldemokratska stranka bila izložena tijekom vladavine Koalicije, 1906./1907. godine,⁵⁷ pri čemu su čelnici Koalicije kao dio vladajućeg sustava otvoreno optuživali Socijaldemokratsku stranku za štetno djelovanje protiv postojećeg sustava,⁵⁸ te unatoč tomu što Koalicija tijekom svoje vladavine nije ispunila predizborno obećanje i provela opće pravo glasa u Hrvatskoj, pri čemu su njeni zastupnici u hrvatskom Saboru odbacili i zakonski prijedlog o općem pravu glasa, koji su koncem 1906. godine podnijeli zastupnici SHSP-a,⁵⁹ Socijaldemokratska stranka je ostala vjeran saveznik Koalicije, te je tijekom njene vladavine u dva navrata, u studenom 1906.⁶⁰ i u veljači 1907. godine,⁶¹ na ulicu izvela radnike, kako bi demonstracijom sile spriječili legalne opstrukcije saborskoga rada, koje su u to vrijeme provodili zastupnici SHSP-a.

SHSP je na provokacije socijaldemokratskog radništva odgovorila zbijanjem vlastite »bojovne« organizacije, čiji se zametak, kako smo vidjeli, pojavio još 1902. godine, uspostavljanjem čvrstih odnosa između frankovačke studentske i radničke organizacije. Sredinom ožujka 1907. godine apsolutno prava, frankovac Ambroz Dražić, u Zagrebu je sazvao skupštinu na kojoj su se, pod predsjedanjem zagorskoga plemića Mirka Pisačića, koji je u SHSP-u bio zadužen za odnose s radništvom,⁶² okupili predstavnici frankovačke studentske i trgovačke mladeži, te frankovačkog radništva i građanstva. Na skupštini je ustrojena organizacija, »agitacioni odbor«, koju su sastavljali frankovački radnici, obrtnici i studenti.⁶³ Prema Dražićevim riječima, ova je organizacija bila ustrojena kao protuteža socijaldemokratskom radništvu, koje je Hrvatsko-srpska koalicija uspjela organizirati protiv SHSP-a. Organizacija je imala zadaću biti »jaka falanga« frankovačke stranke u borbi protiv Koali-

⁵⁶ V. KORAČ, *Povjest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji*, 192.

⁵⁷ Isto, 192-193.; M. GROSS, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije 1906.—1907.*, 132-133.

⁵⁸ V. KORAČ, *Povjest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji*, 198-199.

⁵⁹ M. GROSS, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije 1906.—1907.*, 136-139.

⁶⁰ V. KORAČ, *Povjest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji*, 194-195.; M. GROSS, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije 1906.—1907.*, 133-135.

⁶¹ M. GROSS, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije 1906.—1907.*, 150-152.

⁶² S. MATKOVIĆ, *Čista stranka prava*, 232.

⁶³ »Starčevići dani«, *Hrvatska Hrvatima*, Zlatar, br. 6., 15. ožujka 1907., 9. Predsjednik agitacionog odbora postao je Ambroz Dražić. Od studenata agitacionom odboru su pripadali: Angjelinović, Pavičić, Tančica, Galiardi, Krtelić, Molinar, Kovačić i Mravinac. Od trgovačke mladosti: Reinč, Bauer, Sidor. Od radništva: Škrlec, Španjol, Blažanin, Jakovljević, Šuldhofner, Kampuš, Lukačić i Krčelić. Od građanstva: Somek, Knežić, Tarnik, Stampfl, Sebastian, Kašner, Babić, Mesić i M. Pisačić.

cije, uvijek spremna na »kortešacije, manifestacije, pa i demonstracije«, te na obranu narodnih zastupnika SHSP-a od terora socijaldemokratskog radništva.⁶⁴ Kako bi što jače istaknuli protutežu socijaldemokratskom, »crvenom« radništvu, frankovački protivnici su ovu frankovačku organizaciju nazvali »crnom četom«, poistovjećujući je s četama u Rusiji koje je organizirao carski režim, sa zadaćom provedbe pogroma.⁶⁵

Do odmjeravanja snaga između frankovačke bojovne organizacije i socijaldemokratskog radništva, toga puta ipak nije došlo. Razlog tomu je taj što je frankovačka radnička organizacija, Hrvatska radnička stranka, u srpnju 1907. godine prestala postojati, prihvativši socijalni program, glasilo i pokrovitelje kršćansko-socijalne radničke organizacije.⁶⁶ Dio frankovačkoga radništva, nezadovoljan fuzijom prišao je socijaldemokratima,⁶⁷ dok se dio politički pasivizirao.⁶⁸ Iako se SHSP nije izjasnila zašto je došlo do nestanka njezine radničke organizacije, njezini politički protivnici smatrali su da je razlog u tom što je stranka počela jačati, pa je zapostavila radničku organizaciju, koja joj je bila »glavno uporište u Zagrebu a i u Hrvatskoj« dok je još bila slaba.⁶⁹ Tvrdnju o zapostavljanju od strane stranačkoga vodstva, kao razlogu nestanka stranačke radničke organizacije, zastupao je i bivši frankovački radnik Jeronim Grozdek, koji je tvrdio da je nemaran odnos u stranci prema njezinom radništvu počeo nakon 1903. godine, pokretanjem stranačkoga pučkog tjednika *Hrvatska zastava*, zbog čega je radnički list počeo gubiti pretplatnike i podupiratelje u provinciji.⁷⁰ Jedan od starijih vođa frankovačkoga radništva, Ante Mlinarić, tvrdio je da je frankovačka radnička organizacija počela nazadovati od 1904. godine, kada je u njenom vodstvu došlo do smjene generacija, pa su mladi ljudi koji su preuzeli vodstvo, počeli popuštati pod pritiskom koji je dolazio osobito iz provincije, da se slože s kršćanskim socijalima.⁷¹ Povjesničar Vinko Cčić je primijetio, da od 1905. godine

⁶⁴ »Starčevićanska organizacija u Zagrebu«, *Hrvatsko pravo*, br. 3397., 15. ožujka 1907., 2; Starčevićanska organizacija u Zagrebu«, *Hrvatsko pravo*, br. 3399., 18. ožujka 1907., 2.

⁶⁵ »Crne čete«, *Pokret*, Zagreb, br. 63., 16. ožujka 1907., 6.

⁶⁶ V. CECIĆ, *Rimokatolička crkva i radničko pitanje u Hrvatskoj 1869.—1914.*, 117.

⁶⁷ Jeronim Grozdek i Vinko Šafar, ur., *Novi pravac za Kršćansko-socijalnu stranku u Hrvatskoj*, Zagreb, s. a., 7; »Da se razumijemo«, *Hrvatsko pravo*, br. 3717., 8. travnja 1908., 1-2.

⁶⁸ »Organizacija Starčevićanskog radništva«, *Hrvatstvo*, Zagreb, god. 5., br. 73., 28. ožujka 1908.

⁶⁹ »Pristaše Hrvatskog radnika — kršćanski socijali«, *Hrvatska*, br. 163., 18. srpnja 1907., 3.

⁷⁰ J. GROZDEK, »Gdje je Hrvatski radnički savez«, *Hrvatska Hrvatom*, br. 11., 25. travnja 1909., 2-3.

⁷¹ Ante MLINARIĆ, »Iz političko-stranačke historije H. R. S.«, *Hrvatska Hrvatom*, br. 24., 25. srpnja 1909., 1-3.

kršćansko-socijalni čimbenici sve više počinju prodirati u redove frankovačkog radništva, te da se od tada na stranicama *Novog hrvatskog radnika*, glasila frankovačkog radništva, počinju pojavljivati suradnici kršćansko-socijalnog tiska, da bi sljedeće godine urednikom *Novog hrvatskog radnika* postao kršćanski socijal Ivan Kampuš.⁷² Prema svemu sudeći, čini se da se odnos SHSP-a prema vlastitoj radničkoj organizaciji počeo mijenjati otkako se hrvatsko katoličko svećenstvo u većem broju počelo odvajati od Hrvatske stranke prava, u kojoj je jačao utjecaj Napredne omladine, te prilaziti frankovcima. Utjecajem tog svećenstva SHSP je, između ostalog, počela prihvaćati socijalna načela Katoličke Crkve, te je postala otvorena za suradnju s organizacijama utemeljenima na tim načelima.⁷³

Nestankom ideoloških razlika između frankovačke i kršćansko-socijalne radničke organizacije, stvorene su pretpostavke za njihovu fuziju, no okidač za to našao se u neredu u kojem se SHSP nalazila u vrijeme te fuzije. Naime, koncem 1906. godine, unatoč velikom uspjehu na proteklim izborima, u SHSP-u su započeli unutarstranački sukobi, koji će u travnju 1908. rezultirati stranačkim raskolom. Sukob su potaknuli članovi stranke pod vodstvom Mile Starčevića, nezadovoljni načinom na koji je Josip Frank vodio stranku, kao i političkim smjerom kojim je to činio.⁷⁴ Za razliku od Josipa Franka i njegova kruga istomišljenika, koji su smatrali da su Srbi najveća prijetnja hrvatskom nacionalnom opstanku,⁷⁵ i bili skloniji suradnji sa starim mađaronima, stranački nezadovoljnici, pod vodstvom Mile Starčevića, većom su prijetnjom po Hrvate smatrali Nijemce i Mađare⁷⁶ te su, vjerujući u mogućnost dogovora sa Srbima, priželjkivali suradnju stranke s Hrvatsko-srpskom koalicijom.⁷⁷

U ovom unutarstranačkom sukobu grupa oko Mile Starčevića imala je potporu katoličke skupine, okupljene oko lista *Hrvatstvo*,⁷⁸ pod čijim se

⁷² V. CECIĆ, *Rimokatolička crkva i radničko pitanje u Hrvatskoj 1869.—1914.*, 116-117.

⁷³ Ulaskom većeg broja katoličkoga svećenstva u SHSP, stranka mijenja i svoj dotad negativan odnos prema hrvatskim seljačkim zadrugama, koje su se nalazile pod pokroviteljstvom Hrvatske poljodjelske banke, uglavnom ustrojene svećeničkim kapitalom. M. GABELICA, »Katolički svećenici u banskoj Hrvatskoj na izbornim listama frankovačkih pravaša (1895.—1913.)«, 51-52.

⁷⁴ O nezadovoljstvu u Starčevićевой hrvatskoj stranci prava, vidi: S. MATKOVIĆ, *Čista stranka prava*, 302-6; M. GROSS, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije 1906.—1907.*, 140-145.

⁷⁵ Iso KRŠNJAVI, »O političkom položaju«, *Hrvatsko pravo*, br. 3962., 4. veljače 1909.

⁷⁶ »Gori nego Turci«, *Hrvatska sloboda*, Zagreb, god 2., br. 37., 16. veljače 1909., 1.

⁷⁷ M. GROSS, »Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine«, 211-214; I. PERŠIĆ, *Kroničarski spisi*, 65; »Pregovori s Koalicijom«, *Hrvatsko pravo*, br. 3262., 2. listopada 1906., 1; »Kooperacija«, *Obzor*, god. 51., br. 271., 2. listopada 1910., 1.

pokroviteljstvom nalazilo kršćansko-socijalno radništvo. Moguće je da je grupa oko *Hrvatstva* uspjela preuzeti frankovačko radništvo posredstvom Miline grupe. Ova se teze čini vjerojatnom ako se zna da je tadašnji vođa kršćansko-socijalnog radništva, Ćiril Ferencina, na izborima održanima u svibnju 1906. godine u trećem zagrebačkom izbornom kotaru, bio glavni agitator narodnog zastupnika SHSP-a Ivana Peršića,⁷⁹ koji je pripadao Milinoj grupi i kao ravnatelj frankovačke tiskare⁸⁰ bio blizak frankovačkom radništvu.⁸¹ Ovu tezu potkrepljuje i činjenica da je, usporedno s odlaskom Miline grupe iz SHSP-a, došlo do emancipacije frankovačkog radništva od kršćansko-socijalne radničke organizacije. Naime, u travnju 1908. godine, neposredno uoči stranačkoga raskola, frankovačko radništvo je izazvalo raskol u kršćansko-socijalnoj radničkoj organizaciji, te se pod imenom Hrvatski radnički savez vratilo pod okrilje Starčevićeve hrvatske stranke prava, što je grupa oko *Hrvatstva* osudila.⁸² Ubrzo potom Milina grupa je istupila iz Starčevićeve hrvatske stranke prava, nakon čega je grupa oko *Hrvatstva* poduprla Milinu grupu,⁸³ dok je Hrvatski radnički savez, pod vodstvom Ivana Zatluke,⁸⁴ pristao uz Josipa Franka i matičnu SHSP.⁸⁵ Obnovom frankovačke radničke organizacije stvoreni su uvjeti za ustroj nove frankovačke »bojovne« organizacije.

Ustroj Hrvatske narodne legije

Koncem 1907. godine austro-ugarski državni vrh je donio odluku da će, čim prilike to dopuste, provesti aneksiju Bosne i Hercegovine. Kako bi se osigurala podrška aneksiji u banskoj Hrvatskoj, gdje su prema dojavama austro-ugarskih konfidenata čelnici Hrvatsko-srpske koalicije surađivali sa srbijanskim vlastima oko ostvarenja velikosrpskog programa, kralj je u siječnju 1908. godine hrvatskim banom imenovao Pavla baruna Raucha, čiji je zadatak bio uništiti Koaliciju.⁸⁶ Uoči Rauchova imenovanja ugarski ministar pred-

⁷⁸ M. GABELICA, »Katolički svećenici u banskoj Hrvatskoj na izbornim listama frankovačkih pravaša (1895.—1913.)«, 48-49.

⁷⁹ Vinko ŠAFAR, *Ispravak priredjen za pouzdane osobe i prijatelje kršćanskog socijalizma*, Zagreb, Knjigotiskara Emil Fischer, 1911., 14-15.

⁸⁰ I. PERŠIĆ, *Kroničarski spisi*, 86.

⁸¹ »Na adresu vodstva naše stranke u Zagrebu«, *Hrvatska Hrvatom*, br. 9., 11. travnja 1909., 1-2.

⁸² M. GROSS, »Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine«, 210.

⁸³ *Isto*, 216.

⁸⁴ »Glavna skupština Hrvatskog radničkog saveza«, *Hrvatski radnički glasnik*, br. 10., Zagreb, 16. srpnja 1908., 2.

⁸⁵ »Razkol u Starčevićovoj hrvatskoj stranci prava«, *Hrvatski radnički glasnik*, br. 3., 15. svibnja 1908., 2.

sjednik, Sándor Wekerle, primio je u audijenciju čelnika Starčevićeve hrvatske stranke prava, Josipa Franka. Prema tvrdnji frankovačkih političkih protivnika, što je prihvatio i dio historiografije, Frank i Wekerle su tom prilikom sklopili sporazum o frankovačkoj podršci nagodbenom režimu Pavla Raucha.⁸⁷ Prema tvrdnjama Josipa Franka i ugarskog premijera Wekerlea, između njih dvojice vodio se informativan razgovor, tijekom kojeg su se obojica upoznali s političkim stajalištima protivne strane, ali zbog nepremostivih načelnih razloga razgovor nije urodio nikakvim sporazumom.⁸⁸ U svakom slučaju, taj je razgovor pokazao da ugarska vlada načelno ne odbacuje mogućnost sporazuma sa SHSP-om. Pitanje je samo bi li taj sporazum išao na štetu pravaškog programa ili mađarske politike, koja je odbacivala mogućnost ostvarenja pravaškog programa.

Čini se da je Josip Frank u razgovoru s Wekerleom saznao da se približava aneksija Bosne i Hercegovine, zbog čega odlučujući čimbenici u Monarhiji vlast u Hrvatskoj ne žele povjeriti Hrvatsko-srpskoj koaliciji, koja je dotadašnjim djelovanjem navodno pokazala da je spremna Bosnu i Hercegovinu prepustiti Srbiji.⁸⁹ Takav razvoj događaja otvorio je SHSP-u put ka vlasti i mogućnost ostvarenja njezinoga programa, zbog čega je Josip Frank po svršetku razgovora prenio vodstvu stranke, da je tijekom razgovora došao do uvjerenja kako će pravaški program uskoro biti ostvaren.⁹⁰ Sada je SHSP još samo trebala steći saborsku većinu, da bi kao predstavnica hrvatskoga naroda, bez koje ne može funkcionirati vlast u Hrvatskoj, usmjerila hrvatsku politiku prema ostvarenju svoga programa.

Budući da SHSP na izborima, održanima u veljači 1908. godine, nije osvojila saborsku većinu, pa ni teoretski nije mogla postati vladinom strankom, formalni sporazum te stranke s Rauchovim režimom, koji bi u zamjenu za neke koncesije u stranačkom programu omogućio funkcioniranje nagodbenog sustava u Hrvatskoj, nije sklopljen. Ipak, i nakon izbora vođeni su pregovori hrvatskoga bana sa SHSP-om, oko uvjeta potpore njegovom režimu.

⁸⁶ M. GROSS, »Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine«, 153-161; O veleizdajničkim vezama vodstva Koalicije sa službenim krugovima u Srbiji, prema izvješćima austrijskih konfidenata, vidi: Hodimir SIROTKOVIĆ, »Pravni i politički aspekti procesa 'Reichspost' — Friedjung«, *Starine* 52 (1962), 80-86.

⁸⁷ M. GROSS, »Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine«, 163-166.

⁸⁸ Josip FRANK, »Pobjeda hrvatskog naroda II.«, *Hrvatsko pravo*, br. 3691., 9. ožujka 1908., 1; »Dr. Wekerle o svom razgovoru s drom Frankom«, *Hrvatsko pravo*, br. 3621., 12. prosinca 1907., 1.

⁸⁹ J. FRANK, »Pobjeda hrvatskog naroda III.«, *Hrvatsko pravo*, br. 3692., 10. ožujka 1908., 1.

⁹⁰ M. GROSS, »Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine«, 167.

Pregovaralo se oko mogućnosti da Iso Kršnjavi istupi iz SHSP-a i postane predstojnik unutrašnjeg odjela u Rauchovoj vladi. U tom bi slučaju Kršnjavi, kao predstojnik unutrašnjeg odjela, trebao provesti takvu izbornu reformu kojom bi se ukinuo neproporcionalno velik broj srpskih izbornih kotara te osigurala pobjeda SHSP-u na narednim izborima. Frankovci bi, kao saborska većina, nastavili podupirati Rauchovu vladu u kojoj bi Iso Kršnjavi bio podban, te omogućili funkcioniranje nagodbenog sustava. Od toga trenutka pregovori su se počeli raspadati, jer su frankovci namjeravali samo privremeno podupirati nagodbenu vladu, smatrajući da bi trebala postupno krenuti u ostvarenje pravaškog programa,⁹¹ dok je Rauch od SHSP-a htio napraviti novu hrvatsku nagodbenu stranku. Zbog ove nepomirljive načelne razlike formalni sporazum između Franka i Raucha nikada nije sklopljen.⁹² Umjesto toga ostvarena je neformalna suradnja između Rauchova režima i frankovaca,⁹³ koja je prema riječima obaju čimbenika bila motivirana zajedničkom spoznajom o opasnosti od velikosrpske propagande po dinastiju i Hrvatsku.⁹⁴

Osim s banom Rauchom, Josip Frank je uoči aneksije Bosne i Hercegovine ostvario usku suradnju i s austrougarskim ministrom vanjskih poslova, Aloysom Aehrenthalom, političarom koji je potekao iz velikaustrijskog kruga, a imenovanjem na ministarsku dužnost, 1906. godine, prilagodio se vladarevom dualističkom stajalištu,⁹⁵ te je u pitanju unutrašnjeg uređenja Monarhije prvenstveno zastupao program ujedinjenja hrvatskih zemalja u jednu državnu jedinicu, unutar ugarskog dijela Monarhije.⁹⁶ Prilagodivši taj program stajalištu ugarske vlade, koja se protivila okupljanju hrvatskih zemalja u jedno državno tijelo, pa bilo to i unutar Zemalja ugarske krune,⁹⁷

⁹¹ I. KRŠNJAVA, *Zapisci. Iza kulisa hrvatske politike*, Zagreb, Mladost, 1986., 529-538.

⁹² Pavao RAUCH, *Memoari bana Pavla Raucha*, Branka Molnar, prir., Zagreb, Zagrebačko arhivističko društvo, 2009., 106-7; I. KRŠNJAVA, *Zapisci. Iza kulisa hrvatske politike*, 544.

⁹³ Prema Rauchovim sjećanjima vodstvo SHSP-a mu je često dolazilo na razgovore, a njegovi narodni zastupnici su dovodili deputacije iz svojih kotara, te pritom predlagali njihove želje, koje je Rauch prema mogućnostima ispunjavao. P. RAUCH, *Memoari bana Pavla Raucha*, 80.

⁹⁴ »Čestitanja kod predsjednika stranke«, *Hrvatsko pravo*, br. 3936., 2. siječnja 1909., 1.; Zlatko MATIJEVIĆ, »Isidor Kršnjavi i Robert W. Seton-Watson o politici u Hrvatskoj u doba banovanja Pavla Raucha«, *Pilar* 3 (2008) 2, 19-20; VERIDICUS (Pavao RAUCH), *Hrvatska u godini 1907. i 1908.*, Zagreb, s. n., 1908., 9-10.

⁹⁵ M. GROSS, »Hrvatska politika velikaustrijskog kruga oko prijestolonasljednika Franje Ferdinanda«, *Časopis za suvremenu povijest* 2 (1970) 2, 21; Vladimir DEDIJER, *Sarajevo 1914.*, knjiga 1., Beograd, Prosveta, 1966., 152-153.

⁹⁶ Andrej RAHTEN, *Savezništva i diobe. Razvoj slovensko-hrvatskih političkih odnosa u Habsburškoj Monarhiji 1848.—1918.*, Zagreb, Golden marketing-Tehnička knjiga, 2008., 100-101.

Aehrenthalovo ministarstvo je u svibnju 1908. godine upoznao vladara s namjerom da se vlast u Hrvatskoj povjeri vladi, koju bi sastavila SHSP, a koja bi privremeno suspendirala državnopravni dio programa. Takvoj bi vladi bilo dopušteno voditi politiku koja bi s vremenom dovela do sjedinjenja Bosne i Hercegovine s Hrvatskom i ostvarenja pravaškog programa.⁹⁸ Josip Frank je prihvatio ovaj plan, koji je predviđao dolazak frankovaca na vlast, bilo nakon novih saborskih izbora, na kojima bi osvojili saborsku većinu, bilo prije izbora, oktroiranjem, kako bi prethodno proveli izbornu reformu koja bi im zatim omogućila legalno stjecanje vlasti.⁹⁹

Frankovcima je tijekom aneksijskoga razdoblja najodlučniju potporu pružao austrougarski vojni vrh, na čelu s načelnikom glavnog stožera austrougarske vojske, generalom Conradom von Hötzendorfom, čiji je posrednik u odnosima s Josipom Frankom bio general Moritz Auffenberg.¹⁰⁰ Za razliku od Aehrenthala, vojni vrh je nastupao s velikaustrijskog stanovišta.¹⁰¹ Svjestan opasnosti koja je Monarhiji prijetila od jugoslavenskog pokreta, vojni vrh je inzistirao na podršci SHSP-u, a uvjeren i u opasnost koja Monarhiji prijeti od Mađara i njihovih državnopravnih zahtjeva,¹⁰² protivio se suradnji SHSP-a s banom Rauchom, doživljavajući hrvatskoga bana kao eksponenta ugarske vlade.¹⁰³

Austrougarski vladar je 5. listopada 1908. godine proglasio aneksiju Bosne i Hercegovine, ne spominjući mogućnost njezinoga sjedinjenja s banskom Hrvatskom. Hrvatsko državno pravo na Bosnu i Hercegovinu nije spomenuo ni u polemici između austrijskog i ugarskoga tiska, koja se nakon aneksije razvila oko buduće pripadnosti tih zemalja.¹⁰⁴ Unatoč tomu, SHSP je bez

⁹⁷ M. GROSS, »Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine«, 156-157; A. RAHTEN, *Savezništva i diobe*, 103-105.

⁹⁸ M. GROSS, »Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine«, 247-248.

⁹⁹ M. GABELICA, »Ideološke razlike između milinovačkih i frankovačkih pravaša uoči Prvog svjetskog rata«, *Pravaštvo u hrvatskome političkom i kulturnom životu u sučelju dvaju stoljeća*, Zdravka Jelaska Marijan, Zlatko Matijević, ur., Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 2013., 287-288.

¹⁰⁰ M. GROSS, »Hrvatska politika velikaustrijskog kruga«, 17-21; Marko TROGRLIĆ, »Hrvatska i hrvatsko pitanje u korespondenciji Josipa Franka i Moritza von Auffenberg-Komarowa (1908.—1910.)«, *Pravaška misao i politika*, J. Turkalj, Z. Matijević, S. Matković, ur., Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 167-180.

¹⁰¹ O socijalnoj strukturi i političkom stanovištu velikaustrijskog kruga, vidi: V. DEDIJER, *Sarajevo 1914.*, knjiga 1., 105-177; M. GROSS, »Hrvatska politika velikaustrijskog kruga«, 9-14; A. RAHTEN, *Savezništva i diobe*, 149-160.

¹⁰² M. GROSS, »Hrvatska politika velikaustrijskog kruga«, 21.

¹⁰³ M. GROSS, »Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine«, 194-195, 200.

¹⁰⁴ M. GROSS, *Povijest pravaške ideologije*, 363.

zadrške pozdravila aneksiju, a Josip Frank je još punih godinu dana od aneksije gajio nadu¹⁰⁵ da je to prvi korak prema ostvarenju pravaškog programa. Zato je, po aneksiji, pozivao sve Hrvate da se okupe pod njegovim vodstvom.¹⁰⁶ U tom se pozivu zrcalila namjera SHSP-a da pobijedi na idućim izborima i postane legitimnom predstavnicom hrvatskoga naroda, koja će uz pomoć odlučujućih čimbenika u Monarhiji provesti sjedinjenje Bosne i Hercegovine s Hrvatskom.

Josip Frank je 22. listopada 1908. godine krenuo u Budimpeštu, gdje su zasjedale delegacije ugarsko-hrvatskog Sabora i Carevinskog vijeća. Tamo se prvi put nakon aneksije trebao naći s ministrom vanjskih poslova Aehrenthalom i dogovoriti oko konkretnog načina pomoći SHSP-u, da na idućim izborima osvoji većinu. Međutim, Aehrenthal ga tom prilikom nije htio primiti, zbog čega se Frank iz Budimpešte zaputio u Beč, gdje se našao s generalom Auffenbergom. Prema Isi Kršnjavomu, Josip Frank mu je rekao kako mu je Auffenberg tada predložio da SHSP počne novačiti dobrovoljačke čete protiv dobrovoljačkih četa koje se organiziraju u Srbiji, te ga uputio da se za naružanje i instruktore tih četa obrati austrougarskom ministru rata Franzu Schönaichu, koji je već u vrijeme njihova razgovora bio upoznat sa svime i načelno odobravao tu stvar.¹⁰⁷ I drugi se izvori slažu da je ustroj hrvatskih dobrovoljačkih četa inicirao austrougarski vojni vrh, te da je te legije trebalo upotrijebiti u sukobu protiv srbijanskih dobrovoljačkih postrojbi, u slučaju njihova prodora u hrvatske zemlje.¹⁰⁸

U Beogradu je javnost bila uzbuđena aneksijom, te se već 6. listopada 1908. godine kod beogradskoga gradonačelnika sastalo dvadesetak uglednih Beograđana, gdje je književnik i suradnik lista *Politika*, Branislav Nušić predložio osnutak društva *Narodna Odbrana*, koje je trebalo štititi interese Srbije u Bosni i Hercegovini.¹⁰⁹ Sljedećeg dana, u režiji grupe oko lista *Politika*,¹¹⁰ u Beogradu su se počele osnivati prve dobrovoljačke postrojbe. Činili su ih četnički odredi koji su dotad djelovali u Makedoniji i na Kosovu,¹¹¹ austro-

¹⁰⁵ M. TROGRLIĆ, »Hrvatska i hrvatsko pitanje u korespondenciji Josipa Franka i Moritza von Auffenberg-Komarowa (1908.—1910.)«, 174; I. KRŠNJAVI, *Zapisci. Iza kulisa hrvatske politike*, 596.

¹⁰⁶ M. GROSS, »Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine«, 259.

¹⁰⁷ I. KRŠNJAVI, *Zapisci. Iza kulisa hrvatske politike*, 545-546.

¹⁰⁸ M. GROSS, »Hrvatska politika velikaustrijskog kruga«, 25; I. KRŠNJAVI, *Zapisci. Iza kulisa hrvatske politike*, 547, 553. Samo Frano Supilo 1911. godine piše da je tu akciju inicirao ministar Aehrenthal. Frano SUPILO, *Politika u Hrvatskoj*, Zagreb, Kultura, 1953., 216.

¹⁰⁹ Dragoslav LJUBIBRATIĆ, *Mlada Bosna i sarajevski atentat*, Sarajevo, Muzej grada Sarajeva, 1964., 34.

¹¹⁰ »U dobrovoljcel«, *Politika*, Beograd, br. 1685., 25. rujna (8. listopada), 1908., 3.

ugarski državljani koji su pobjegli u Srbiju,¹¹² te beogradska omladina.¹¹³ Formalnim osnutkom *Narodne Odbrane*, 21. listopada 1908. godine, to je društvo preuzelo brigu oko ustroja i izobrazbe dobrovoljačkih postrojbi namijenjenih borbi protiv austrougarske vojske u Bosni i Hercegovini.¹¹⁴ Vodstvo nad tim društvom preuzeo je srbijanski državni vrh, te časnici koji su dotad sudjelovali u radu drugih revolucionarnih organizacija.¹¹⁵ Oni su okupili oko sebe predstavnike svih srbijanskih političkih stranaka,¹¹⁶ čime je toj dobrovoljačkoj akciji u Srbiji dat općenarodni karakter.

Prema nekim pretpostavkama, hrvatske su dobrovoljačke postrojbe, s obzirom na to da je njihov ustroj inicirao austrougarski vojni vrh, trebale biti korištene i protiv Mađara.¹¹⁷ Međutim, Josip Frank je po povratku iz Beča, uže vodstvo stranke obavijestio kako tijekom razgovora u Beču nije prihvatio mogućnost da ugarsko-hrvatski ministar domobranstva ima ikakve veze s dobrovoljačkom akcijom, istaknuvši da je rekao kako da će »u tom slučaju radije pustiti da sve propadne — ako nam iz Budimpešte žele komandirati«. ¹¹⁸ Ovo navodi na zaključak da je Auffenberg, tijekom razgovora u Beču, predložio Franku da dobrovoljačke postrojbe stavi pod zapovjedništvo ugarsko-hrvatskog domobranstva, što ne bi bio slučaj da je vojni vrh imao ikakve namjere upotrijebiti te postrojbe protiv Mađara. Bojazan da bi se postrojbe mogle upotrijebiti protiv Mađara pojavila se i u mađarskom tisku,¹¹⁹ na što je Josip Frank u *Pester Lloyd*u, službenom listu ugarske vlade, objavio članak u kojem je istaknuo da će te postrojbe imati isključivo protusrpski karakter i odbacio mogućnost njihova korištenja protiv Mađara. Usto je izložio program sjedinjenja Bosne i Hercegovine s ostalim hrvatskim zemljama u jedno samostalno hrvatsko državno tijelo, u okviru Monarhije, na temelju krunicidbene prisage Ugarskog sabora iz 1867. godine, te na temelju novog sporazuma između Ugarske i Hrvatske, kao ravnopravnih čimbenika.¹²⁰ Ti-

¹¹¹ »Komite napred!«, *Politika*, br. 1685., 25. rujna (8. listopada), 1908., 2.

¹¹² »Novi dobrovoljci«, *Politika*, br. 1685., 25. rujna (8. listopada), 1908., 3.

¹¹³ »Legija hiljade«, *Politika*, br. 1685., 25. rujna (8. listopada), 1908., 3.

¹¹⁴ D. LJUBIBRATIĆ, *Mlada Bosna i sarajevski atentat*, 34-35.

¹¹⁵ M. GABELICA, »Izlet zagrebačkih studenata u Srbiju u travnju 1912. godine«, *Radovi zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 56 (2014), 239.

¹¹⁶ Vladimir ČOROVIĆ, *Istorija Srba*, 3. dio, Beograd, BIGZ, 1989., 207.

¹¹⁷ M. GROSS, *Povijest pravaške ideologije*, 364.

¹¹⁸ I. KRŠNJAVI, *Zapisci. Iza kulisa hrvatske politike*, 548.

¹¹⁹ »Magjari i »srbsko«-hrvatska koalicija proti Starčevićancima«, *Hrvatsko pravo*, br. 3894., 10. studenoga 1908., 2; »Magjari i hrvatske legije«, *Hrvatsko pravo*, br. 3895., 11. studenoga 1908., 1; »Glasovi magjarske štampe o Frankovoj legiji«, *Pokret*, br. 258., 9. studenoga 1908., 2-3.

me je Mađarima dao do znanja da pravaški program nije protivan njihovim interesima i dualističkom ustroju Monarhije, već da je pravaški program, odnosno hrvatsku cjelovitost i državnost, moguće ostvariti unutar ugarske polovice Monarhije. Zbog ovog je članka Josip Frank bio izložen kritici grupe oko *Hrvatstva*, koja je smatrala da se pravaški program može ostvariti isključivo u suradnji s Bečom, a protiv Mađara, te da ta akcija, ako iza ustroja hrvatskih legija stoji stranka koja želi sporazum s Mađarima, jedino može imati svrhu pomoći SHSP-u da se domogne vlasti u Hrvatskoj.¹²¹ Grupa oko *Hrvatstva* pritom nije znala da je prema planu ministra Aehrenthala, koji je prihvatala SHSP, dolazak na vlast bio preduvjet da ta stranka počne ostvarivati svoj program.

Za SHSP osnutak hrvatskih dobrovoljačkih postrojbi bila je prilika da unaprijedi akcije za ostvarenje pravaškoga programa. Ivo Elegović je već na sastanku užega vodstva stranke, održanom po povratku Josipa Franka iz Beča, na kojem je trebalo odlučiti hoće li pokrenuti dobrovoljačku akciju, podržao akciju argumentom da će osnivanjem dobrovoljačkih postrojbi stranka »postići većinu«, a Hrvati će se tom akcijom »domoći prava« na Bosnu tako što će, nasuprot srbijanskim zahtjevima za Bosnom, utemeljenima na »nacionalističkom načelu«, demonstrirati iste takve hrvatske zahtjeve, čime će pomoći Monarhiji da opravda aneksiju pred međunarodnom javnosti.¹²² Saborska većina, o kojoj je bila riječ u Elegovićevoj argumentaciji, a zatim i pravo na Bosnu i Hercegovinu, trebali su se postići uz pomoć odlučujućih čimbenika u Monarhiji, koji bi time vratili uslugu stranci za njenu pomoć pri opravdanju aneksije ustrojem dobrovoljačkih četa.

SHSP nije skrivala da su hrvatske dobrovoljačke postrojbe za nju »poluga uz druge poluge, koje su nam potrebne za pobjedu hrvatske državne misli, za oživotvorenje hrvatskoga državnoga prava«.¹²³ Na vijeću SHSP-a, održanom 5. studenoga 1908. godine, na kojem je ustrojena Hrvatska narodna legija, Ivo Elegović je naveo da je ustroj hrvatskih dobrovoljačkih četa potre-

¹²⁰ »Razgovor s drom. Josipom Frankom«, *Hrvatsko pravo*, br. 3899., 16. studenoga 1908., 1.

¹²¹ »Interview g. dra. Josipa Franka«, *Hrvatstvo*, br. 267., 18. studenoga 1908., 1; »Ni po babu, ni po stričevima«, *Hrvatstvo*, br. 270., 23. studenoga 1908., 1; »Ni po babu ni po stričevima«, *Hrvatstvo*, br. 271., 24. studenoga 1908., 2.; »Ni po babu ni po stričevima«, *Hrvatstvo*, br. 272., 25. studenoga 1908., 3.

¹²² I. KRŠNJAVI, *Zapisci. Iza kulisa hrvatske politike*, 547-548. Na tom su sastanku Iso Kršnjavi, Vladimir Frank, Aleksander Horvat i Ivan Zatluka glasovali protiv osnutka legije, dok je većina koju su činili Josip Frank, Ivo Elegović, Karlo Bošnjak, Mijo Tkalčić i Milan Ogrizović, glasovali za osnutak legija.

¹²³ J. FRANK, »Moj interview«, *Hrvatsko pravo*, br. 3902., 19. studenoga 1908., 1.

ban, kako bi hrvatski narod pred čitavom međunarodnom javnosti demonstrirao svoje pravo na Bosnu i Hercegovinu.¹²⁴ Na Elegovićev govor nadovezao se Aleksandar Horvat, koji je naveo da se u Srbiji i Crnoj Gori od aneksije razvija agitacija službenih i neslužbenih krugova, čime se međunarodnoj javnosti pokušava dokazati da su aneksijom povrijeđena njihova prava. Prema Horvatu, sastavni dio te agitacije bio je i ustroj dobrovoljačkih četa u Srbiji, čime se međunarodnoj javnosti sugeriralo da su Srbi spremni dobrovoljno krvlju braniti pravo na Bosnu i Hercegovinu. Nasuprot ovoj srpskoj agitaciji, Horvat je najavio da će SHSP pokrenuti agitaciju pred međunarodnom javnosti, ističući da su Bosna i Hercegovina hrvatske zemlje, a za potvrdu toga stranka će ustrojiti Hrvatsku narodnu legiju.¹²⁵ Držeći predavanje u Hrvatskoj čitaonici, Iso Kršnjavi je istaknuo da je aneksija zbog njemačko-mađarskog karaktera Monarhije loše odjeknula u međunarodnoj javnosti, koja ima više sluha za srpske zahtjeve za Bosnom, utemeljene na narodnom načelu. Kršnjavi je nastavio da se Hrvati, srećom po Monarhiju, u vezi s Bosnom i Hercegovinom, mogu pozvati na narodni princip, čime Monarhiji daju mogućnost da s hrvatskim narodnim principom pobije srpski.¹²⁶ Opravdavajući ustroj Legije pred javnosti u Ugarskoj, Josip Frank je naveo da je njegova stranka počela osnivati Legiju, kako bi čitav svijet saznao »da je hrvatski narod spreman za čin svoga kralja uložiti i život, i to ne samo putem zakonito obvezane vojne dužnosti, nego u slučaju nužde i slobodnom svojom voljom«.¹²⁷

Kako je navedeno, Hrvatska narodna legija ustrojena je 5. studenoga 1908. godine, na vijeću SHSP-a, na kojem se prema frankovačkim izvorima okupilo oko 2000 ljudi.¹²⁸ Na vijeću je predstavljen proglas, kojim se Hrvate pozvalo da stupe u Hrvatsku narodnu legiju, te opunomoćen izvršni odbor stranke, da stupi u kontakt s austro-ugarskim ministarstvom rata i zamoli ga za oružje, instruktore i zapovjedni kadar.¹²⁹ Prisutni su pred Milanom Ogri-

¹²⁴ »Govor dra. Ive Elegovića«, *Hrvatsko pravo*, br. 3892., 7. studenoga 1908., 4.

¹²⁵ »Vieće Starčevićeve čiste stranke prava«, *Hrvatsko pravo*, br. 3890., 5. studenoga 1908., 1.

¹²⁶ I. KRŠNJAVI, »Je li Hrvatskoj narodna legija potrebna?«, *Hrvatsko pravo*, br. 3893., 9. studenoga 1908., 1.

¹²⁷ »Interview g. dra. Josipa Franka«, *Hrvatstvo*, br. 267., 18. studenoga 1908., 1.

¹²⁸ Prema dnevničkom zapisu Ise Kršnjavoga, koji je dotad bio skeptičan prema dobrovoljačkoj akciji, »današnja proslava dana stranke, na kojoj je odlučeno o osnivanju jedne čete, protekla je vrlo blistavo. Pravo, istinsko oduševljenje. Bio sam vrlo ganut. Bili su to uzvišeni trenuci.« I. KRŠNJAVI, *Zapisci. Iza kulisa hrvatske politike*, 550.

¹²⁹ »Vieće Starčevićeve čiste stranke prava«, *Hrvatsko pravo*, br. 3890., 5. studenoga 1908., 1.

zovićem položili prisegu koja ih je obvezivala da će »sve učiniti, da se diljem domovine organizuju legije«, na što im je Ogrizović predstavio legionarski znak, te prvim znakom okitio Josipa Franka.¹³⁰ Dobrovoljci su mogli podnositi prijavu za stupanje u Hrvatsku narodnu legiju, uredništvima frankovačkih listova, zatim predsjednicima i tajnicima lokalnih organizacija SHSP-a, te svima onima koji su na vijeću od 5. studenoga 1908. godine položili prisegu i potpisali navedeni proglas kojim se Hrvate poziva da stupe u Legiju, kao i posebnim povjerenicima¹³¹ koje je postavljao izvršni odbor SHSP-a. Ovaj je odbor postavljenim povjerenicima dostavljao upisne arke, u koje su se unosili podatci o dobrovoljcima. Prijaviti se mogao svatko tko je bio dovoljno tjelesno sposoban za vojsku, a da nije bio »aktivni vojnik«. U naputku za stvaranje Hrvatske narodne legije posebno je istaknuto da povjerenik, u slučaju da pojedina politička oblast sprečava njegov rad, mora o tom brzojavno obavijestiti Josipa Franka.¹³²

Osim činjenice da su pripadnici Legije trebali biti naoružani, premda nitko nije tražio dozvolu redarstvene oblasti, da je zakon sprečavao osnivanje društava, čija je svrha osnutka zadirala u ovlasti države, te da je Hrvatska narodna legija ustrojena bez formalne dozvole hrvatske zemaljske vlade,¹³³ i ova je odredba naputka za stvaranje Hrvatske narodne legije bila pokazatelj da Rauchova vlada podupire frankovačku dobrovoljačku akciju.¹³⁴ Tijekom prvih razgovora o ustroju Hrvatske narodne legije, Josip Frank je obavijestio uže vodstvo stranke da je za to tražio odobrenje od bana Raucha. Prema Frankovom izvještaju, Rauchu se ta ideja očito dopala, jer se ponudio da i sam sudjeluje u akciji, no Frank ga je zamolio da mu samo dade »poglavarstveno odobrenje«, a da se on u to ne miješa, jer bi čitavoj stvari mogao samo štetiti. Prema dnevničkom zapisu Ise Kršnjavoga, u to je vrijeme već donesena odluka da će hrvatska zemaljska vlada dodijeliti dopust srednjoškolskim profesorima, Milanu Ogrizoviću i Karlu Bošnjaku, da bi kao narodni

¹³⁰ »Slike i odrazi sa vieća Starčevićeve hrvatske stranke prava«, *Hrvatsko pravo*, br. 3891., 6. studenoga 1908., 1. Na legionarskom znaku, koji je Ogrizović i dizajnirao, nalazio se hrvatski grb, a nad grbom unakrst složeni handžar i puška. Pod grbom se nalazilo geslo: »Za kralja i za Hrvatsku«, te godina »1908.«. »Hrvatska dobrovoljačka legija«, *Hrvatsko pravo*, br. 3891., 6. studenoga 1908., 3.

¹³¹ »Hrvat!«, *Hrvatsko pravo*, br. 3892., 7. studenoga 1908., prilog.

¹³² »Naputak za stvaranje Hrvatske narodne legije«, *Hrvatsko pravo*, br. 3892., 7. studenoga 1908., 1.

¹³³ »Crna legija i zakon«, *Pokret*, br. 260., 11. studenoga 1908.

¹³⁴ »Crna legija — protuzakonito podupirana od Raucha«, *Pokret*, br. 261., 12. studenoga 1908., 4.

zastupnici SHSP-a mogli novačiti dobrovoljce u svojim izbornim kotarima, Otočcu i Sv. Ivanu Žabnom.¹³⁵

Rauchov tisak je pazio na to da ne izrazi otvorenu podršku dobrovoljačkoj akciji, nazivajući je »preuranjenom pokladnom komedijom«¹³⁶ te »ludorijom i djetinjarijom« ostarjeloga Josipa Franka.¹³⁷ No za razliku od protufrankovačkog tiska, Rauchov tisak je objavio i mišljenja anonimnog austrijskog političara¹³⁸ i anonimnog austro-ugarskog časnika,¹³⁹ prema kojima je osnutak Hrvatske narodne legije bio opravdan. Rauch je posredovao za Hrvatsku narodnu legiju kod ugarske vlade, koja je nakon njegova posjeta Budimpešti, sredinom studenoga 1908. godine, objavila stajalište kako hrvatska legija, doduše, nije potpuno u skladu s mađarskim interesima, ali je, u usporedbi »sa centrifugalnim težnjama Srba barem centripetalna«, te kao čisto hrvatsko udruženje predstavlja uspješan protuotrov protiv srpskih udruženja, »koja su u Ugarskoj kud i kamo pogibeljnija«.¹⁴⁰ Uz susretljivost hrvatske zemaljske vlade, te unatoč žestokoj protuakciji frankovačkih protivnika, na čelu s Hrvatsko-srpskom koalicijom, u banskoj Hrvatskoj se, prema frankovačkim izvorima, u mjesec dana prijavilo oko 20.000 dobrovoljaca.¹⁴¹

Uza stranačko vodstvo, narodne zastupnike i mnogobrojne pristaše iz banske Hrvatske, na vijeće SHSP-a stigli su i predstavnici hrvatskoga naroda iz Dalmacije te Bosne i Hercegovine. Od Dalmatinaca tamo su se našli član dalmatinske Stranke prava, kanonik hvarškoga kaptola, don Ivo Bojanić, te član upravnog odbora dalmatinske Stranke prava, dubrovački kanonik don Antun Liepopili. Obojica su na tom vijeću poduprli osnutak Hrvatske dobrovoljačke legije.¹⁴² Liepopili je potom na zabavi, koja je uslijedila nakon vijeća, podržao ideju osnutka Hrvatske narodne legije i u ime dalmatinske Stranke prava.¹⁴³ U to je vrijeme u dalmatinskoj Stranci prava jačao utjecaj šiben-

¹³⁵ I. KRŠNJAVI, *Zapisci. Iza kulisa hrvatske politike*, 548.

¹³⁶ »Prilike u Hrvatskoj«, *Ustavnost*, Zagreb, br. 234., 10. studenoga 1908., 1-2.

¹³⁷ »Osveta«, *Pozor*, Osijek, br. 54., 8. studenoga 1908., 2.

¹³⁸ »Nemogućnost koalicije u Hrvatskoj«, *Ustavnost*, br. 233., 9. studenoga 1908., 1-2.

¹³⁹ »Jedno mnijenje o narodnoj legiji«, *Ustavnost*, br. 235., 11. studenoga 1908., 2-3.

¹⁴⁰ »Jedna izjava zajedničke vlade o prilikama u Hrvatskoj«, *Ustavnost*, br. 237., 13. studenoga 1908., 2-3. Tek nakon Rauchova posjeta Budimpešti *Pester Lloyd* je objavio navedeni Frankov članak, u kojem Frank brani dobrovoljačku akciju. Frank je očekivao da će taj članak biti objavljen ranije, a njegovo neobjavljivanje tumačio je nenaklonošću ugarske vlade prema osnutku Hrvatske narodne legije. I. KRŠNJAVI, *Zapisci. Iza kulisa hrvatske politike*, 552.

¹⁴¹ »Iz poslovnice Hrvatske narodne legije«, *Hrvatsko pravo*, br. 3916., 5. prosinca 1908., 3.

¹⁴² »Hrvatili«, *Hrvatsko pravo*, br. 3892., 7. studenoga 1908., prilog.

¹⁴³ »Komers Starčevićeve hrvatske stranke prava«, *Hrvatsko pravo*, br. 3891., 6. studenoga 1908., 3; »Pristrani sudac«, *Hrvatska sloboda*, br. 186., Zagreb, 5. prosinca 1908., 1.

skog pravaša Mate Drinkovića, koji je u svojem političkom radu prihvaćao elemente jugoslavenskoga nacionalno-političkog programa, te bio politički blizak frankovačkim disidentima pod vodstvom Mile Starčevića.¹⁴⁴ Pod Drinkovićevim pritiskom,¹⁴⁵ upravni odbor dalmatinske Stranke prava odbio je podržati frankovačku dobrovoljačku akciju, koreći kanonika Liepopilija zbog službenog istupa na frankovačkoj zabavi.¹⁴⁶ Liepopili je zbog toga u prosincu 1908. godine istupio iz dalmatinske Stranke prava,¹⁴⁷ te u ožujku 1909., na čelu dubrovačke pravaške organizacije, stupio u SHSP.¹⁴⁸ Budući da hrvatska dobrovoljačka akcija nije imala potporu dalmatinske Stranke prava, novačenje dobrovoljaca u najvećem dijelu Dalmaciji nije provedeno. Tek je zabilježeno da se u Dubrovniku prijavilo oko 100 dobrovoljaca.¹⁴⁹

Dobrovoljačka je akcija dobila puno značajniju podršku iz Bosne i Hercegovine. Bosanskohercegovačke Hrvate katolike na vijeću je predstavljao hercegovački franjevac Radoslav Glavaš, koji je nastupio u ime mostarsko-duvanjskog biskupa Paškala Buconjića i vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera.¹⁵⁰ Fra Radoslav Glavaš je na vijeću podržao ustroj Hrvatske narodne legije,¹⁵¹ a po povratku u Hercegovinu stupio je u akciju prikupljanja dobrovoljaca, koja je imala veliki početni odziv.¹⁵² Ustroj Hrvatske narodne legije i prikupljanje dobrovoljaca u Bosni i Hercegovini podržao je i Stadlerov *Hrvatski dnevnik*, koji je pisao da je ta akcija još jedan dokaz, da SHSP, jedina među hrvatskim strankama, shvaća važnost bosanskog pitanja po hrvatske nacionalne interese.¹⁵³ Uz predstavnika bosanskohercegovačkih Hrvata katolika, na frankovačkom je vijeću, uime bosanskohercegovačkih Hrvata muslimana, nastupio Mehmedbeg Barjaktarević, koji je zajedno s grupom muslimanskih studenata u Zagrebu podržao osnutak Hrvatske narodne legi-

¹⁴⁴ M. GROSS, »Uloga šibenskog pravaštva u dalmatinskoj i općehrvatskoj pravaškoj politici uoči prvog svjetskog rata«, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 1 (1971) 1, 259-262.

¹⁴⁵ »Garancije i plazenja«, *Hrvatska sloboda*, br. 187., 7. prosinca 1908., 1; »Pravaški i kulturno«, *Hrvatsko pravo*, br. 3904., 21. studenoga 1908., 3.

¹⁴⁶ »Don Ivo, gdje si?«, *Hrvatska sloboda*, br. 197., 19. prosinca 1908., 1.

¹⁴⁷ »Dalmatinska Stranka prava«, *Hrvatska sloboda*, br. 194., 16. prosinca 1908., 1.

¹⁴⁸ »Pristup dubrovačkih starčevićanaca u Starčeviću hrvatsku stranku prava«, *Hrvatsko pravo*, br. 3998., 18. ožujka 1909., 1-2.

¹⁴⁹ »Iz poslovnice Hrvatske narodne legije«, *Hrvatsko pravo*, br. 3917., 7. prosinca 1908., 2-3.

¹⁵⁰ »Dva hrvatska biskupa«, *Pokret*, br. 257., 7. studenoga 1908., 3.

¹⁵¹ »Hrvat!«, *Hrvatsko pravo*, br. 3892., 7. studenoga 1908., prilog.

¹⁵² »Veliki odziv za legiju u Bosni i Hercegovini«, *Hrvatsko pravo*, br. 3894., 10. studenoga 1908., 3.

¹⁵³ »Hrvatski dnevnik«, *Hrvatsko pravo*, br. 3899., 16. studenoga 1908., 1.

je.¹⁵⁴ Novačenje među bosanskohercegovačkim muslimanima imalo je početnog uspjeha u krajevima gdje je svoje uporište imala Muslimanska napredna stranka.¹⁵⁵ Početni uspjeh prikupljanja dobrovoljaca u Bosni i Hercegovini prekinut je odlukom bosanskohercegovačke vlade iz druge polovine studenoga 1908., o zabrani daljnjeg prikupljanja dobrovoljaca na prostoru Bosne i Hercegovine.¹⁵⁶

Zabrani bosanske vlade prethodio je odgovor austrougarskog ministra rata na molbu izvršnog odbora SHSP-a, da im se dodijeli oružje, instruktore i zapovjedni kadar za Hrvatsku narodnu legiju. U odgovoru iz sredine studenoga 1908. godine, Franz Schönaich je, premda vrlo laskavo po frankovce, odbacio njihovu molbu.¹⁵⁷ Prema mišljenju Mirjane Gross, ministarstvo rata je donijelo ovakvu odluku prvenstveno zbog pritiska prijestolonasljednika Franje Ferdinanda, koji nije želio rat sa Srbijom.¹⁵⁸ Potvrda ovom mišljenju nalazi se u dnevničkim zapisima Ise Kršnjavoga. Naime, tijekom aneksijskog razdoblja Franjo Ferdinand je predstavljao one čimbenike u austrougarskoj politici koji su težili mirnom privlačenju Srbije, kako bi ona s vremenom postala dio jugoslavenske državne jedinice unutar Monarhije. Ovim je čimbenicima pripadao i manji dio austro-ugarskoga vojnog vrha, koji je u hrvatskoj politici želio oslonac na Hrvatsko-srpsku koaliciju, a ne na frankovce. Među njima se nalazio i tadašnji zapovjednik 13. zagrebačkoga vojnog zbora, general Rade Gerba.¹⁵⁹ Iso Kršnji u svojim dnevničkim zapisima spominje generala Gerbu i načelnika stožera 13. zagrebačkog vojnog zbora, pukovnika Zananonija, kao protivnike frankovačke dobrovoljačke akcije, te prenosi mišljenje državnog nadodvjetnika Aleksandra Vancaša, da je »zapovjednik zbora, Gerba, uništio cijelu tu lijepo zasnovanu ideju o četama«.¹⁶⁰ S druge strane, prema Isi Kršnjavom, sam je ministar rata koncem 1908. godine re-

¹⁵⁴ Zlatko HASANBEGOVIĆ, »Islam i muslimani u pravaškoj ideologiji: o pokušaju gradnje 'pravaške' džamije u Zagrebu 1908.«, *Pravaška misao i politika*, 93.

¹⁵⁵ »Hrvatska legija u Bosni«, *Hrvatsko pravo*, br. 3906., 24. studenoga 1908., 1.

¹⁵⁶ »Iz poslovnice Hrvatske narodne legije«, *Hrvatsko pravo*, br. 3906., 24. studenoga 1908., 1.

¹⁵⁷ J. FRANK, »Poslanica dra. Josipa Franka izbornicima križkoga kotara«, *Hrvatsko pravo*, br. 4470., 22. listopada 1910., 1. Ovdje Frank navodi da je Schönaichev odgovor stigao 5. prosinca 1908. godine. Međutim, unionistički *Pozor* već 14. studenoga 1908. javlja da je ministarstvo rata, uz priznanje za patriotske motive, odbacilo frankovačku molbu. »Naoružanje Hrvatske narodne legije — odklonjeno«, *Pozor*, Osijek, br. 59., 14. studenoga 1908., 2.

¹⁵⁸ M. GROSS, *Povijest pravaške ideologije*, 364.

¹⁵⁹ M. GABELICA, »Zagrebačka veleizdajnička parnica 1909. godine«, *Časopis za suvremenu povijest* 46 (2014) 1, 135-139.

¹⁶⁰ I. KRŠNJAVI, *Zapisci. Iza kulisa hrvatske politike*, 551.

kao Josipu Franku, da je odbio formiranje dobrovoljačke čete jer se tomu protivio Wekerle.¹⁶¹ No, Mirjana Gross smatra da Wekerleova uloga u tom »nije uopće bila odlučna«. ¹⁶²

Unatoč tomu što je ministarstvo rata odbilo podržati dobrovoljačku akciju, frankovci su htjeli nastaviti s prikupljanjem dobrovoljaca, smatrajući tu akciju odličnim sredstvom agitacije.¹⁶³ Zato je Josip Frank u drugoj polovici studenoga 1908. godine posjetio Raucha i pitao ga hoće li sada i on zabraniti novačenje dobrovoljaca, kao što se dogodilo u Bosni, na što mu je Rauch dozvolio da nastavi s akcijom.¹⁶⁴ Frankovci su nastavili novačiti dobrovoljce za rat protiv Srbije, najkraće do siječnja 1909. godine, kada se u njihovom tisku pojavio poziv povjerenicima da nastave s popisivanjem dobrovoljaca, jer je to popisivanje »u interesu stvari kojoj želimo poslužiti, kao i u interesu stranačke organizacije«. ¹⁶⁵ Ovo bi se moglo protumačiti da je popisivanje i dalje trebalo služiti opravdanju aneksije pred međunarodnom javnosti, budući da je još uvijek trajala aneksijska kriza, te da je trebalo služiti kao sredstvo agitacije za stranku. Nakon toga, popisivanje dobrovoljaca u stranačkom tisku više se ne spominje, a sama akcija trajala je najduže do konca ožujka 1909. godine, kada je Srbija priznala aneksiju.

Ustroj frankovačke bojovne organizacije unutar Hrvatske narodne legije

Hrvatska narodna legija je, dakle, prvenstveno ustrojena kako bi Hrvati, nasuprot Srbima, pred međunarodnom javnosti demonstrirali svoje pravo na Bosnu i Hercegovinu. U tu svrhu SHSP je upućivala legionare da nose legionski znak uvijek na vidljivom mjestu.¹⁶⁶ Premda je Aleksandar Horvat na stranačkom vijeću, održanom 5. studenoga, izričito rekao da se Legijom neće nikoga u Hrvatskoj terorizirati,¹⁶⁷ protivnički tisak je od samog ustroja Legije ustvrdio da je njezina svrha okupiti sumnjive elemente, kako bi frankovci pod zaštitom režima mogli vršiti teror nad hrvatskim Srbima i ostalim političkim protivnicima u Hrvatskoj.¹⁶⁸ Među najglasnijim protivnicima ustroja

¹⁶¹ Isto, 558.

¹⁶² M. GROSS, *Povijest pravaške ideologije*, 364.

¹⁶³ I. KRŠNJAVI, *Zapisci. Iza kulisa hrvatske politike*, 552-553.

¹⁶⁴ Isto, 554.

¹⁶⁵ »Popisujte legionarce«, *Hrvatsko pravo*, br. 3936., 2. siječnja 1909., 4.

¹⁶⁶ »Hrvatska dobrovoljačka legija«, *Hrvatsko pravo*, br. 3891., 6. studenoga 1908., 3.

¹⁶⁷ Vieće Starčevićeve čiste stranke prava, *Hrvatsko pravo*, br. 3890., 5. studenoga 1908., 1.

¹⁶⁸ »Dobrovoljni žandari«, *Pokret*, br. 256., 6. studenoga 1908., 1.

Legije našli su se socijaldemokrati, koji su već 4. studenoga 1908. godine, dan prije osnutka Legije, sazvali pučku skupštinu u Zagrebu, s koje su demonstrirali protiv neustavne vladavine bana Raucha i njegovih navodnih pomagača, frankovaca.¹⁶⁹ Socijaldemokratska skupština je održana pod geslom: »Tko nije s nama taj je protiv nas!«, a na njoj su okupljeni, među kojima su se našli i predstavnici Koalicije te predstavnici frankovačkih disidenata, prozivali Josipa Franka, tvrdeći da je stup Rauchovog apsolutističkog režima, te da je s Wekerleom dogovorio smanjenje broja izbornika u Hrvatskoj. Nakon skupštine, povorka demonстранata otišla je u Ulicu Marije Valerije, gdje je prosvjedovala pod Frankovim prozorima.¹⁷⁰

Svjesni da će ustroj Legije dovesti do oštih napada njihovih protivnika,¹⁷¹ i želeći otupiti oštricu socijaldemokrata, frankovci su sutradan na svom vijeću osudili Rauchovu neustavnu vladavinu, te zatražili saziv sabora, koji bi između ostalog poradio i oko uvođenja općeg prava glasa u Hrvatskoj.¹⁷² Socijaldemokratska stranka je obezvrijedila frankovačku podršku općem pravu glasa¹⁷³ te je, unatoč uvjeravanju frankovaca da svrha Legije neće biti provođenje terora u Hrvatskoj, ocijenila da je svrha ustroja Legije vratiti SHSP-u dominaciju na zagrebačkim ulicama. Zato je dan nakon frankovačkog vijeća, 6. studenoga 1908. godine, donijela zaključak o ustroju »Crvene garde«, čiji je zadatak trebao biti »da vraća šilo za ognjilo, da na ljutu ranu stavlja ljutu travu«. ¹⁷⁴ Kao odgovor na tu prijetnju, unutar Hrvatske narodne legije ustrojen je jedan »odio mladih i hrabrih Hrvata«, od 200 ljudi, koji su se prozvali »četa Osvetnika«, a čiji je zadatak bio »reagirati uvijek na svaki nasrtaj i napadaj, držeći se one: zub za zub, oko za oko«. ¹⁷⁵ U tisku se ova »bojovna« organizacija nazivala i Osveta, pa je primjerice *Pozor* pisao da Hrvatska narodna legija ima i »podčetu tzv. Osvetu, koja se valjda sastoji od samih ljutih janjčara, kojima je zadaća vojevati za čast znaka, i ako uztreba za svetinju tu, za taj komad pleha proliti krv«. ¹⁷⁶ Osim toga, zbog svoje organske povezanosti s Hrvatskom narodnom legijom, kojoj je bila »udarnom pesnicom«, pripadnike Osvetnika u tisku se zvalo i jednostavno »legionašima«, pa se u tom slu-

¹⁶⁹ »Drugovi! Socijalni demokratil!«, *Slobodna riječ*, br. 134., 4. studenoga 1908., 1.

¹⁷⁰ »Naša skupština«, *Slobodna riječ*, br. 135., 6. studenoga 1908., 1.

¹⁷¹ I. KRŠNJAVI, *Zapisci. Iza kulisa hrvatske politike*, 550.

¹⁷² »Vieće Starčevićeve čiste stranke prava«, *Hrvatsko pravo*, br. 3890., 5. studenoga 1908., 1.

¹⁷³ »Frankovačka harlekinada«, *Slobodna riječ*, br. 135., 6. studenoga 1908., 3.

¹⁷⁴ »Crvena garda«, *Slobodna riječ*, br. 135., 6. studenoga 1908., 3.

¹⁷⁵ »Četa Osvetnika«, *Hrvatsko pravo*, br. 3893., 9. studenoga 1908., 3.

¹⁷⁶ »Osveta«, *Pozor*, br. 54., 8. studenoga 1908., 2.

čaju, u ovom tekstu njihova identifikacija vršila prvenstveno posredstvom osoba koje su nedvojbeno pripadale toj grupi, a kad nisu navedena imena osoba, i posredstvom njihove socijalne pripadnosti, osobito putem povezanosti s frankovačkim Hrvatskim radničkim savezom.

Već 8. studenoga 1908. godine socijaldemokrati su počeli po Zagrebu dijeliti letke, u kojima su pozivali građane »da se frankovačke majmunске znakove skida sve od reda«, jer su oni »provokacija svakog pametnog čovjeka«. ¹⁷⁷ Istoga dana na Zrinjevcu je došlo do prvog sukoba između Crvene garde i Osvetnika, kada je grupa socijaldemokrata pokušala skinuti legionarske znakove s revera jednog frankovca. ¹⁷⁸ Koristeći ovaj sukob, Socijaldemokratska stranka je 9. studenoga pozvala svoje radništvo i simpatizere da, »pripremljeni, ali dobro pripremljeni, vrata »milo za drago« Frankovim crnim četama«, koje »imadu zaštitu oblasti, da nepoćudnim građanima razbijaju glave«. ¹⁷⁹ Te je večeri došlo do velikog sukoba između Crvene garde i Osvetnika na Trgu Petra Preradovića. U sukobu je redarstvo interveniralo na strani frankovaca, te je privelo isključivo osobe koje su se borile na strani Crvene garde. ¹⁸⁰ Listovi Hrvatsko-srpske koalicije i frankovačkih disidenata, okupljenih oko Mile Starčevića, u ovom su sukobu otvoreno podupirali socijaldemokrate, ¹⁸¹ dok je Rauchov tisak u sukobu »između crne i crvene legije« već simpatije isticao za frankovce, smatrajući da su njihove čete odraz zdravog idealizma kakav promiče SHSP, dok je iza socijaldemokratskih četa vidio utjecaj Hrvatsko-srpske koalicije i njezine protuhrvatske politike. ¹⁸²

Nakon sukoba frankovci su pozvali Socijaldemokratsku stranku na mir, navodeći kako uvažavaju socijalističke simbole i znakove, te očekuju od socijaldemokrata da i oni uvažavaju njihove, odnosno legionarske znakove, ističući da dobrovoljačka akcija nije uperena ni protiv jedne stranke u Hrvatskoj, niti protiv zahtjeva za sazivom sabora i općeg prava glasa, nego protiv srbijanskih pretenzija na Bosnu i Hercegovinu. ¹⁸³ Socijaldemokrati su prih-

¹⁷⁷ »Komedijanti i banditi«, *Slobodna riječ*, god. 7., br. 136., 9. studenoga 1908., 2.

¹⁷⁸ »Socijaldemokrati izazivaju na sukob i izgrede«, *Hrvatsko pravo*, br. 3893., 9. studenoga 1908., 2; »Na lažljivo izvješćivanje protivničkih listova«, *Hrvatsko pravo*, br. 3895., 11. studenoga 1908., 2.

¹⁷⁹ »Okolo oko zub za zub«, *Slobodna riječ*, br. 136., 9. studenoga 1908., 1.

¹⁸⁰ »Drugovi! Socijalni demokrati!«, *Slobodna riječ*, br. 137., 11. studenoga 1908., 1; »Osudjeni demonstranti«, *Hrvatsko pravo*, br. 3895., 11. studenoga 1908., 2.

¹⁸¹ »Legija — zaštićena od policije«, *Pokret*, br. 259., 3; »Legio-norci ili sinoćnji alarm u Zagrebu«, *Hrvatska sloboda*, br. 164., 10. studenoga 1908., 2.

¹⁸² »Crni glasovi«, *Pozor*, br. 57., 12. studenoga 1908., 1.

¹⁸³ »Hrvatska narodna legija i njezini napadači«, *Hrvatsko pravo*, br. 3894., 10. studenoga 1908., 2-3.

vatili pomirbu, pod uvjetom da SHSP »ozbiljno poradi oko saziva sabora, da dodje do ustavnoga života, da dodje prije svega do obćega prava glasa«. ¹⁸⁴ Frankovci su ovo prihvatili i uključili se u skupštinsku akciju za opće pravo glasa, koju je polovicom studenoga 1908. godine pokrenula Socijaldemokratska stranka. ¹⁸⁵ Socijaldemokrati potom nisu prestali simpatizirati s Koalicijom i kritizirati frankovce, ¹⁸⁶ ali su se povukli s bojnoga polja, prepuštajući zagrebačku ulicu frankovcima.

Uzrok ovom povlačenju valja tražiti u frankovačkoj snazi, koja je porasla nagovještajima da bi pravaški program mogao biti ostvaren, te podrškom koju je režim bana Raucha pružao SHSP-u i njezinom političkom djelovanju. Osim toga, uzrok valja tražiti i u pasivnosti Hrvatsko-srpske koalicije, koja je podupirala protufrankovačke akcije Socijaldemokratske stranke. Istovremeno se približavala i veleizdajnička parnica u kojoj je od 53-ojice Srba, optuženih za veleizdaju, velika većina pripadala srpskom dijelu Koalicije, ¹⁸⁷ pa je uzrok njenoj pasivnosti i to što je od aneksije, u najjačoj hrvatskoj stranci unutar Koalicije, Hrvatskoj stranci prava, tinjao sukob koji je kulminirao početkom 1909. godine, kada je iz te stranke istupila grupa pod vodstvom Stjepana Zagorca. ¹⁸⁸ Do koje je mjere Koalicija nakon aneksije bila pasivna, pokazuje i događaj od 7. ožujka 1909., kada je grupica frankovaca u po bijela dana na uglu Gajeve ulice i Jelačićeva trga napala i istukla narodne zastupnike Hrvatsko-srpske koalicije, Frana Supila, Jovana Banjanina i Svetozara Pribićevića, ¹⁸⁹ a da nakon toga nije poduzeta nikakva protuakcija od strane Koalicije.

Svečano postrojavanje čete Osvetnika obavljeno je 12. studenoga 1908. godine, u prostorijama Hrvatskog radničkog saveza. Tom su prilikom, prema tvrdnji *Hrvatstva*, među pripadnicima te čete razdijeljene debele batine

¹⁸⁴ »Da obračunamo, frankovačka gospodo«, *Slobodna riječ*, br. 137., 11. studenoga 1908., 2.

¹⁸⁵ »Užasan poraz hrvatsko-srpske koalicije u Varaždinu«, *Hrvatsko pravo*, br. 3901., 18. studenoga 1908., 1-2; »Skupština za sveobće izborno pravo glasa u Zagrebu«, *Hrvatsko pravo*, br. 3905., 23. studenoga 1908., 1-2.

¹⁸⁶ »Prerano veselje frankovaca u Varaždinu«, *Slobodna riječ*, god. 7., br. 141., 20. studenoga 1908., 3; »Frankovci i opće pravo glasa«, *Slobodna riječ*, br. 144., 27. studenoga 1908., 2-3.

¹⁸⁷ O zagrebačkoj veleizdajničkoj parnici, vidi: J. ŠIDAK et al., *Povijest hrvatskog naroda 1860.—1914.*, 245-248.; Vasilije KRESTIĆ, *Istorija Srba u Hrvatskoj i Slavoniji 1848.—1914.*, Novo izd., Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva 1995., 489-523; Kosta DRAGOSAVAC, *Uspomene na »veleizdajnički« proces*, Novi Sad, Štamparija Učiteljskog deoničarskog društva »Natoševići«, 1911.; M. GABELICA, »Zagrebačka veleizdajnička parnica 1909. godine«, 131-157.

¹⁸⁸ M. GROSS, »Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine«, 260-262.

¹⁸⁹ »Supilo izkuškan«, *Hrvatsko pravo*, br. 389., 8. ožujka 1909., 3; »Napadaj na trojicu narodnih zastupnika«, *Hrvatska sloboda*, br. 54., 8. ožujka 1909., 2.

od višnjevine, koje su im trebale služiti kao oružje, te listina proskribiranih osoba, s kojima se trebalo obračunati.¹⁹⁰ Okosnicu Osvetnika činilo je radništvo Hrvatskog radničkog saveza, organizacije za koju je jedan njezin bivši član napisao da je od osnutka Hrvatske narodne legije prestala postojati kao radnička organizacija i pretvorila se u »skup mladih ljudi, bolje reći mladića, vičnih po cijele noći klatariti se i halabučiti po gradskim ulicama, napadajući političke protivnike.«¹⁹¹ Prvo je vrijeme sjedište Osvetnika bilo u prostorijama Hrvatskog radničkog saveza u Preradovićevoj ulici na broju 21, odakle su kretale njihove akcije,¹⁹² da bi se u lipnju 1909. godine, kada se potpora koju je režim u Hrvatskoj pružao SHSP-u počela topiti, a stranka počela slabiti,¹⁹³ Hrvatski radnički savez i Osvetnici iz »velikih prostorija u Preradovićevoj ulici« preselili u mali dvosobni stan u Sjemenišnoj ulici,¹⁹⁴ na broju 6 na Gornjem gradu.¹⁹⁵

Prvi zapovjednik Osvetnika bio je stariji sin Josipa Franka, Vladimir Frank,¹⁹⁶ koji je s tog položaja smijenjen na »redovitoj mjesečnoj skupštini legionara Osvetnika«, održanoj 14. svibnja 1909. godine. Na toj je skupštini mlađi sin Eugena Kumičića, pravnik Jurica, zatražio izbor novog poslovnog odbora Osvetnika, nezadovoljan radom dotadašnjeg odbora, koji nije proveo zaključke skupštine od 12. veljače 1909., prema kojima je trebalo onemogućiti održavanje javnih sastanaka frankovačkim disidentima, pod vodstvom Mile Starčevića, rasturiti socijaldemokratske organizacije te »zavladati ulicama Zagreba«. Juričin prijedlog je prihvaćen, te su istaknute tri liste. Nositelj prve liste bio je stari »pokrovitelj« Osvetnika, Vladimir Frank,¹⁹⁷ nositelj druge liste, koju je predložio Jurica Kumičić, bio je Vladimirov mlađi brat Ivo Frank,¹⁹⁸ dok je nositelj treće liste bio Mirko Pisačić.¹⁹⁹ Lista Vladimira Fran-

¹⁹⁰ »Četa Osvetnika u Zagrebu«, *Hrvatstvo*, br. 263., 13. studenoga 1908., 3.

¹⁹¹ J. GROZDEK, »Gdje je Hrvatski radnički savez«, *Hrvatska Hrvatom*, br. 10., 18. travnja 1909., 3.

¹⁹² »Rauchove legionare izplaćuje Frank«, *Hrvatska sloboda*, br. 197., 19. prosinca 1908., 2.

¹⁹³ »Krah legionarske bande«, *Hrvatska sloboda*, br. 267., 22. studenoga 1909., 2.

¹⁹⁴ Sjemenišna ulica je današnja Vranicanijeva ulica.

¹⁹⁵ »Frankovačke pretnje i zastrašivanja«, *Hrvatska sloboda*, br. 139., 21. lipnja 1909., 2.

¹⁹⁶ »Rauchove legionare izplaćuje Frank«, *Hrvatska sloboda*, br. 197., 19. prosinca 1908., 2; »Nova blamaža i fiasco dra. Franka«, *Hrvatska sloboda*, br. 50., 3. ožujka 1909., 2.

¹⁹⁷ Na njegovoj su se listi kao odbornici našli: Rudolf Vidak, Jozo Babić, Rudolf Bartulić, Marijan Bosnić, Vladimir Krakan, Franjo Vrtancl, Ambroz Brozović, Martin Nelli, Zlatko pl. Vuković, Steindhardt, pravnik Lovreković, Aladar pl. Kottas, Vladimir Šipek i Kornitzer.

¹⁹⁸ Na njegovoj su se listi našli: Jurica Kumičić, Josip Špoljarec, Gabrijel Labaš, Rude Štagljar, Stjepan Horvatek, Juraj Mravunac, Stanko Winder, Vladimir Krakan, Zlatko pl. Vuković, Marijan Bosnić, Šoštar, Papeš, Rosandić i Gomerčić.

ka dobila je na izborima 48 glasova, lista Ive Franka 83 glasa, a najveći broj glasova, čak 162, dobila je lista Mirka Pisačića. Uz novo vodstvo Osvetnika, umjesto dotadašnjih »savjetujućih glasova«, odnosno osoba za vezu s vodstvom stranke, Ivana Zatluka i Karla Bošnjaka, izabrani su Josip Frank i Aleksandar Horvat. Budući da Mirko Pisačić nije bio nazočan, izabrana je delegacija koja je trebala otići u Zlatar i ponuditi Mirku Pisačiću vodstvo Osvetnika.²⁰⁰ U to je vrijeme Mirko Pisačić bio u sukobu s vodstvom SHSP-a, jer se nije slagao s njenom suradnjom s banom Rauchom,²⁰¹ pa je vjerojatno odbio preuzeti vodstvo nad Osvetnicima, jer se od tada u tisku, kao njihov vođa, navodi Ivo Frank.²⁰²

Pasiviziranjem Hrvatsko-srpske koalicije i povlačenjem socijaldemokratskog radništva sa zagrebačkih ulica, glavna meta napada Osvetnika postali su frankovački disidenti pod vodstvom Mile Starčevića (milinovci), koji su se 10. ožujka 1909. godine fuzionirali s disidentima Hrvatske stranke prava, pod vodstvom Stjepana Zagorca, u novu, Starčevićevu stranku prava. Milinovci su frankovcima bili izravna konkurencija u trećem izbornom kotaru grada Zagreba, koji je obuhvaćao Vlašku ulicu, Novu ves, ulicu Pod zidom, Kaptol i Potok s lijeve strane. Taj je kotar zbog svoje socijalne strukture bio tradicionalno pravaški, odnosno frankovački,²⁰³ pa je na izborima održanima početkom 1908. godine u njemu izabran Ivan Peršić, koji se nakon raskola u SHSP-u pridružio milincima. Prvi napad na milinovce dogodio se sredinom prosinca 1908. godine, kada je grupa Osvetnika, poslije sastanka održanog u prostorijama Hrvatskog radničkog saveza, vikom uspjela omesti održavanje sastanka njihovih simpatizera u gostionici u Vlačkoj ulici.²⁰⁴ Nakon toga, u veljači 1909. godine, milinovci su održali dva sastanka svojih simpati-

¹⁹⁹ Na njegovoj su se listi našli Juričin stariji brat Tomo Kumičić, Mirko Oršanić, Vladimir Turkalj, Vladimir Krakan, Stjepan Horvatek, Zlatko pl. Vuković, Marijan Bosnić, Josip Špoljarec, Ivo Mikinac, Mato Mintas, Franjo Šoštar, Stjepan Gjurmčić, Nikola Gradiški i Martin Nelli.

²⁰⁰ »Frankovačke pretnje i zastrašivanja«, *Hrvatska sloboda*, br. 139., 21. lipnja 1909., 2.

²⁰¹ Vidi npr.: »Velemožni gospodin dr. Josip Frank«, *Hrvatska Hrvatom*, br. 6., 21. ožujka 1909., 2-3. Pisačić je u kritici Franka imao podršku frankovačkih disidenata, pod vodstvom Mile Starčevića. »Mirko pl. Pisačić protiv 'možda najvećeg živućeg'«, *Hrvatska sloboda*, br. 65., 20. ožujka 1909., 4-5; »Frankovac proti frankovštini«, *Hrvatska sloboda*, br. 81., 9. travnja 1909., 2. Pretpostavljam da je milincima zapisnik ove skupštine Osvetnika dao Mirko Pisačić, koji je do njega mogao doći kada mu je delegacija Osvetnika došla nuditi vodstvo.

²⁰² »Frankovluk«, *Hrvatska sloboda*, br. 255., 8. studenoga 1909., 2.

²⁰³ S. MATKOVIĆ, »Čista stranka prava i stranački izbori na prijelazu 19. u 20. stoljeće«, *Povijesni prilozi*, 15 (1996) 15, 66-70.

²⁰⁴ »Rauchove legionare izplaćuje Frank«, *Hrvatska sloboda*, br. 197., 19. prosinca 1908., 2.

zera, u gostionicama u Vlaškoj ulici i u Novoj vesi, koje Osvetnici nisu uspjeli spriječiti. Štoviše, nakon sastanka u Novoj vesi grupa milinovaca provukla se do Ulice Marije Valerije, gdje je priredila demonstracije pod Frankovim prozorima.²⁰⁵ Ove je demonstracije vođa Osvetnika, Vladimir Frank, na sastanku »legionaša« u pivnici u Draškovićevoj ulici, doživio kao dokaz nedopustivog napredovanja milinovačke organizacije.²⁰⁶

Vrhunac napada na milinovce dogodio se na Zrinjercu 10. ožujka 1909., noć uoči osnivačke skupštine Starčevićove stranke prava, kada su milinovci: odvjetnik Živko Petričić i srednjoškolac Dragan Šolić ranjeni hicima iz pištolja, a umirovljeni časnik Luka Starčević kamenom.²⁰⁷ Prema milinovačkoj verziji događaja, oni su te noći u Engelsfeldovoj restauraciji u Gajevoj ulici održali »predgovor« sutrašnjoj skupštini. Nakon sastanka, oko pola jedan u noći, stotinjak okupljenih je pjevajući krenulo Nikolićevom ulicom,²⁰⁸ otpratiti Milu Starčevića na Zrinjercu, gdje je ovaj živio. Kad su došli pred Milinu kuću, iz drvoreda na suprotnoj strani izronilo je dvadesetak frankovaca, od kojih je njih desetak počelo pucati iz pištolja po milincima.²⁰⁹ Milinovci su napad okarakterizirali kao »naručeno i priredjeno umorstvo iz zasjede«.²¹⁰ Prema jednoj od njihovih tvrdnji, napad je organiziran kako bi se ubilo Milu Starčevića,²¹¹ dok je Ivan Peršić tvrdio da su napadači imali izričit zadatak ubiti njega.²¹² Milinovci su ovaj slučaj potencirali kao primjer svoga mučeništva, pa je sutradan na osnivačkoj skupštini Starčevićove stranke prava do-

²⁰⁵ »Naš građanski sastanak«, *Hrvatska sloboda*, br. 28., 5. veljače 1909., 2-3; »Sjajni naš sastanak«, *Hrvatska sloboda*, br. 40., 19. veljače 1909., 2.

²⁰⁶ »Za što su legije i u čijoj su službi?«, *Hrvatska sloboda*, br. 49., 2. ožujka 1909., 2. Na ovom sastanku »legionaša«, uz Franka su govorili Rudolf Bartulić i Steindherdt, koji su se na »redovitoj mjesečnoj skupštini legionara Osvetnika«, održanoj 14. svibnja 1909. godine, nalazili na listama za poslovni odbor ove grupe. Sljedeći sastanak »legionaša« zakazan je u prostorijama Hrvatskog radničkog saveza u Preradovićевой ulici.

²⁰⁷ Te je noći bokserom pretučen i srednjoškolac Stjepan Planinšak, ali ne na Zrinjercu nego negdje drugdje; milinovci su pretpostavljali da su ga pretukli frankovci. »Frankovačka razbojstva«, *Hrvatska sloboda*, br. 57., 11. ožujka 1909., 2. Prema Ivanu Peršiću, te su noći na Zrinjercu, uz »još neke«, ranjeni Živko Petričić i Stjepan Planinšak, »koji se 1912. nakon neuspjelog atentata na komesara Cuvaja ustrijelio«. I. PERŠIĆ, *Kroničarski spisi*, 169. O atentatoru Stjepanu Planinšaku, vidi: J. HORVAT, *Pobuna omladine 1911.—1914.*, Bran-ko Matan, prir., Zagreb, SKD Prosvjeta [etc.], 2006., 216-222.

²⁰⁸ Današnja Teslina ulica.

²⁰⁹ »Ubojnički napad iz zasjede na starčevićance«, *Hrvatska sloboda*, br. 56., 10. ožujka 1909., 2.

²¹⁰ »Frankovački pokušaj umorstva na starčevićancima«, *Hrvatska sloboda*, br. 61., 16. ožujka 1909., 3-4.

²¹¹ »Na obranu života«, *Hrvatska sloboda*, br. 58., 12. ožujka 1909., 1.

²¹² »Frankovački pokušaj umorstva na starčevićancima«, *Hrvatska sloboda*, br. 60., 15. ožujka 1909., 2.

nesena odluka da se svakoj od »žrtava frankovačkih razbojnika« preda pozlaćena čaša s prigodnim natpisom, kao spomen na taj događaj.²¹³ Navedene čaše predane su žrtvama 30. travnja 1909. godine, na proslavi mučeničke smrti Zrinskog i Frankopana.²¹⁴

Prema frankovačkoj verziji događaja, te su se noći Osvetnici nalazili na Zrinjercu jer je u blizini kuća Josipa Franka koju su čuvali zbog prijetnji smrću, što su u to vrijeme upućivane Franku u anonimnim pismima i u protivničkom tisku. Kada je dvadesetak mladića, koji su stražarili na Zrinjercu, začulo kako im se približava masa milinovaca, koja je vrijeđala Josipa Franka, skočili su da im se suprotstave. Tek nakon što je iz milinovačke mase ispaljen prvi hitac iz pištolja, Osvetnici su uzvratili istom mjerom.²¹⁵ Frankovci su svoju mladež, koja je sudjelovala u sukobu na Zrinjercu, predstavljali kao idealiste,²¹⁶ te su cijeli sukob »između petnaestorice, najviše dvadesetorice pristaša naše stranke sa stotinu pristaša disidenata, u kojemu je i na jednoj i na drugoj strani bilo ozlijeđenih«,²¹⁷ tumačili kao običan sukob političkih protivnika, nalik na sukobe koji su u to vrijeme bez velike pompe izbijali diljem Monarhije.²¹⁸ Zbog sukoba na Zrinjercu uhićena su četvorica frankovaca,²¹⁹ protiv kojih je pokrenuta istraga,²²⁰ ali prema tvrdnji frankovačkih protivnika obustavljena je na »viši nalog«.²²¹

Međutim, otkako je u lipnju 1909. godine predstojnikom Odjela za unutrašnje poslove u Rauchovoj vladi imenovan Slavko Cuvaj,²²² odnos režima prema SHSP-u se promijenio.²²³ Prema frankovačkoj tvrdnji, Rauchov je režim, dolaskom Cuvaja, svoj oslonac počeo tražiti u stvaranju nove unionis-

²¹³ »Sa naše skupštine«, *Hrvatska sloboda*, br. 57., 11. ožujka 1909., 1.

²¹⁴ »Spomen našim žrtvama«, *Hrvatska sloboda*, br. 99., 1. svibnja 1909., 2. Tom prilikom čaša je predana i Stjepanu Planinšaku.

²¹⁵ »Noćasnji sukob«, *Hrvatsko pravo*, br. 3991., 10. ožujka 1909., 2.

²¹⁶ »Nepopravljivi griješnici«, *Hrvatsko pravo*, br. 3997., 17. ožujka 1909., 1; »Dr. Frank o hrvatskoj politici«, *Hrvatsko pravo*, br. 4001., 22. ožujka 1909., 1-2.

²¹⁷ »Teror koalicionaške štampe«, *Hrvatsko pravo*, br. 3995., 15. ožujka 1909., 1.

²¹⁸ »Kako se shvaćaju djačke tučnjave vani, a kako u nas«, *Hrvatsko pravo*, br. 4066., 11. lipnja 1909., 4.

²¹⁹ Uhićeni su đaci, odnosno bivši đaci Trgovačke škole: Zlatko Vinković, Vladimir Karkan, Martin Nelli i Franjo Vrtancl. »Frankovačka razbojstva«, *Hrvatska sloboda*, br. 57., 11. ožujka 1909., 2. Svi su se, osim Vinkovića, na navedenoj »redovitoj mjesečnoj skupštini legionara Osvetnika« održanoj 14. svibnja 1909. godine, nalazili na listama poslovnog odbora ove grupe.

²²⁰ »Domaće viesti«, *Hrvatska sloboda*, br. 66., 22. ožujka 1909., 2.

²²¹ »Što je s progonom legionarskih ubojica«, *Hrvatska sloboda*, br. 145., 28. lipnja 1910., 3.

²²² »Novi podban«, *Hrvatsko pravo*, br. 4076., 23. lipnja 1909., 5.

²²³ »Legionarska razbojništva«, *Hrvatska sloboda*, br. 216., 22. rujna 1909., 2-3.

tičke stranke, zbog čega se »sa strane Raucha počelo očijukati sa 'srbima',²²⁴ što je frankovcima, koji su sami težili vlasti, kako bi mogli početi ostvarivati svoj program,²²⁵ bilo neprihvatljivo.²²⁶ Ova je promjena, između ostalog, bila vidljiva i po aktiviranju Koalicije, koja je u lipnju 1909. godine najavila da će se »otresti dosadašnje pasivnosti« i stupiti u akciju protiv »absolutizma vlasti i terorizma frankovaca.«²²⁷ Nakon što su Osvetnici, u lipnju 1909. godine, istukli odvjetnika u veleizdajničkoj parnici, Peru Belobrka, jer je tijekom obrane optuženih negirao postojanje hrvatskoga naroda,²²⁸ Koalicija je izvela na ulicu dvjestotinjak prosvjednika koji su u po bijela dana na Zrinjevcu, pred zgradom Sudbenog stola priredili ovacije Srbiji, odvjetniku Belobrk u optuženima za veleizdaju, što je izazvalo sukob s frankovcima.²²⁹ U isto su se vrijeme na ulici probudili socijaldemokrati,²³⁰ a na Sveučilištu pripadnici Napredne omladine.²³¹ Topljenjem podrške Rauchova režima SHSP-u, što se ogledalo u aktiviranju Koalicije i njenih saveznika na zagrebačkim ulicama i na Sveučilištu, kao i navedenim preseljenjem sjedišta Osvetnika u mali prostor u Sjemenišnoj ulici, SHSP je počeo gubiti kontrolu nad svojom »bojovnom« organizacijom, koja je sve manje sudjelovala u političkim sukobima, a sve više u običnim neredima. Tijekom jednog takvog sukoba, koji se u rujnu 1909. godine odigrao u gostionici u Petrovoj ulici, grupica Osvetnika je u svađi koja je izbila zbog konobarice, ubila vlasnika gostionice, Hrvata iz Bosne i Hercegovine, Iliju Lemića.²³²

²²⁴ »Preokret u domaćoj politici«, *Hrvatsko pravo*, br. 4138., 6. rujna 1909., 2.

²²⁵ »Garancije ne dadu im mira«, *Hrvatsko pravo*, br. 4112., 5. kolovoza 1909., 1.

²²⁶ »Englez o hrvatskim prilikama«, *Hrvatsko pravo*, br. 4158., 30. rujna 1909., 1.

²²⁷ »Akcijska Koalicija«, *Hrvatsko pravo*, br. 4076., 23. lipnja 1909., 1.

²²⁸ »Dogadjaj na Zrinjevcu«, *Hrvatsko pravo*, br. 4072., 18. lipnja 1909., 4; »Izjava«, *Hrvatsko pravo*, br. 4072., 18. lipnja 1909., 4.

²²⁹ »Dokle ćete tako?«, *Hrvatsko pravo*, br. 4073., 19. lipnja 1909., 3.

²³⁰ »Redarstvo, socijalisti i pokretaši«, *Hrvatsko pravo*, br. 4075., 22. lipnja 1909., 5.

²³¹ »Ovacije dru. Košutiću«, *Hrvatsko pravo*, br. 4074., 21. lipnja 1909., 5.

²³² »Legionaška razbojništva«, *Hrvatska sloboda*, br. 216., 22. rujna 1909., 2-3; »Legionaši ubiše zagrebačkog krčmara — Hrvata iz Bosne«, *Hrvatska sloboda*, br. 220., 27. rujna 1909.; »Žalostan događaj i bezdušnost slavosrbske štampe«, *Hrvatsko pravo*, br. 4156., 28. rujna 1909., 5. Za ubojstvo je osumnjičen frankovac Rudolf Bartulić, koji se na navedenoj »redovitoj mjesečnoj skupštini legionasa Osvetnika«, održanoj 14. svibnja 1909. godine, nalazio na listi Vladimira Franka. Nakon ubojstva Bartulić je uspio pobjeći u inozemstvo, te se početkom Prvog svjetskog rata stavio na raspolaganje obavještajnim službama i Austro-Ugarske Monarhije i Saveznika. Tijekom djelovanja kao dvostruki špijun stupio je u dodir s frankovačkim vodstvom u Zagrebu, te je imao ulogu u aferi s navodnim frankovačkim memorandumom, kojim su oni tijekom rata tražili uvođenje vojne uprave u Hrvatskoj. Milan MARJANOVIĆ, *Londonski ugovor iz godine 1915. Prilog povijesti borbe za Jadran*, Zagreb, JAZU, 1960., 265-269.

U studenom 1909. godine, pred kraj Rauchove vladavine, Osvetnici su napustili i prostor u Sjemenišnoj ulici, što je u protivničkom tisku protumačeno kao njihovo raspuštanje.²³³ Frankovci su na ovu kalkulaciju odgovorili: »Čini se, da legija nekoga jako svrbi. Nemojte ju izazivati, jer premda ju proglašujete, da se je razišla, ona treba samo jedan znak i već je na okupu.«²³⁴ Znak za ponovno aktiviranje dan je tri tjedna nakon ove prijetnje, kada su Osvetnici batinama razjurili građanstvo, koje se odazvalo pozivu Koalicije da na zagrebačkom kolodvoru svečano dočeka njene članove, što su se slavodobitno vraćali iz Beča, nakon pobjede u Friedjungovoj parnici.²³⁵ Frankovačka bojovna organizacija raspuštena je tek nastupom bana Tomašića. U travnju 1910. godine zastupnik SHSP-a u hrvatskom Saboru, Karlo Bošnjak, u Saboru se u ime svoje stranke ogradio od Osvetnika i oštro ih osudio, ističući kako je Hrvatska narodna legija imala plemenit cilj, no u njene se redove uvuklo dosta ljudi »koji u nju nisu spadali«, »koji su po svojoj naravi razbijači«, »koji su svoje ubojito oružje okrenuli protiv svoje braće«, te koji su bili nalik »parizkim sanskilotima i drugoj fukari, koja se onda gonila po Parizu i Francuskoj za svoje posebne ciljeve.«²³⁶

Pokušaj ustroja frankovačke bojovne organizacije početkom Prvoga svjetskog rata²³⁷

Raspuštanjem Osvetnika nestalo je i Hrvatskog radničkog saveza, pa se u izvješćima hrvatskih oblasti o stanju radničkoga pokreta, u razdoblju od 1910. do 1913. godine, u Zagrebu kao i u drugim dijelovima Hrvatske, uz socijaldemokratsku, spominje još samo kršćansko-socijalna radnička organizacija.²³⁸ SHSP se u rujnu 1910. godine fuzionirala s grupom oko lista *Hrvatstvo*,

²³³ »Krah legionaske bande«, *Hrvatska sloboda*, br. 267., 22. studenoga 1909., 2. Iako se u ovom članku ne spominju Osvetnici nego »legionaši« ili »legionaska banda«, jasno je da se radi o grupi Osvetnika, jer se među onima koji su se iselili iz prostorija u Sjemenišnoj ulici, izričito spominju Rudolf Vidak i Stjepan Horvatek, koji su se na navedenoj »redovitoj mjesečnoj skupštini legionasa *Osvetnika*«, održanoj 14. svibnja 1909. godine, nalazili na listama Vladimira Franka i Jurice Kumičića.

²³⁴ »Gradski izbori na vidiku«, *Hrvatsko pravo*, br. 4211., 3. prosinca 1909., 5-6.

²³⁵ »Jučerašnje demonstracije«, *Hrvatska sloboda*, br. 294., 24. prosinca 1909.; Velike protudinaraške demonstracije«, *Hrvatsko pravo*, br. 4229., 24. prosinca 1909., 4-5.

²³⁶ »Govor dra. Karla Bošnjaka, izrečen u hrvatskom saboru dne. 15. travnja 1910.«, *Hrvatsko pravo*, br. 4322., 19. travnja 1910., 2-3.

²³⁷ Opširnije o ovoj temi, vidi u: M. GABELICA, »Hrvatski dobrovoljački odredi u Austro-Ugarskoj Monarhiji«, 1914. — *prva godina rata u Trojednoj kraljevini i Austro-Ugarskoj Monarhiji*, Vijoleta Herman Kaurić ur., Zagreb, Matica hrvatska, 2018., 465-485.

²³⁸ Hrvatska, Hrvatski državni arhiv (dalje: HR-HDA), Zemaljska vlada. Odjel za unutarnje poslove (UOZV), 79 (dalje: 79), kutija 3579., dok. XI-15: 1536/1912.

u Stranku prava (SP),²³⁹ prihvaćajući »na polju kulturnom, gospodarskom i socijalnom načela kršćansko-socijalna«,²⁴⁰ zbog čega je SP ostala bez liberalne frankovačke srednjoškolske i studentske omladine.²⁴¹ Istodobno je pod njezino pokroviteljstvo došlo kršćansko-socijalno radništvo, pa se u navedenim izvješćima za razdoblje od 1910. do 1913. godine kršćansko-socijalna radnička organizacija spominje kao ogranak SP-a. Prema istim izvješćima, kršćansko-socijalna organizacija u navedenom je razdoblju bila organizacijski i brojčano znatno slabija od socijaldemokratske organizacije, pokazujući trend nazadovanja.²⁴²

Bez vlastite organizirane mladeži i s radničkom organizacijom koja se osipala, SP dugo vremena nije imala potencijal ostvariti dominaciju na zagrebačkim ulicama. Preduvjet za to pojavio se koncem 1913. godine, kada se veći dio pravaške studentske mladeži, koja je te akademske godine pobijedila na izborima za predstavničko tijelo studenata na hrvatskom Sveučilištu, pod vodstvom Ljubomira Maštrovića,²⁴³ vratio pod okrilje SP-a.²⁴⁴ Nakon ubojstva prijestolonasljednika Franje Ferdinanda, 28. lipnja 1914. godine, upravo je frankovačka mladež pokrenula i predvodila četverodnevne protusrpske demonstracije u Zagrebu, kojima su uz Ivu Franka i Ivana Zatluku, ton davali čelnici te mladeži, Ljubomir Maštrović i Salih Baljić, kao predstavnici studentske, te Valentin Cesarec, kao predstavnik Starčevićanske trgovačke mladeži.²⁴⁵ Za razliku od stranačkoga kolege Karla Bošnjaka, koji je četiri godine ranije kritizirao »fukaru« unutar Hrvatske narodne legije, Ljubomir Maštrović je na prigovore političkih protivnika kako on, kao akademski građanin može stupati na čelu »fukare«, rekao da se »ponosi da može stupati na čelu te fukare, jer se hrvatski narod ne sastoji iz akademičara i gospode, već od seljaka i radnika«. ²⁴⁶

²³⁹ S. MATKOVIĆ, »Stranka prava i hrvatski kršćanski socijali«, *Hrvatski katolički pokret*, Z. Matijević, ur., Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 2002., 321-329.

²⁴⁰ T. CIPEK, S. MATKOVIĆ, *Programatski dokumenti hrvatskih političkih stranaka i skupina 1842.—1914.*, 618-619.

²⁴¹ M. GROSS, »Nacionalne ideje studentske omladine uoči I. Svjetskog rata«, 91-92.

²⁴² HR-HDA-79, kutija 3579., dok. XI-15: 1536/1912., 34599/1913.—895./1913., 31680./1913., 7146./1912., 29289./1912., 35310./1911.

²⁴³ O Ljubomiru Maštroviću, vidi: Ivan PEKLIĆ, »Ljubomir Maštrović (1893.—1962.)«, *Podravina* 4 (2005) 7, 131-153.

²⁴⁴ M. GABELICA, »Pravaška mladež na hrvatskom Sveučilištu uoči Prvog svjetskog rata«, *Društvena istraživanja* 20 (2011) 4, 1146-1149.

²⁴⁵ »Velike manifestacije i demonstracije u Zagrebu«, *Hrvatska*, Zagreb, br. 794., 29. lipnja 1914., 2; »Jučerašnje demonstracije u Zagrebu«, *Hrvatska*, 30. lipnja 1914., 3; »Jučerašnje manifestacije i demonstracije u Zagrebu«, *Hrvatska*, br. 796., 1. srpnja 1914., 2; »Frankovačke legije na poslu«, *Hrvatski pokret*, Zagreb, 1. srpnja 1914., 2.

Frankovačka mladež sudjelovala je i u obnovi frankovačke radničke organizacije. Nakon što je Socijaldemokratska stranka pozvala zagrebačke radnike da krenu u razbijanje protusrpskih demonstracija,²⁴⁷ te je u suradnji s jugoslavenskom nacionalističkom omladinom i milinovačkom studentskom omladinom 1. srpnja 1914. godine organizirala protufrankovačke demonstracije,²⁴⁸ SP je na inicijativu Starčevićanske trgovačke mladeži i uz pomoć »dru- ga Cesarca«, 3. srpnja 1914. godine osnovala društvo Hrvatski radnik, čiji je zadatak bio odvojiti radništvo od Socijaldemokratske stranke, kako bi fran- kovci pokazali, »da smo mi gospodari Zagreba«.²⁴⁹ Predsjednikom društva Hrvatski radnik izabran je Ivan Zatluka.²⁵⁰

Frankovci ovoga puta nisu mogli računati da će režim u Hrvatskoj olako dopustiti ustroj njihovih zaštitnih četa, kao što je bio slučaj 1908. godine, bu- dući da se ugarska vlada od konca 1913. u Hrvatskoj oslanjala na Hrvatsko- -srpsku koaliciju, te ni nakon atentata na prijestolonasljednika i izbijanja rata sa Srbijom, nije u bitnome mijenjala kurs svoje politike u Hrvatskoj.²⁵¹ Zbog toga su frankovci, Ivan Zatluka, Jozo Spasoje Fattori i Dragutin Šafar, 11. ko- lovoza 1914. godine uputili formalnu molbu hrvatskoj zemaljskoj vladi, u ko- joj su tražili da im se dopusti ustroj dobrovoljačke redarstvene postrojbe u Zagrebu, za koju su već u to vrijeme navodno imali više od 150 osoba ne- vezanih za vojnu službu, koja se imala zvati Narodna straža sigurnosti, i čiji bi pravilnik sporazumno utanačili hrvatska zemaljska vlada i vojno zapovjed- ništvo u Zagrebu. No, hrvatska zemaljska vlada je odbila njihovu molbu.²⁵²

U isto vrijeme u Hrvatskoj je pokrenuta akcija ustroja dobrovoljačkih vojničkih postrojbi. Grupa politički potpuno anonimnih Osječana je 10. ko- lovoza 1914. godine pokrenula osnutak hrvatske dobrovoljačke postrojbe koja je trebala imati vojni karakter i biti pod zapovjedništvom vojnih vlasti.²⁵³

²⁴⁶ »Sastanak pravaških radnika«, *Hrvatska*, br. 800., 6. srpnja 1914., 2-3.

²⁴⁷ »Braćo hrvatski radnici!«, *Hrvatska*, br. 797., 2. srpnja 1914., 2; »Socijaldemokratsko na- duvanje«, *Hrvatska*, br. 798., 3. srpnja 1914., 3.

²⁴⁸ »Jučerašnja večer«, *Hrvatska*, br. 797., 2. srpnja 1914., 2; »Sinoćnje demonstracije«, *Hrvat- ski pokret*, 2. srpnja 1914., 3.

²⁴⁹ »Sastanak pravaških radnika«, *Hrvatska*, br. 800., 6. srpnja 1914., 2-3.

²⁵⁰ »Društvo Hrvatski radnik«, *Hrvatska*, br. 806., 13. srpnja 1914., 2.

²⁵¹ Ivan BULIĆ, »Savez Hrvatsko-srpske koalicije i bana Ivana Skerleca u upravljanju Hr- vatskom u vrijeme Prvoga svjetskog rata — značaj i posljedice«, *Godina 1918. Prethodni- ce, zbivanja, posljedice*, Z. Matijević, ur., Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 2010., 32-47; M. GABELICA, »Političke prilike u banskoj Hrvatskoj na početku Prvoga svjetskog rata«, *Društvena istraživanja* 23 (2014) 1, 177-197.

²⁵² HR-HDA, Zemaljska vlada. Predsjedništvo (PRZV), 78 (dalje: 78), kutija 876., dok. 5371.—5283./1914.

Ubrzo potom, osnutak dobrovoljačke vojničke čete pokrenut je u još jednom dijelu Virovitičke županije, u đakovačkom kotaru.²⁵⁴ U ono vrijeme ustroj dobrovoljačkih vojničkih postrojbi nije bio usamljen slučaj u Austro-Ugarskoj Monarhiji, budući da je početkom rata u Galiciji ustrojena Poljska legija, koja je upotrijebljena u borbama protiv ruske vojske na Istočnom bojištu.²⁵⁵ Poljska legija je u vojnom pogledu bila podređena zajedničkoj vojsci, dok je u upravnom pogledu bila pod vrhovnom vlašću Glavnog nacionalnog odbora iz Krakova, političkog tijela kojeg su činili predstavnici onih poljskih političkih stranaka iz Galicije²⁵⁶ čiji je politički program bio pripojenje ruskog dijela Poljske Galiciji, unutar okvira Monarhije, koja bi se reformirala u trojnu, Austro-Ugarsko-Poljsku državu.²⁵⁷ Postojanje i borbeno djelovanje Poljske legije doprinijelo je objavljivanju zajedničkog proglasa njemačkog i austro-ugarskog vladara od 5. studenoga 1916. godine, koji su obećali Poljaci- ma obnoviti državu nakon rata.²⁵⁸

Premda se pokušaj ustroja hrvatskih vojničkih dobrovoljačkih postrojbi, koje su se počele okupljati u Virovitičkoj županiji, ne može izravno dovesti u vezu sa SP-om, vrlo je vjerojatno da je iza tog pokušaja stajala ova stranka. U prilog tomu govori podatak da je osnutak tih dobrovoljačkih postrojbi tisak SP-a vatreno pozdravio,²⁵⁹ kao i usporedba s 1908. godinom, kada je SHSP pokušala ustrojiti Hrvatsku narodnu legiju, čije je postojanje trebalo služiti ostvarenju političkih ciljeva te stranke. SP je i tijekom Prvog svjetskog rata namjeravala iskoristiti angažman hrvatskih vojnika za ostvarenje svoga nacionalno-političkog programa. Tako je u njenom tisku, početkom rata, pisano da hrvatski vojnik proljeva krv »samo zato« što očekuje da će njegova žrtva nakon rata uroditi ostvarenjem pravaškog programa, te da hrvatski vojnik, proljevajući krv, skuplja materijal iz kojega će hrvatski političari nakon rata »izgraditi zgradu sretnije hrvatske budućnosti«.²⁶⁰ Cigle u toj zgradi

²⁵³ »Hrvatska dobrovoljačka četa«, *Narodna obrana*, br. 183., Osijek, 11. kolovoza 1914., 2.

²⁵⁴ »Hrvatska dobrovoljačka četa u Đakovu«, *Narodna obrana*, br. 207., 3. rujna 1914., 2; Branko OSTAJMER, Vladimir GEIGER, *Đakovo i Đakovština u Prvom svjetskom ratu 1914.—1918.*, Đakovo, Muzej Đakovštine [etc.], 2014., 8.

²⁵⁵ Daria NAŁĘCZ, Tomasz NAŁĘCZ, *Józef Piłsudski. Wojskowiec i działacz niepodległości*, Wrocław, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne Wydawnictwo Naukowe PWN, 1998., 30.

²⁵⁶ »Poljački strielci«, *Narodne novine*, Zagreb, br. 211., 7. rujna 1914., jutarnje izdanje, 2; »Poljske legije«, *Narodne novine*, br. 220., 12. rujna 1914., 1-2.

²⁵⁷ Damir AGIČIĆ, *Podijeljena Poljska 1772.—1918.*, Zagreb, Srednja Europa, 2004., 110.

²⁵⁸ D. NAŁĘCZ, T. NAŁĘCZ, *Józef Piłsudski. Wojskowiec i działacz niepodległości*, 34-35.

²⁵⁹ »Hrvatska dobrovoljačka četa«, *Hrvatska*, br. 847., 29. kolovoza 1914., 2.

za Stranku su prava svakako trebale biti i hrvatske dobrovoljačke vojničke postrojbe. Na koncu, u prilog tomu govori i prepiska vojnog zapovjedništva u Zagrebu s hrvatskim banom, iz druge polovine rujna 1914. godine, kada je vojno zapovjedništvo u dopisu banu iznijelo mišljenje da hrvatska zemaljska vlada zbog loše sigurnosne situacije u zemlji, treba prepustiti SP-u da na temelju svoje ponude pristupi ustroju dobrovoljačkih postrojbi. Odgovarajući vojnom zapovjedništvu u Zagrebu, hrvatski ban je napisao kako je u nedavnom dogovoru s ugarskom vladom zaključio da je osnutak takvih dobrovoljačkih postrojbi nepotreban, između ostalog i zato što postoje mehanizmi za uključenje potencijalnih dobrovoljaca u postrojbe redovne vojske.²⁶¹ Hrvatski ban je očito povezivao SP s akcijom ustroja dobrovoljačkih vojničkih postrojbi u Hrvatskoj.

Zaključak

Bojovne organizacije bile su sredstvo pomoću kojeg je ČSP (SHSP/SP) namjeravala postići dominaciju nad zagrebačkom ulicom. Ta je dominacija stranci trebala olakšati ostvarenje njezinoga nacionalno-političkog programa, tako što bi joj pomogla pri dolasku na vlast, ili tako što bi njene političke protivnike, koji su obnašali vlast, ulica prisilila da vode politiku koja bi bila u skladu s pravaškim nacionalno-političkim programom. Na formu ovih frankovačkih četa utjecali su vanjski čimbenici, u prvom redu snaga i karakter frankovačkih protivnika, te sklonost režima u Hrvatskoj, koji je ovisio o ugarskoj vladi ali i o vanjskoj politici Austro-Ugarske Monarhije prema pravaškom nacionalno-političkom programu. Jačanjem frankovačkih političkih protivnika, koji su stvorili vlastitu borbenu mladež i privukli socijaldemokratsku radničku organizaciju, frankovačke zaštitne čete počele su dobivati formu stranačke institucije. U vrijeme režima bana Pavla Raucha, kada je Hrvatsko-srpska koalicija važila za prevratničku stranku, i kada je pravaški nacionalno-politički program bio sukladan vanjskopoličkim interesima Monarhije, frankovačke bojovne organizacije su postigle najviši institucionalni oblik. Slične su se okolnosti pojavile i početkom Prvog svjetskog rata, s tom razlikom što ugarska vlada u to vrijeme nije bila sklona frankovcima, jer je za razliku od aneksijskog razdoblja imala uza se naoko mirnu i poslušnu nagodbenu Hrvatsko-srpsku koaliciju. Zbog toga je hrvatska zemaljska vlada početkom Prvog svjetskog rata odbila molbu frankovaca, da im se dopusti ustrojiti dobrovoljačku redarstvenu postrojbu.

²⁶⁰ Fran MILOBAR, »A kako poslie rata?«, *Hrvatska*, br. 911., 13. studenoga 1914., 1.

²⁶¹ HR-HDA-78, kutija 876., dok. 5371.—6836./1914.

Slično tomu SHSP (SP) je i dobrovoljačke vojničke postrojbe zamišljala kao sredstvo za postizanje svoga nacionalno-političkog programa, tako što su te postrojbe trebale pružiti Monarhiji legitimaciju njenim ratnim ciljevima, kako bi odlučujući čimbenici Monarhije zauzvrat dopustili ostvarenje pravaškog programa. Ustroj ovih postrojbi ovisio je o prihvatljivosti pravaškog programa odlučujućim čimbenicima u Monarhiji. Budući da je frankovački prijedlog za osnivanjem vojničkih dobrovoljačkih postrojbi oba puta odbijen (1908./1909. i 1914. godine), može se zaključiti da je pravaški program odlučujućim čimbenicima u Monarhiji, čak i u vrijeme vanjskopolitičkih kriza, bio neprihvatljiv, odnosno da su čimbenici kojima je taj program bio prihvatljiv čak i u vrijeme tih kriza, bili slabiji od onih kojima je bio neprihvatljiv.

Ovisnost frankovačkih bojovnih organizacija i njihovih vojničkih dobrovoljačkih postrojbi o vanjskim čimbenicima, ne utječe na zaključak da su i te bojovne organizacije i vojničke postrojbe bile izraz iskrenog hrvatskog nacionalizma, koji je imao za cilj maksimalnu dobrobit hrvatskoga naroda, pa i na štetu nekog drugoga naroda.

Mislav Gabelica

»Rebelliousness« in the Politics of the Croatian Pure Party of Right (Starčević's Croatian Party of Right / Party of Right)

Based on literature, party print and archive sources, in this paper the author analyses the structure and role of individual, more or less organized segments of the Pure Party of Right (Starčević's Croatian Party of Right / Party of Right) charged with the organisation of demonstrations and conflict with political opponents. The starting point is the claim of Croatian historiography that »rebelliousness« was a permanent characteristic of this party from its beginning to the end of the Austro-Hungarian Monarchy. The author claims that some trace of such segments of the party, whose duty it was to mobilize »the street«, can only be traced back to as far as 1902. As the social structure of these segments was mostly made up by Frankovci working-class members and youth, the author brings the topic into comparison with today's student organizations and workers' movements. The author also studies the topic in relation to the Monarchy's foreign policy and the political state of Central Croatia.

Key words: *protective troops, student youth, workers, annex, World War I*

Sjećanja slovenskih *izgnanaca* iz Zagreba na prisilno iseljavanje iz Slovenije tijekom Drugog svjetskog rata*

Filip ŠKIJAN

Institut za migracije i narodnosti, Zagreb

Barbara RIMAN

Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana

Prethodno priopćenje

(primljeno: 18. srpnja 2020.)

UDK 314.151.3-057.74(497.4)»1941/1945«

Autori u ovom radu donose informacije o organiziranim prisilnim iseljavanjima Slovenaca s područja Štajerske i Dolenjske, na područje NDH, Njemačke i Srbije, na temelju sjećanja kazivača, članova sekcije izgnanaca Slovenskog doma u Zagrebu. Na temelju objavljene literature i polustrukturiranih dubinskih intervjua, autori donose podatke o prisilnom iseljavanju, odvođenju u logore i životu u progonstvu te povratku kućama.

Ključne riječi: Slovenci, migracije, prisilna iseljavanja, Drugi svjetski rat

Uvod

Prošlo stoljeće obilježila su dva velika rata, koja su u mnogočemu utjecala i na brojne prisilne migracije stanovništva. Ti procesi, koji su se odvijali u 20. stoljeću, u mnogočemu su utjecali i na stvaranje kolektivne svijesti, prije svega pojedinih europskih naroda,¹ koji su na određeni način bili izloženiji pri-

* Rad je nastao u sklopu redovitog djelovanja Inštituta za narodnostna vprašanja iz Ljubljane, podružnica Rijeka.

¹ Kao primjere treba navesti Srbe, Poljake i Židove. Srbi su prisilno iseljavani iz NDH u Srbiju. Poljake iz drugih regija Nijemci su poslali u Generalgouvernement (područje oko Krakova), a potom su ih ondje namjeravali germanizirati ili uništiti, odnosno deportirati na istok; u međuvremenu su ih koristili za ropski rad. Do proljeća 1940. u Generalgouvernement je deportirano oko 400.000 Poljaka iz Pomeranije i Velikopoljske, uz oduzimanje cjelokupne imovine. Nijemci su također imali plan o preseljenju svih Židova, u francusku koloniju Madagaskar. Na taj je otok, za početak, planirana deportacija 40.000 Židova, po 1500 dnevno, ali plan je bio potpuno neostvariv prije poraza Velike Britanije, zbog nesigurnosti pomorskog prijevoza Atlantikom. Operacijom Barbarossa, odnosno osvajanjem Sovjetskog Saveza, pružala se mogućnost za stvaranje još većeg njemačkog *Lebensrauma* (životnog prostora), pa su se od ljeta 1941. do početka 1942. nacisti bavili idejom o protjeriva-

silnim migracijama što obuhvaćaju prisilne radnike, vojne zatvorenike i deportirano stanovništvo.²

Brojni balkanski i srednjoeuropski narodi u vrijeme Drugog svjetskog rata prošli su slične situacije prisilnog preseljavanja iz njihovih rodničkih mjesta.

Iako znanstvenici svoja istraživanja ove i sličnih tematika uglavnom temelje na sačuvanim dokumentima, mora se napomenuti da su i informacije što ih daju pojedinci koji su proživjeli određene stresne procese, kao što su progon i odvođenje u logor, izuzetno važne za ilustraciju i lakše shvaćanje samih pojedinaca, ali i okruženja u koje su se vratili, odnosno onog u kojem su živjeli. Kako ističe Jozefa Bogolin, jedna od sugovornica: »Njemački me je teror učvrstio. Bila sam zrela osoba sa sedam godina. Nisam imala djetinjstvo.«

Pripadnici nacionalne zajednice u kolektivnom sjećanju osmišljavaju svoju prošlost, sadašnjost i budućnost. Što su događaji i procesi turbulentniji, veće su i promjene u kolektivnom sjećanju. Posebno su važna individualna i obiteljska sjećanja, naracije i razgovori kojima mikrozajednica prenosi sadržaje značajne za povijest dotične nacije. Sjećanje i pamćenje slični su individualni i kolektivni psihološki procesi, među kojima ipak postoje razlike. Za sjećanje je važna socijalna interakcija i komunikacija s drugima, iz čega sjećanje proizlazi, da bi povezanost tih sjećanja činilo pamćenje. Usmena povijest, ponovnim uspostavljanjem životnih sudbina pojedinaca, želi oživjeti ono što bi inače ostalo lišeno svakoga glasa. Usmena povijest prije svega bilježi iskaze malog čovjeka, iskaze koji govore o njegovoj svakodnevici i njegovom životu, donoseći kroz to svjedočenje svakodnevicu proživljene epo-

nju nekoliko desetaka milijuna Slavena s područja okupirane Poljske, Ukrajine, Bjelorusije i dijela Rusije, na područja istočno od Urala, kako bi se očistio prostor za širenje Nijemaca. Iako je na konferenciji u Wannseeu, 20. siječnja 1942., odlučeno da sudbina Židova bude ili prisilni rad do smrti na Istoku ili likvidacija, na tajnom sastanku u Pragu, svega dva tjedna kasnije, još se razmatra ideja o deportaciji jedanaest milijuna Židova u logore istočno od Urala, u arktički snijeg i led, gdje je logorski kapacitet procijenjen na petnaest do dvadeset milijuna deportiranih. Logore su trebali graditi Česi koji nisu bili podobni za germanizaciju, ali Hitler je ubrzo odustao od toga, s jedne strane bojeći se da neljudski uvjeti ne stvore posebno otporne Židove, a s druge strane zbog zastoja u osvajanjima na Istoku. O tome vidi u: Leni YAHIL, »Madagascar. Phantom of a solution for the Jewish Question«, *The Nazi Holocaust. Part 3: The «Final Solution». Volume 2.*, Michael R. Marrus, eds., Berlin, Boston, De Gruyter, 1989., 685-686; Magnus BRECHTKEN, *Madagaskar für die Juden. Antisemitische Idee und politische Praxis 1885—1945*, München, Oldenbourg, 1997.; Michael BURLEIGH, *Treći Reich: nova povijest*, Zaprešić, Fraktura, 2012.; Andrzej PACZKOWSKI, *Pola stoljeća povijesti Poljske: 1939—1989. godine*, Zagreb, Profil, Srednja Europa, 2001.; Filip ŠKILJAN, *Organizirana prisilna iseljavanja Srba iz NDH*, Zagreb, Srpsko narodno vijeće, 2014.

² Klaus BADE, *Evropa v gibanju: migracije od poznega 18. stoljetja do danes*, Ljubljana, Založba, 2005., 255-256.

he, odnosno povijesnog trenutka. Budući da ljudski život ima granice, svakodnevno u nepovrat odlaze brojne informacije koje nam mogu dati potencijalni kazivači. Stoga su nam od iznimne vrijednosti iskazi prikupljeni prilikom istraživanja i razgovora sa slovenskim *izgnancima*.³

Cilj je ovoga rada prikazati i opisati procese i način na koji su pojedinci bili odvođeni iz svojih domova za vrijeme Drugog svjetskog rata. Zanimao nas je i sam migracijski proces, ali i uvjeti u kojima su *izgnanci* živjeli, odnosno njihov povratak kućama nakon završetka Drugog svjetskog rata. Istraživanje je provedeno kao studija slučaja, među *izgnancima* koji su to progнанstvo preživjeli kao djeca.⁴ Ispitanici su članovi zagrebačke sekcije Društva izgnancev Slovenije,⁵ u kojoj djeluje 55 osoba, uglavnom podrijetlom iz slovenske Štajerske te manjim dijelom iz Dolenjske, odnosno iz prostora koji je u vrijeme Drugog svjetskog rata bio pod upravom Trećeg Reicha.⁶ Istraživanje se provodilo 2019. i 2020. godine. Prilikom samog istraživanja susretali smo se s brojnim problemima, kao što je pitanje konciznosti, selekcije pitanja i odgovora, ali i nepovjerljivosti ispitanika. Metoda razgovora bila je polustrukturirani dubinski intervju. Dakle, željeli smo dobiti opis života

³ O usmenoj povijesti i kulturi sjećanja vidi i u: Paul CONNERTON, *Kako se društva sjećaju*, Zagreb, Antibarbarus 2004.; Maja Brkljačić, Sandra Prlenda, *prir., Kultura pamćenja i historija*, Zagreb, Golden marketing-Tehnička knjiga 2006.; Jan ASSMANN, *Kulturno pamćenje. Pismo, sjećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama*, Zenica, Vrijeme, 2005.; Alaida ASSMANN, *Duga senka prošlosti. Kultura sećanja i politika povesti*, Beograd, Biblioteka XX vek, 2011.; Mirjana CUPEK HAMILL, «Arhivistika i usmena povijest», *Arhivski vjesnik* 45 (2002) 1, 219-226; Darko DUKOVSKI, «Povijest mentaliteta, metoda oral history i teorija kaosa», *Časopis za suvremenu povijest* 33 (2001) 1, 155-162; Suzana LEČEK, «A mi smo kak su stari rekli: mladi u seljačkim obiteljima Prigorja i Hrvatskog zagorja između dva svjetska rata», *Etnološka tribina* 29 (1999) 23, 231-246; ISTA, «Nisu dali gospodar 'z ruk...': starost u prigorskim i zagorskim selima između dva svjetska rata», *Etnološka tribina* 30 (2000) 23, 25-47; ISTA, «Usmena povijest — povijest ili etnologija? Mogućnosti suradnje povjesničara i etnologa», *Časopis za suvremenu povijest* 33 (2001) 1, 149-154; ISTA, *Seljačka obitelj u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*, Zagreb, Slavonski Brod, Srednja Europa, Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Baranje i Srijema, 2003.

⁴ Tijekom 2019. ispitano je sveukupno deset kazivača. Svi ispitanici žive na području Zagreba, a intervjui su obavljeni u Slovenskom domu, staračkim domovima te u njihovim privatnim domovima. Bili su to Marija Jocić, (1933.), Jesenice na Gorenjskem; Ana Vrbanić, (1937.), Bistrica ob Sotli; Jozefa Bogolin, (1937.), Brege, Leskovec-Krško; Ana Marić, (1938.), Brezje kod Jesenica na Dolenjskem; Slavko Kramar, (1933.), Lahonci kod Ormoža; Ljudmila Kostajnshek, (1936.), Trebče; Marija Kovačić, (1933.), Trebče; Zoran Šonc, (1939.), Maribor; Antonija Turčin, (1935.), Velika Dolina i Ivanka Štefancić (1939.), Gabrje (Dobova). Uz imena sugovornika, u zgradama je navedena godina rođenja, a potom njihovo rodno mjesto.

⁵ Svi kazivači su doselili u Zagreb nakon Drugog svjetskog rata.

⁶ Sekcija je dio Slovenskog doma iz Zagreba. Više na https://www.slovenci.hr/?page_id=552. Pristup ostvaren 6. listopada 2020.

naših sugovornika, tako da nam kroz odgovore na pitanja objasne značenje događaja ili pojava o kojima smo razgovarali.⁷ Kazivačima su postavljena sljedeća pitanja:

1. Kako se zovete, kada i gdje ste rođeni?
2. Kako ste živjeli prije rata i čime su se bavili Vaši roditelji?
3. Kako su Vaši roditelji doživjeli poraz Kraljevine Jugoslavije i okupaciju?
4. Kada ste prvi put čuli da biste mogli biti deportirani na neko drugo mjesto?
5. Kada se dogodila deportacija i kako je izgledala?
6. Kako ste stigli u logor i kakav je bio izgled toga logora? Kakva su Vaša sjećanja iz logora?
7. Kakvi su bili uvjeti smještaja i kako su se prema Vama odnosili Vaši susjedi (ukoliko ste bili smješteni izvan logora)?
8. Jeste li bili deportirani iz prvog mjesta smještaja na neko drugo mjesto?
9. Kako je izgledao kraj rata?
10. Kako ste se vratili svojoj kući i kako je izgledalo Vaše imanje nakon povratka (je li netko boravio ondje dok Vas nije bilo)?

Treba naglasiti i činjenicu koju su istaknuli svi kazivači — da se nakon Drugog svjetskog rata vrlo rijetko ili nikada nije pričalo o prisilnim iseljavanjima iz Slovenije, te da su roditelji zaobilazili temu boravka u *izgnanstvu*⁸ u Njemačkoj, NDH ili u Srbiji. Stoga su neka sjećanja potisnuta i nisu u kasnijem periodu dopunjavana sjećanjima drugih, odnosno pojedinci su kolektivnu svijest o tome počeli razvijati tek svojim uključivanjem u *društvo izgnancev*. Čak i u slučajevima u kojima su bila iseljena čitava naselja (npr. naselja uz Sutlu kod Bistrice ob Sotli), u njihovoj kolektivnoj memoriji nisu sačuvane priče o iseljavanju. Navodno je tako nešto bila tabu tema, o kojoj se sve do kraja osamdesetih godina prošloga stoljeća nije razgovaralo ni unutar samih obitelji. To je imalo za posljedicu i činjenicu da nije dolazilo do stvaranja mitova i razvijanja kolektivne svijesti o pojedinim događajima, a svjedočanstva su međusobno različita i individualna.

Izbor kazivača ovisio je o izboru predsjednika sekcije izgnancev pri Slovenskom domu, zbog čega se i svjedoci izrazito razlikuju po kvaliteti sjeća-

⁷ O načinima provođenja intervjua te, općenito, o radu na terenu, vidi u: Sanja POTKONJAK, *Teren za etnologue početnike*, Zagreb, Hrvatsko etnološko društvo, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju, 2014.

⁸ Pojam *izgnanci* korišten je u slovenskom jeziku za prognanike koji su prognani, odnosno organizirano prisilno iseljeni s područja današnje Slovenije u današnju Njemačku, Poljsku, Hrvatsku ili u Srbiju. Termin *organizirana prisilna iseljavanja* može se koristiti za prisilne migracije Slovenaca na navedena područja, kao i za prisilne migracije Srba s područja NDH u Srbiju.

nja. Neki od njih mogli su pričati o uvjetima života svojih roditelja u logoru ili u civilnom životu tek iz druge ruke, odnosno prema pričanju starijih članova obitelji.

Iskustva koja su zapisana, nadopunjena su u ovom radu podacima iz znanstvene i stručne literature. Svakako najpotpuniji rad predstavlja knjiga Tone Ferenc, koji je dao pregled organiziranih prisilnih iseljavanja Slovenaca na područje današnje Njemačke, Austrije, Poljske, Hrvatske, Bosne i Hercegovine te Srbije. Autor je koristio brojnu arhivsku građu, usmena svjedočanstva, zbirke dokumenata i slično, kako bi što pouzdanije napravio analizu prisilnih migracija Slovenaca u Drugom svjetskom ratu. Vrlo su vrijedni *Spomini in pričevanja*, u kojima su objavljena sjećanja *izgnanaca* na razdoblje progonstva. Posebno mjesto u literaturi o prisilnim migracijama Slovenaca predstavlja i djelomično autobiografsko djelo Slavka Alojza Kramara, koji je djelomično kroz priču o vlastitoj sudbini prikupio i materijale za prikaz sudbina brojnih Slovenaca prognanih u NDH. Koristan je i zbornik *Izgnanci* u kojem se nalaze sjećanja *izgnanaca* na razdoblje progonstva, te znanstveni rad Tone Ferenc o deportacijama Slovenaca i njihovom životu u progonstvu. Ostala navedena literatura djelomično obrađuje povijest slovenskih *izgnanaca*, a primarno se bavi drugim prisilnim migracijama stanovništva.⁹

U ovom smo tekstu pokušali kronološki iznijeti sjećanja *izgnanaca*, analizirajući njihove životne priče iz vremena Drugog svjetskog rata i neposredno nakon njega, kako bismo pokazali na koji su način nacisti planirali izvršiti etničko čišćenje u slovenskoj Štajerskoj i Dolenjskoj, te da bismo na novi način, uspoređujući te priče, pokušali doći do zaključka kako su sami *izgnanci* doživljavali svoje progonstvo.

Drugi svjetski rat i Slovenija

Nakon kratkotrajnog travanjskog rata 1941. godine, područje današnje Slovenije podijeljeno je u tri okupacijske zone; njemačku, mađarsku i talijansku. Njemačka je dobila Donju Štajersku, dio Dolenjske, Mežišku dolinu, Gorenj-

⁹ O prisilnom iseljavanju Slovenaca, vidi u: Tone FERENC, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941. do 1945.*, Ljubljana, Beograd, Partizanska knjiga, 1979.; Franc Šetinc, ur., *Izgnanci*, Ljubljana, Društvo izgnancev Slovenije, 1993.; Slavko Alojz KRAMAR, *Slovenski izgnanci v Neodvisni državi Hrvaški*, Zagreb, Slovenski dom u Zagrebu, 2015.; Marica KARAKAŠ OBRADOV, *Novi mozaici nacija u 'novim poredcima'*, Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 2014.; Slobodan D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriju okupirane Jugoslavije 1941.—1945.*, Beograd, Narodna knjiga, 1981.; Ivića Žnidaršič, Zdenka Kaplan, ur., *Spomini in pričevanja*, Društvo izgnancev Slovenije, Ljubljana, 2003.; ISTI, *Spomini in pričevanja II*, Ljubljana, Društvo izgnancev Slovenije, 2006.; ISTI, *Spomini in pričevanja III*, Ljubljana, Društvo izgnancev Slovenije, 2012.; F. ŠKILJAN, *Organizirana prisilna iseljavanja Srba iz NDH*, 278-299.

sku i dio Prekmurja, odnosno prostor na kojem je živjelo oko 800.000 stanovnika. Odmah nakon okupacije Kraljevine Jugoslavije postalo je jasno što Nijemci namjeravaju učiniti sa slovenskim stanovništvom. U planu je bilo prisilno iseljavanje slovenske inteligencije, Slovenaca koji su se na okupirani prostor naselili nakon 1914. godine, stanovnika posavskog pojasa (područje uz rijeku Krku do Otočeca ob Krki i područje do Radeča uz rijeku Savu), stanovništva posutlanskog pojasa (današnja općina Brežice s područjem Bistrice ob Sotli/Šempetra), odnosno seoskog stanovništva iz čitave Donje Štajerske koje ima primjese tuđe krvi. U svrhu iseljavanja osnovani su štabovi, u Mariboru i na Bledu, a prvotni štab nalazio se u Klagenfurtu. Plan je bio preseliti između 220.000 i 260.000 Slovenaca.¹⁰

Prva organizirana prisilna iseljavanja počela su nakon osnivanja sabirnih logora. Prvi logor, osnovan u Mariboru u drugoj polovini travnja 1941. godine, u Meljskoj vojarni, postojao je do kraja lipnja 1941. Kroz njega je prošlo 11.000 osoba. Sabirni logor u dvorcu Brestanica/Rajhenburg (njem. Reichenburg) organiziran je u drugoj polovini svibnja 1941. Prema postojećim podacima čini se da je kroz njega prošlo čak 40.000 ljudi,¹¹ koji su potom prisilno iseljeni u NDH, Srbiju ili Njemačku. Postojali su i manji logori u Slovenjgradecu, Celju, Borlu kod Ptuja, Begunju i Šentvidu kod Ljubljane.

Život prije progonstva

Područje promatrano u ovom članku, naseljavalo je stanovništvo koje se uglavnom bavilo poljoprivredom i stočarstvom, dok je industrija bila relativno slabo razvijena. Nacionalni sastav stanovništva bio je homogen, a pripadnici njemačke nacionalne manjine živjeli su na prostoru Kočevskog u Dolenjskoj.

Život na imanjima bio je težak; seoske obitelji uglavnom su imale po troje i više djece. Siromaštvo je bilo materijalno stanje većine stanovnika tadašnje Kraljevine Jugoslavije, pa tako i stanovništva na promatranom području.¹²

Kazivači su podrijetlom s područja Dolenjske i Štajerske, a njihov svakodnevni život malo se međusobno razlikovao. Neki od njih imali su roditelje koji su se bavili određenim zanatima, ali je najveći dio svoju ekonomsku situaciju popravljao radeći na vlastitom gospodarstvu. Tek su rijetki roditelji

¹⁰ O ovome vidi u: T. FERENC, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji*.

¹¹ Isto.

¹² O položaju seljačke obitelji u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, što je etnografski vrlo sličan prostor kao i istočna Slovenija, vidi u: S. LEČEK, *Seljačka obitelj u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*.

bili zaposleni u državnoj službi, npr. kao učitelji, pa je prihod obitelji na taj način bio osiguran. Jedan dio kazivača živio je u proširenim obiteljima (zajedno s bakama i djedovima), što je olakšavalo podjelu poslova unutar kućne zajednice.

Kazivačica Jozefa Bogolin, rođena 1937. godine u Bregima kod Leskovca pri Krškom, prisjeća se: »Imali smo veliko poljoprivredno imanje i nas šestero smo lijepo živjeli. S nama je još živjela i stara mama, a stari je tata umro. Imali smo oko 20 hektara zemlje, stoku i svinje i nismo ništa morali kupovati, osim šećera i soli. Moj je otac govorio da je živio mnogo bolje u Kraljevini Jugoslaviji nego u kasnijoj socijalističkoj Jugoslaviji, gdje je davao od svega 10% poreza državi.«

Ana Vrbanić, djevojački Zorenč, rođena 1937. godine u Bistrici ob Sotli, govori: »Otac je bio stolar, a majka švelja. Bilo nas je troje djece. Ja sam bila najstarija, a oni (ostala djeca, op. a.) su rođeni 1939. i 1940. godine.«

Marija Jocić rođena je 1933. godine u Jesenicama na Gorenjskem. Kad je imala tri godine njezina se obitelj preselila u Slovensku Bistricu u Štajerskoj. »Majka je bila učiteljica, a otac trgovac drvom.«

Ana Rostohar, udana Marić, rođena je 1938. godine u selu Brezje kod Jesenica na Dolenjskem. Ana kazuje: »Moji su roditelji bili zemljoradnici. Bilo nas je četvero djece i s nama su živjeli baka i djed. Moj je otac bio posvojen, budući da moji baka i djed nisu imali djece.«

Slavko Kramar, rođen u Lahoncima kod Ormoža, prisjeća se: »U kući nas je bilo sedmero. Mama, tata i petero djece. Otac je završio gradbenu školu u Mariboru i bio je zidarski poslovođa. Sagradio je nekoliko kuća u Sloveniji. Majka je bila domaćica.«

Ljudmila Kostajnshek rođena je u selu Trebče pokraj Bistrice ob Sotli 1936. godine. Njezini roditelji su bili »... poljoprivrednici. Tata je bio iz Podsrede, a mama iz Trebča. U kući nas je živjelo šestero prije Drugog svjetskog rata.«

Marija Lipej, udana Kovačić, rođena je također u selu Trebče kod Bistrice ob Sotli 1933. godine. Roditelji su joj se »... bavili poljoprivredom i imali su dvije ili tri krave. Bili smo teška sirotinja. Imala sam dva brata i tri sestre. Baka je živjela s nama.«

Vidljivo je da su kazivači uglavnom iz ruralnih krajeva, te da su njihove obitelji bile mnogočlane, najčešće sastavljene od nekoliko generacija. Među njima su tek rijetki bili obrtnici i učitelji. Iako su dolazili iz sličnih krajeva, a obitelji su imale slično podrijetlo, njihovi životi u vrijeme progona u mnogočemu su se razlikovali.

Odvođenje u logore i život u izgnanstvu u Njemačkoj

I prije okupacije i podjele Kraljevine Jugoslavije Nijemci su imali pretenzije na slovenski teritorij, koje su nakon Anschlusa Austrije intenzivnije. Nijemci koji su živjeli na teritoriju današnje Slovenije bili su organizirani u Kulturbundu; dio njih kontaktirao je s njemačkim vlastima dajući im informacije o Jugoslaviji.¹³

Kazivači se prisjećaju dolaska Nijemaca u njihova naselja.

Marija Jocić sjeća se ulaska Nijemaca u Slovensku Bistricu: »Oni su marširali od Maribora prema Celju kroz Slovensku Bistricu. Znam da su moji roditelji plakali.«

Slavko Kramar imao je 8 godina kada su Nijemci ulazili u Sloveniju. »Sjećam se kolone Nijemaca kojima smo dali jaja, a oni su nama davali bombone. Bili su uredni i dobro naoružani.«

Marija Kovačič pripovijeda kako su Nijemci ušli u područje Bistrice ob Sotli: »Okolo Uskrsa 1941. došli su Nijemci u naš kraj. Naši su napravili neke drvene ograde kako Nijemci ne bi mogli proći, ali su oni svejedno došli do Šempetra (Bistrica ob Sotli, op. a.) preko polja.«

Dolaskom njemačkih vojnika započela su i prva preseljavanja stanovništva. Prije preseljavanja sve osobe u Štajerskoj, u posutlanskom i posavskom pojasu, bile su pregledane i date su im određene ocjene (političke i rasne). Rasno ocjenjivanje na području Štajerske obavljao je akcijski ured Jugoistok, iz glavnog rasnog i kolonizacijskog ureda SS-a. Sve su stanovnike detaljno pregledali te na posebnim listovima popisali njihove tjelesne osobine. Tim pregledima, koji su se odvijali između 23. travnja i 25. svibnja 1941., podvrgnute su čak 70.162 osobe, od čega gotovo nitko nije bio uvršten u prvu grupu (odnosno u skupinu onih koji su činili čistu nordijsku i čistu falsku rasu). U drugom valu, koji se odvijao od 27. svibnja do 28. lipnja, u Štajerskoj je pregledano još 42.250 osoba. Najveći broj pregledanih smješten je u treću ili četvrtu rasnu skupinu, odnosno među one koji rasno nisu bili dovoljno vrijedni za Nijemce.¹⁴ Pregledane osobe politički su ocjenjivane od jedan do pet, s tim da je ocjena jedan značila vodeće njemačke, a petica osobe nepri-

¹³ O tome detaljnije, u T. FERENC, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji*.

¹⁴ Na području kotara Brežice dostupni su podatci o tome koliko je u postotku bilo ocjenjenih u pojedinoj grupi. Tako se u prvoj grupi nije našao nitko, u drugoj je s područja Bizeljskog bilo svega 8%, s područja Kapela 12%, s područja Dobove 7%, s područja Brežica 12%, s područja Globokog 8%, s područja Pišeca 9%, s područja Sromlja 12%, iz Artiča 7%, iz Velike Doline 13%, iz Krške Vasi 10%, a iz Cerklja 8% osoba. Ostali su bili raspoređeni u treću i četvrtu grupu. Na području čitavog kotara Brežice u konačnici je 29% ljudi poslano u drugu grupu, 47% u treću, a 24% u četvrtu grupu. (T. FERENC, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji*, 188-189.)

jateljski raspoložene prema Nijemcima. Nakon toga, sve pregledane osobe obaviještene su o tome hoće li biti preseljene ili ostaju u Sloveniji. Oznaka *V* značila je da osoba ostaje, *E* da se iseljava, *A* da treba biti preseljena u Njemačku, *U-St* da će biti preseljena u Gornju Štajersku, *O* da je državljanin strane države koja ima dobre odnose s Njemačkom, a *S* da predstavlja poseban slučaj. Jasno je da su osobe predviđene za iseljavanje bili Slovenci koji su dobili političku ocjenu od dva do pet, to jest pripadali su u treću ili četvrtu rasnu skupinu. Ocjenu *A* dobili su oni koji su imali supružnike Nijemce, ili oni koji su ocijenjeni rasnom ocjenom II, odnosno političkom ocjenom IV. Štajerci koji su imali rasnu ocjenu II, a političku također II, određeni su za preseljenje u Gornju Štajersku (*U-St*). Ocjenu *V* su dobili oni Slovenci koji su imali političke ocjene od jedan do tri, a kojima je jedan supružnik bio Nijemac, odnosno svi Folksdojčeri. Ocjenu *S* dobili su oni koji su imali političku ocjenu *V* (činilo se da su protiv Nijemaca), a rasnu II.¹⁵ O tom rasnom i političkom ocjenjivanju nisu sačuvani dokumenti, osim nekoliko zabilješki u školskim kronikama. Tako je u školskoj kronici iz Leskovca pri Krškem sačuvan zapis o tome da je 17. svibnja 1941. izvršen popis svih stanovnika, a kronika škole u Šempetru (Bistrica ob Sotli) govori o tom da je početkom svibnja 1941. u Šempeter stigla komisija pred kojom su se morali pojaviti svi stanovnici, čak i bolesni i iznemogli starci. Svi su detaljno pregledani, a na posebnim listovima zapisane su njihove tjelesne osobine.¹⁶ Rasnog ocjenjivanja prisjeća se i Jozefa Bogolin: »I danas pamtim sa strahom kako su mi Nijemci pipali kosti da vide koliko sam rasno podobna.«

Nijemci su bili vrlo pedantni prilikom priprema za odvođenje u logore. Postojali su precizni popisi onih koji su trebali biti uhićeni i prisilno preseljeni na područje Njemačke, NDH ili Srbije. Najveći broj kazivača bio je preseljen preko logora u Brestanici/Reichenburgu.¹⁷

Informacije o odvođenjima, koje su dolazile do stanovnika sela, nisu bile pouzdane. Često nekompletne i lažne, stvarale su dodatnu paniku među relativno slabo obrazovanim i siromašnim ljudima. Kazivači potvrđuju kako su njihovi predci slutili da bi mogli biti prisilno preseljeni nakon rasnog i političkog ocjenjivanja.

¹⁵ Ovi su podatci preuzeti iz: T. FERENC, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji*, Ljubljana, Beograd, 1979.; T. FERENC, »Množično izganjanje Slovencev med Drugo svetovno vojno«, *Izgnanci*, F. Šetinc, ur., Ljubljana, 1993., 19-107.

¹⁶ T. FERENC, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji*, 188.

¹⁷ Ova je utvrda stavljena na raspolaganje štabu za preseljavanje u svibnju 1941. godine. Logor je bio ograđen žicom, a predviđen je za prihvatanje 2000 do 3000 osoba. (T. FERENC, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji*.)

Marija Kovačić prisjeća se kako je »... mama, koja je rodom bila iz Bizelj-skog, odlazila do trgovine raspitivati se o vijestima. Sjećam se da je jednom prilikom otišla u Šempeter i ondje je čula kako moramo ići. Kako smo svi imali svinje govorili su: 'Koljite sve i jedite to što imate.' Mama nam je rekla: 'Idem klati kokice. Bute jeli. Morat ćemo napustiti hižu.' Znali smo da će to i to jutro doći Nijemci i da će nas odvesti. Zato smo se spremali.«

I Jozefa Bogolin se sjeća kako su čuli da će Nijemci doći po njih. »Na koncu su nam ofarbali židovsku zvijezdu kako bi se znalo da nas moraju odvesti. To su uradili domaći Folksdojčeri.«

Ana Vrbanić kazuje kako su znali da će biti odvedeni, jer su prije toga postavljeni plakati o deportaciji, a Marija Jocić se prisjeća da su njezini roditelji razgovarali na njemačkom prije deportacije. Očito su znali što se sprema, budući da nisu željeli da ih djeca razumiju. Prisjeća se kako »... je odmah nakon okupacije počelo popisivanje. Isprva su proganjali Slovence koji su stigli u Slovensku Bistricu iz Primorske kao službenici, a tek kasnije nas.«

Slavko Kramar priča kako je njegov otac prije deportacije spremio slovensku zastavu u dimnjak, a sakrio je i sve dokumente. Slavko napominje: »Otac je trebao potpisati pristupnicu Kulturbundu, ali nije želio. Susjed mu je rekao da to mora uraditi inače da će nestati. Jedan od susjeda Folksdojčera je popisivao sve koji su bili predviđeni za transport.«

Popisivanja, pregledi, te rasna i politička ocjenjivanja, dali su naslutiti što bi se moglo dogoditi. Slovenci koji su bili predviđeni za Transporte, sasvim sigurno nisu bili sigurni što će se dogoditi, odnosno kamo i na koliko dugo odlaze, ali su pretpostavljali da će morati napustiti svoje domove.

Odvođenje u logor ostalo je u sjećanju svim kazivačima. Čak su i mala djeca zapamtila trenutak odlaska iz rodne kuće, iz sela u kojem su rođeni. Odvođenje iz kuća bilo je relativno brzo. *Izgnanci* su trebali u roku od nekoliko minuta ili sati (ovisno od slučaja do slučaja) sakupiti svoje stvari i spremi se za putovanje. Uhićenja su se uglavnom događala u ranim jutarnjim satima ili noću, kad su obitelji bile na okupu. Prilikom izdavanja naređenja za akciju, njemačke su vlasti određivale broj policajaca koji su vršili uhićenja.¹⁸ Određen je i broj automobila, odnosno kamiona kojima se vršio transport *izgnanaca* do logora Rajhenburg ili do Maribora. Zajedno s policajcima, u akciji je sudjelovala i žandarmerija koja je morala osigurati tumače. Sa sobom su smjeli ponijeti do 50 kilograma prtljage i do 500 dinara u gotovini. Dakako da mnogi nisu ponijeli ni toliko.¹⁹

¹⁸ O tome detaljnije, u: T. FERENC, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji*.

¹⁹ Isto.

Jozefa Bogolin se prisjeća kako je njezina obitelj malo toga uzela sa sobom. »Uzeli smo tuhice i dekice i ono što smo imali na sebi. Ostalo je sve ostalo u kući onako kako je bilo. U gospodarskim zgradama nalazili su se i jesenski prinosi i sve je to ostalo. Spremanje je bilo 'schnell'. Čekali su nas kamioni i otpremili nas u Brestanicu/Rajhenburg. Sjećam se da me je mama grlila.«

Antonija Turčin iz Velike Doline sjeća se kako su čitavu obitelj probudili oko pola dva, usred noći. »Morali smo biti spremni za pola sata. Bilo nas je devet. Sjećam se da su nas sve zamotali i pobacali tako zamotane u kamione. Kamioni su bili puni i žene su plakale jer su znale da odlazimo i da se nećemo više vratiti.«

Ana Vrbanić kazuje kako su se morali naglo spremiti, pa su uzeli sa sobom samo »gornji dio singerice i nešto hrane. Mama je uzela singericu zato da bi mogla zaraditi. Kasnije je singericu vratila natrag doma.«

Marija Jocić se prisjeća da su po njih stigli noću. »Ušli su s bajunetima njih trojica i mama je uzela samo torbu s dokumentima. Dolje, ispod kuće, nas je čekao teretnjak. Sve su nas odvezli u Maribor.«

Ljudmila Kostajnshek pripovijeda kako nisu mogli ponijeti sa sobom ništa osim odjeće. »Bistrica je bila kompletno iseljena. Tatini roditelji koji su ostali, uzeli su blago da nam ga sačuvaju. U Brestanici/Rajhenburgu su nas skupljali da nas bude dovoljno za jedan vlak, i dalje su nas transportirali za Njemačku.«

Marija Kovačić se prisjeća njemačkih vojnika koji su došli po njih. »Ja, brat i tata smo išli za vojnikom, a drugi je vojnik moju malu sestricu stavio na vrat i nosio je. Tada je imala oko šest mjeseci. Treći je vojnik otjerao mamu i zaključao vrata naše kuće. Mama je nešto bila zaboravila i, prije nego što se ukrcala u kamion, željela se vratiti natrag. Međutim, vojnik joj to nije dozvolio i udario ju je. Kamioni su čekali kod ceste i odvezli su nas u dvorac Brestanica/Rajhenburg, gdje smo čekali na slami da nas bude dovoljno za deportaciju u Njemačku. Čekali smo oko tri dana.«

Slavko Kramar pamti kako je prilikom odvođenja s Nijemcima išao neki Slovenac. »On nas je sve požurivao da se spremimo. Dali su nam sat vremena za spremanje. Mama je spremila robu i velike posude. Sjećam se da je jedna posuda bila posebno velika i da smo je jedva nosili. Mama je u tim posudama kuhala tijekom cijelog rata, i mi smo te posude vratili kad smo došli natrag doma do 1950. godine. Sjećam se da su nas vodili do gostionice gdje je već bilo oko dvadeset obitelji koje su bile predviđene za prisilno iseljavanje. Odvezli su nas u kasarnu Melje u Mariboru, gdje smo prespavali jednu noć. Sjećam se da sam spavao u hodniku. Onda su nas od tamo odveli u Brestanicu/Rajhenburg. Bili smo dvadeseti transport po redu za NDH.«

Zoran Šonc pripovijeda da je bio transportiran iz Maribora, zajedno s majkom, vlakom u Beograd, u Srbiju. »Moji su baka i djed uspjeli pobjeći u Ljubljanu, tako da nisu bili transportirani, a moj je otac zarobljen u travnju prilikom kratkotrajnog rata te je završio u zarobljeničkom logoru u Njemačkoj. Majka je bila u jednom vlaku koji je trebao poći na zapad, ali je u posljednji tren prešla u drugi vlak, koji ju je odvezao na istok, u Beograd.«

Život u logorima bio je različit. U logoru u Slavonskoj Požegi *izgnanci* su boravili kratko, nakon čega su raspoređivani po kotarevima NDH, koji su bili udaljeni od granice NDH i Slovenije. O njima je vodio računa Odbor za slovenske useljenike u Zagrebu.²⁰ Činjenica je da su Slovenci raspoređivani u NDH nekoliko dana nakon dolaska u logor u Slavonskoj Požegi, ali njihov položaj u kotarevima gdje su raspoređeni, nije bio nimalo povoljan, odnosno morali su se snalaziti kako su znali.²¹ Slavko Kramar kazuje da su u Slavonsku Požegu transportirani iz Brestanice/Rajhenburga. »Sjećam se da smo putovali preko Zagreba, i da nas je ondje dočekaao Crveni križ te članovi zagrebačkog slovenskog društva na Zapadnom kolodvoru. Ondje su nam nudili čaj i vodu. Znam da su zagrebački Slovenci bili dobro organizirani i da su nam pomagali.²² Kad smo stigli u Slavonsku Požegu pješali smo od željezničke stanice do kasarne, gdje je bio useljeničko-iseljenički logor. I danas u Slavonskoj Požegi stoje one iste barake u kojima smo se mi nalazili. One su bile sagrađene za potrebe jugoslavenske kraljevske vojske. Srbi su bili odvojeni od nas. Srbe su odvozili, a nas su dovozili. Vani su se nalazili kotlovi i ustaše su dijelili hranu. Jeli smo neki kruh od žita. Međutim, treba reći da smo mi koji smo bili pod ustašama, puno gore prošli od onih koji su bili pod njemačkim terorom i u njemačkim logorima. Ondje su imali kotlove iz kojih su se hranili kroz čitavo vrijeme zatočeništva, a mi smo se nakon raspoređivanja snalazili kako smo znali i umjeli. Mi nismo željeli da nas iz Požege rasporede dalje, dok ne dođe ostatak obitelji. Sjećam se da su kasnije došla dva tatina brata i da smo tek onda iseljeni u Dvor na Uni.«

Putovanje do logorâ u Njemačkoj i u NDH trajalo je oko dva ili tri dana (ovisno o položaju logora), a *izgnanci* su prevoženi u vagonima za stoku. Prilikom dolaska u logore u Njemačkoj ponovo su popisani.

Prognano slovensko stanovništvo je do 1. ožujka 1942. bilo smješteno u 163 logora, u osam njemačkih pokrajina. To je stanovništvo bilo predviđeno

²⁰ Jakob RICHTER, *Delo Odbora za slovenske useljenike v Zagrebu*, Zagreb, Odbor za slovenske useljenike, 1943., 2.

²¹ O tome više, u: F. ŠKILJAN, *Organizirana prisilna iseljavanja Srba iz NDH*, 278-299.

²² Više o tome u: M. KARAKAŠ OBRADOV, *Novi mozaici nacija u 'novim poredcima'*, 208-209.

za germanizaciju.²³ Logoraši su u Njemačkoj od 1942. godine dobivali osobne legitimacije.

Izgnanci u Njemačkoj služili su i kao jeftina radna snaga, pa su tako brojni muškarci bili zaposleni na željeznici ili na pošti, na imanjima pojedinih Nijemaca ili u šumarijama. Obrtnike nisu zapošljavali u industriji. Korisna radna snaga bile su i djevojke i žene koje su radile u tekstilnoj industriji ili na nekim gospodarstvima, a djeca su pohađala škole i vrtiće na njemačkom jeziku. Kad bi se razboljeli, *izgnanci* su otpremani u bolnicu. Sjećanja na život u logoru posebno su teška, budući da su zatočenici u njemačkim logorima proveli i do četiri godine života.

Oni koji su iseljeni u Njemačku prošli su drukčije od onih koji su iseljeni u NDH. Jozefa Bogolin sjeća se »... velikog straha. Transport je išao preko Maribora i dobili smo nešto hrane. Imali smo u uglu kantu koja je predstavljala WC. Mama mi je davala hrane. U prvi smo logor stigli i to je bio dvorac. Ondje je u jednoj prostoriji bilo mnogo kreveta. Tamo smo bili godinu dana, a kasnije smo prebačeni u jedan logor kod Dresdena. Svugdje je bilo jednako. Sjećam se da nas je čuvala jedna učiteljica koja je govorila samo njemački, tako da sam u to vrijeme zaboravila slovenski jezik. Znam da se dvorac nalazio uz jezero u kojem sam se skoro utopila. Bila sam stalno bolesna. Imala sam grlobolje i visoke temperature. Vjerojatno je tako bilo zbog toga što sam bila slabo obučena. Jeli smo krumpir, kolerabu, a meso jednom tjedno. Ujutro smo dobivali bijelu kavu i kruh. Oba moja brata su morala odlaziti na rad, kao i otac koji je kopao rovove. Majka je kuhala za neku obitelj, a mlađi brat koji je imao 14 godina, odlazio je u školu i njega je uzeo neki automehaničar. Stariji je brat radio kao građevinar i u polju. Ja sam išla u dječji vrtić i sjećam se da su ondje bili jako strogi prema nama. Stalno sam imala pogled prema dolje i tako sam imala traume da nisam do dvadesete godine gledala ljude u oči. U logoru je umrlo nekoliko djece. U školu su me poslali u Dresden i sjećam se da su mi se njemačka djeca smijala kako sam jedno bila obučena.«

Antonija Turčin kazuje kako su stigli u logor Duderstadt. »Bio je to ogroman logor, u kojem smo se našli svi iz čitave Europe. Moj se otac bojaio da bi ga mogli strijeljati. Ja sam bila najmlađa, a braća i sestre su bili stariji. Tata je tražio izlaz iz logora za sebe i za nas. Rekao je da bi išao raditi. S nama su bili logoraši iz Slovenije. Sjećam se da su mu spočitavali što ide raditi za Nijemce. On im je rekao da hoće spasiti obitelj i da se nada da će biti bolja hrana. Tako je u logor došao neki gospodin i tražio je radnike. Tata je

²³ Popis logora vidi u: T. FERENC, »Množično izganjanje Slovencev med Drugo svetovno vojno«, 101-107.

bio dobar radnik i znao je dobro krpati rupe na cesti. Taj je gospodin tražio mojeg tatu da ide za njega raditi. Bio je to neki dobar čovjek, veleposjednik. On nas je smjestio u kuću. Imali smo blagovaonicu, dobivali smo karte za hranu i još je tata dobivao mjesečnu plaću. Kako nas je bilo 11, dobivali smo hrpu hrane i bili smo jako zadovoljni. Tata je preuzeo kod tog čovjeka konjušnicu i na polju mu je radio. Tata je poslijepodne bio slobodan. Budući da su svi muški bili u ratu, on je bio dobra radna snaga. Mi smo osim toga pobirali i voćke po okolnim vrtovima te smo pljevali. Tako smo imali još dodatan izvor prihoda. Tako smo u jednom trenutku završili kod jedne obitelji koja je imala sina u ruskom zarobljeništvu. Kako se nisu nadali da će se on vratiti, ponudili su mojim roditeljima da me posvoje. Tata i mama nisu htjeli ni čuti. Bili smo jako vrijedni, uredni i čisti, pa su nas Nijemci u tome mjestu zavoljeli. U vrijeme mojeg imendana na Antunovo, Njemice iz okolnih kuća su mi davale poklone. Tako sam dobila haljinice. Tatin šef je proizvodio hranu za njemačku vojsku. Svaki Božić bismo dobivali janjca, odojka i mlijeko. Nismo u ničemu oskudijevali. Sjećam se da smo se u vrijeme kada su bile uzbune, skrivali u bunkeru. Veliki gradovi su bili bombardirani, pa je šef mojem tati i braći rekao da mogu ići vidjeti da li mogu što u tim ruševinama naći za sebe. Tako su išli i donijeli su dječji kaputić, lonce i zdjele. Donio je i neki kaput u kojem je mama našla zlatnike, od kojih je kasnije sebi napravila zlatne zube. Šef nas je toliko volio da je po nas dolazio kada su bile uzbune. Čak je braću vukao za noge kada nisu željeli ići u bunker. Sjećam se i kada su Amerikanci došli. Ja sam bila bolesna i tata je ostao sa mnom u kući i kada je bila uzbuna. Onda je odjednom čuo rafal kod ulaznih vrata. Tata je počeo vikati: 'Ich bin aus Slowenien.' Pred njim su se pojavili Amerikanci. Kada su shvatili da smo internirci, dali su nam bombona i keksa. Internirani radnici su toliko voljeli šefa da su spalili njegovu njemačku uniformu, kako ga Amerikanci ne bi strijeljali. Amerikanci su nas pitali kakav je bio, i svi su ga hvalili. Znam da se izvukao i da su ga braća išla poslije rata posjetiti.«

Ivanka Štefančić se prisjeća kako su u Brestanici/Rajhenburgu svi dobili značke s brojevima, te kako su putovali do Njemačke u vagonima za stoku. U logor u Njemačkoj smješteni su zajedno s brojnim drugim slovenskim obiteljima: »Bili smo smješteni u jednoj sobi gdje je bilo puno kreveta. Bili smo smješteni svi skupa. Sjećam se da su oko toga logora Strigau padale bombe i da nas je stric vukao da nas sakrije u bunker. I danas sam zbog tog bunkera klaustrofobična. U logoru je bila grozna glad. Samo smo za Božić dobili naranče. Ja sam bila premala da idem u školu, pa sam se igrala s drugom djecom. Međusobno smo govorili slovenski, i njemački nismo učili. Tata nije bio s nama. On je bio zarobljen kao kraljevski vojnik i sve do kraja

rata nije bio pušten. Kada je došao u logor gdje smo bili, mi ga nismo prepoznali.«

Ljudmila Kostajnshek pripovijeda kako su stigli u logor gdje je čitava obitelj dobila jednu sobu. »Dobili smo sobu s tri kreveta, a nas je bilo šestero. Tatu su poslali kod bogatog seljaka Müllera. On je ondje postao sluga. Preko tjedna bi bio kod njega, a vikendom bi dolazio u logor. Znali smo koji put ići kod tih seljaka da se najedemo. Mama je čistila kancelarije u logoru. Mi djeca smo bili u jednom velikom dvorištu i ondje su nas čuvali dvoje ljudi koji su znali i njemački i slovenski. Tko bi naučio tablicu množenja, dobio bi jednu žemlju. Sjećam se da je bilo mnogo bolesne djece i da su i neka umrla. Kad sam se razboljela bila sam tri tjedna u ambulanti. Mi to zarobljeništvo u Njemačkoj nismo tako osjetili. Imali smo mogućnost da se igramo, nitko nas nije tukao, ali je roditeljima bilo jako teško. Mi kao mlađa djeca nismo morali raditi. Međutim, starija su djeca morala raditi. Iz logora smo se dopisivali s bakom i djedom.«

Marija Kovačić se prisjeća da su u Njemačku putovali vagonima za stoku tri dana, te da su nakon iscrpljujućeg puta stigli u logor Steinbach. »Sjećam se da su nas iskricali na željezničkoj stanici Steinbach i da su nas smjestili u Lager 4. Bili smo smješteni u velikom samostanu, a svi su se pozdravljali s 'Heil Hitler!'. Naša je sobica bila u potkrovlju, a kad se rodio brat 1943., dobili smo nešto veću sobu budući da nas je onda bilo šestero. Ujutro bi zaszvirao razglas za doručak. Za doručak bi dobili malo čaja i kruheka. Tata je radio u pilani koja je bila udaljena jednu stanicu od logora, a mama je radila u šivaoni koja je bila udaljena dvije stanice. Ja, brat i sestra smo bili sami. Mogli smo van gdje je bila jedna velika livada. Kada bi tri puta zaszviralo bio je red na ručak. Sjećam se da smo non-stop jeli bob i pili čaj. Za večeru bi dobili dva ili tri kuhana krumpira. Bili smo gladni. Majka i otac su se vraćali kasno navečer, a rano ujutro sljedećeg dana bi ponovno kretali. Nakon nekog vremena su nas sabrali sve na hrpu i dali nam učiteljicu koja je bila iz Hrastja. Ona je znala slovenski i njemački. Kada je došao lagerführer (zapovjednik logora), upitao nas je na njemačkom kako smo. Učiteljica mu je rekla da ova djeca uopće ne znaju njemački već da samo znaju plesati. U vrijeme boravka u logoru bila sam više od deset puta u bolnici u Althausenu. U logoru sam se, naime, razboljela od difterije, imala sam upalu grla, trbušni tifus... Među ženama u bolnici sam naučila nešto njemačkog. U Njemačkoj sam obavila i prvu pričest, 3. svibnja 1943. Ja i još jedna Njemica nismo obavile s ostalima prvu pričest, budući da smo bile bolesne, pa smo posebno pripremane. Kao što sam rekla, tata je isprva radio na pilani, a poslije je premješten kod jednog bogatog seljaka koji ga je tukao kao konja. Svi smo u Njemačkoj bili kao robovi.«

Anu Vrbanić i njezinu obitelj deportirali su iz Brestanice/Rajhenburga u Untermarchtal. »Sjećam se da je to bila velika zgrada i da je ondje s nama bilo mnogo ljudi iz Bistrice ob Sotli. Spavali smo skupa, a tek su nas ujutro odvajali. Roditelji su išli raditi, a mi smo imali vrtić. Čuvala nas je jedna naša koja je bila iz Bistrice ob Sotli i koja je poznavala njemački jezik. U grupi nas je bilo oko tridesetero djece. Međusobno smo govorili slovenski, ali su nas stalno upozoravali da govorimo njemački. Neki su zatočenici radili u kuhinji, a moji su bili ondje gdje je bila potreba. Znam da se mama razboljela u logoru. Brinula je što će biti s nama djecom. Umrula je, a tata zbog bombardiranja nije mogao otići na njezin sprovod. U vrijeme bombardiranja išli smo u bunker i ondje smo jeli mrkvu i krumpir. Ne znam kada je mama točno umrla. Znam da je iz bolnice tražila da vidi svoju djecu, ali da je to bilo zabranjeno. Poslije toga nam je tata ispod jastuka stavljao bombone, kako bi nas razveselio. Tri mjeseca smo bili i bez tate koji je prosuo hranu i zbog toga dobio tri mjeseca zatvora. Jeli smo kruh, mlijeko, čušpajze, a roditelji bi donijeli još štogod kako bi nas razveselili. Sjećam se da je u blagovaoni bila slika s Adolfom Hitlerom. Kasnije su nas iz Lagera 8 premjestili u Lager 9 u Ehingenu.«

Ana Marić se prisjeća da su svi sposobni radili po željezarama i rudnicima izvan logora. »Grofovi su bili vlasnici tih tvornica i oni su imali popise svih onih koji su bili kvalificirani. Tatu je grof uzeo k sebi jer je poznao njemački jezik. Dolazio bi u logor svakih 14 dana s punim koferima voća i povrća. Tako nismo bili gladni. Naime, tata je kod grofa brinuo o voću. Sjećam se da je naš logor bio blizu Rajne i da je tata od srušenih američkih aviona radio kofere. U logoru sam ostala bez starog oca i stare mame (djeda i bake, op. a.), a mali je brat dobio tuberkulozu. Nijemci su jako vodili računa o tome da se svakog bolesnika odvede u bolnicu. Tako je i brat završio u bolnici i mi smo ga izgubili. Poslije rata su ga posvojili neki ljudi u istočnoj Njemačkoj, tako da nije znao ni riječi slovenskog. Tata se još godinama dopisivao s tim ljudima koji su ga posvojili. Otac ga je našao u jednom centru u Medvodama za izgubljenu djecu 1948. Brata su našli prema dostupnoj dokumentaciji, a kada je brat vidio tatu da ga traži, povikao je: 'Papa, papa!'«

Život izvan logora u NDH i Srbiji

Onima koji su bili deportirani u NDH, bilo je mnogo teže buduću da su se morali snalaziti nakon raspoređivanja iz logora u Slavonskoj Požegi. Naime, svi koji su bili raspoređeni po napuštenim srpskim kućama, morali su se sami snalaziti oko hrane i zaposlenja. Mali broj njih našao je posao odmah po doseljavanju 1941. godine. Tek 1942. i 1943. godine donekle se poboljšao položaj slovenskih *izgnanaca*, koji su se tada uspjeli u nešto većem broju za-

posliti na različitim radnim mjestima. Prilikom organiziranja pomoći *izgancima* iznimno važnu ulogu imao je Odbor za slovenske useljenike (Odbor), osnovan u listopadu 1941. godine pri Useljeničkom odjelu Ureda za podržavljene imetak Državnog ravnateljstva za gospodarsku ponovu.²⁴ Djelovao je u smjeru poboljšavanja položaja slovenskih iseljenika u NDH. Osnivanje Odbora uslijedilo je na inicijativu Krunoslava Draganovića. Odbor za slovenske useljenike surađivao je s predstavnicima Hrvatskog crvenog križa i Slovenskog crvenog križa, koji su također pomagali slovenske *izgnance*.²⁵ Potrebno je naglasiti da su prisilno iseljeni Slovenci na području NDH zakonskom odredbom o stjecanju zavičajnog prava osoba iz bivše Slovenije, od 11. studenog 1941., dobili mogućnost da steknu zavičajno pravo u općini svojeg prebivališta, ako to od dotične općine zatraže u roku od šest mjeseci poslije stupanja na snagu ove zakonske odredbe.²⁶ Krajem 1942. godine Pavelić je objavio naredbu da se svi slovenski preseljenici — državni činovnici mogu primati — u državnu službu.²⁷ Unatoč tome što su Slovenci nominalno zakonom bili izjednačeni s Hrvatima, u praksi to nije bio slučaj. Slovencima koji su kao prognanici preseljeni na područje NDH, nije bilo dopušteno slobodno kretanje, baš kao ni mogućnost dodira s nekadašnjom domovinom (nisu bili naseljavani uz granicu nekadašnje Savske i Dravske banovine). Tek kasnije, vlasti NDH su dozvoljavale vraćanje pojedinaca u Ljubljansku pokrajinu koja je bila pod vlašću Talijana, odnosno u Prekmurje koje je bilo pod kontrolom Mađara. Jedan dio odselio se i u Srbiju. Često se događalo da su se slovenski *izganci* selili, pogotovo iz kotarâ južno od Save, u mirnije dijelove NDH.²⁸

Obitelj Kramar bila je isprva raspoređena u Dvor na Uni. »Majku i oca su smjestili u jednu kuću, a nas ostale su smjestili preko rijeke Une. Ja i brat smo tako bili smješteni kod Đermanovića, nedaleko Bosanskog Novog. Naime, kada smo pristigli u Dvor na Uni, nas su sve postrojili i rekli su ljudima koji su tamo bili da si uzmu nekoga od nas u svoje kuće. Nas je tako uzela Đermanovička. Tata je bio zaposlen u mlatonici za pšenicu i on je stalno bio na terenu s ljudima. Tako se upoznao i s partizanskim pokretom. Čim je za-

²⁴ J. RICHTER, *Delo odbora*, 5.

²⁵ M. KARAKAŠ OBRADOV, *Novi mozaici nacija*, 209.

²⁶ Nezavisna Država Hrvatska, Zakoni, zakonske odredbe i naredbe proglašene od 30. listopada do 20. studena 1941. Knjiga VII, (svezak 71-80), http://www.sistory.si/cdn/publikacije/37001-38000/37532/zakoni_zakonske_odredbe_i_naredbe_VIII.pdf. Pristup ostvaren 6. listopada 2020.

²⁷ T. FERENC, *Nacistička politika denacionalizacije*, 400.

²⁸ Više o tome, u: F. ŠKILJAN, *Organizirana prisilna iseljavanja Srba iz NDH*, 278-299.

počeo ustanak, a tamo je ustanak započeo još 1941. godine, sve su nas pokupili i vratili u sjevernu Hrvatsku. U Bosni smo možda bili oko dva mjeseca. Nakon odlaska iz Bosne živjeli smo na Zrinjvcu, u Crvenom križu, oko sedam dana. Sjećam se da smo tamo dobivali tri puta dnevno hranu, dok su odrasli jeli jedanput. Iz Zagreba su nas poslali u Viroviticu. Oni koji su odmah iz Požege bili raseljeni po sjevernoj Hrvatskoj, prošli su bolje od nas. Mi smo došli tek nakon tri mjeseca i sva imanja koja su vrijedila već su bila podijeljena. Istovarili su nas iz vlaka u Viroviticu i rekli nam da se snalazimo kako znamo. Nije bilo ni kuće ni jela i nastao je pravi pakao. Otac je za prvu noć našao neki štagalj, a nakon toga smo se selili po gradu Viroviticu četiri puta. Bili smo konačno kod jedne srpske obitelji gdje su ostali samo stari, dok su mlade otjerali u Srbiju. Starci nisu znali gdje su, a nakon godinu dana su i te stare ljude otjerali. Tata se nakon dolaska u Viroviticu prijavio vlastima i dobio je posao gradbenog poslovođe. S njim su bila i njegova dva brata. Osim toga, svirao je svaku večer Nijemcima i ustašama u Viroviticu. Gdje god se trebalo graditi oni su išli. Znam da su radili u kasarni i da se ondje povezao s domobranima koji su bili povezani s partizanima. Znam da su ustaše više puta dolazili pretresati našu kuću. Tata bi se tom prilikom sakrio na tavanu te je ondje napravio rupu u susjednu hišu, tako da bi svaki put uspio pobjeći. Međutim, jedno jutro 1943. godine su ga uhapsili dok se spremao za posao. Tada su kod njega našli i neke dokumente i odveli ga u zatvor. Nakon toga je postalo posebno teško. Dok je otac radio mi smo normalno živjeli. Čak smo odlazili svaki dan na ručak (svaki put netko drugi od nas) u jedan restoran koji je držao Slovenac Jagodič. Mama je radila u samostanu u franjevačkoj kuhinji. Nakon tatina hapšenja pronijela se vijest Viroviticom da se uhapšeni nalaze u dvorcu u Viroviticu. Mama je otišla na ulaz, ali je nisu pustili. Kako je vikala i tražila da vidi oca, njega su krvavog izveli da ga vidimo, ali nam nisu dali da mu pridemo. Potom je odveden u Osijek na ispitivanje i ondje je bio dva mjeseca. Odande nam je poslao dvije dopisnice. Napisao je da nas voli i da želi vidjeti Dragičinu sliku. Naime, u međuvremenu se rodila i sestra. Tata je odveden u Jasenovac i mi više s njim nismo imali kontakata. Tada su prestali i svi naši kontakti s drugima s kojima smo do tada komunicirali. Otac se nije vratio iz Jasenovca, a iz rata nisu došla ni njegova dva brata. Jedan je pokušao iz ustaša pobjeći u partizane, pa su ga strijeljali, a drugi je umro nakon rata, budući da se skrivao dvije godine po podrumima virovitičkog samostana. Neko vrijeme sam tada radila kao dadilja jedne male djevojčice, a mi djeca smo se uskoro povezali s jednim momkom kojeg smo zvali Čiko, za kojeg smo skupljali čikove po podu, a on ih je prerađivao i radio od njih nove cigarete. Mamu uopće nismo vidjeli, skupljali smo streljivo na koje bismo naišli, krali smo voće i kopali krum-

pire. Repe je uvijek bilo, a klasje smo skupljali znatno prije negoli je bilo zrelo. Uglavnom, snalazili smo se. Mama je kopala rovove, a doma je dolazila kasno navečer. Ne znam kako nas je majka uspjela prehraniti.«

Marija Jocić je iz Požege bila raspoređena zajedno s bratom u Petrovaradin. »Mamu su rasporedili kao učiteljicu u Bosnu, ali mi nismo išli s njom. Mi smo vam bili kao pilići. U Požegu su dolazili ljudi koji nisu imali djece i uzimali bi djecu koja bi im se svidjela. Tako su nas uzeli neki ljudi koji su imali automate. U Petrovaradinu me je primila učiteljica i rekla pred cijelim razredom: Evo jedne djevojčice iz Slovenije. Ona još ništa ne zna, ali će uskoro sve znati. Sve su me curice tamo lijepo prihvatile i ja sam ondje završila treći razred. Mama je bila u Modriči i nakon završenog trećeg razreda mene su prebacili k njoj. Sjećam se kada je tata kao partizan došao k nama iz Dervente u Modriču, i kako smo potom otišli u Zagreb gdje sam išla u gimnaziju.«

Zoran Šonc je završio s majkom u Srbiji. »Budući da je otac bio vojno lice u Kraljevini Jugoslaviji, u Beogradu je iznajmljivao stan. Tako smo ja i mama po dolasku u Beograd, bili u njegovom iznajmljenom stanu. Budući da je Gestapo tražio obitelji onih koji su se nalazili u zarobljeničkom logoru u Njemačkoj, moja je majka sa mnom pobjegla u Belu Crkvu. Otišla je onamo budući da su ondje bili smješteni i neki drugi Slovenci. U Beloj Crkvi smo bili smješteni kod jedne obitelji, a mama je davala satove harmonike, instrukcije iz raznih predmeta, a budući da je znala njemački, mogla je davati instrukcije i podunavskim Švabama, kojih je tada u tome kraju bilo dosta. U Beloj smo Crkvi dočekali i rusku vojsku, Crvenu armiju, koja je ganjala Nijemce. Bila je to pijana rulja koja je odspavala par sati u dvorišnom stanu gdje smo i mi stanovali u Beloj Crkvi. Tata je čitav rat proveo u zarobljeničkom logoru, a kasnije nas je našao preko Crvenog križa u Beloj Crkvi.«

Povratak kući

Nakon završetka rata slijedio je povratak kući. Za povratak u Sloveniju najprije su se počeli pripremati prognanici iz Srbije. Prvi transport iz Hrvatske za Sloveniju krenuo je 14. lipnja 1945., a do kolovoza 1945. godine repatri-rano je 7000 Slovenaca. Jedan dio nije se vraćao organizirano, već na svoju ruku. Radi se, prije svega, o onima koji se nisu nalazili daleko od hrvatsko-slovenske granice. Povratak u Sloveniju završio je u listopadu 1945. Oko 1300 prognanika iz Sotelskog i Posavja nije se vratilo svojim kućama.²⁹ Umrli su, ili su stradali u Njemačkoj, NDH i Srbiji. Neki su se Slovenci vratili iz Njemačke nekoliko mjeseci nakon završetka rata, dok su drugi putovali do Jugoslavije tjednima, čak i dva mjeseca.

²⁹ O tome vidi u: F. ŠKILJAN, *Organizirana prisilna iseljavanja Srba iz NDH*, 278-299.

Kad su napokon stigli, dočekale su ih prazne, spaljene i opljačkane kuće. Na njihova imanja u najvećem su se broju naselili tzv. Kočevari, odnosno Nijemci iz Kočevja i okolice, ali i Nijemci iz Besarabije, Dobrudže, Bukovine, južnog Tirola i Gornje Štajerske (dakako, u manjem broju).

Jozefa Bogolin se prisjeća kako je kraj rata došao nakon teških bombardiranja Dresdena. »Bilo je pitanje da li ćemo dospjeti pod rusku ili pod američku komandu. Dospjeli smo pod Ruse. Povratak kući bio je dug. Trajao je četrdeset dana. Vraćali smo se preko Mađarske, a uz put su popravljane pruge, pa smo dijelove puta prolazili i pješice. Kada smo stigli u Krško, putovali smo još deset kilometara pješice do mojeg rodnog mjesta. Sjećam se da smo došli na kućni prag i plakali. Otac je došao tek kasnije. On je bio zarobljen tako da je stigao u jesen, a mi smo doma bili već u svibnju. Kod kuće nije bilo ničega za jesti. Živjeli smo od Unrine pomoći godinu dana. Kada je otac stigao kući onda smo radili vrtove. Kad sam krenula u školu učiteljica me je morala nanovo učiti slovenski koji sam u zarobljeništvu gotovo zaboravila. Nakon prestanka dobivanja Unrine pomoći htjeli su nas u zadrugu.«

Antonija Turčin kazuje kako je njezinoj obitelji bilo teže kad su se vratili, negoli u vremenu koje su proveli u Njemačkoj. »Bilo nas je jedanaest. Dečki su mogli pojesti vuka, a ničega nije bilo. Nije bilo ništa za jesti, nismo imali gdje spavati. Nijemci su bili u našim kućama i sve su nam uništili. Iz općine nam je jedan rekao da su Nijemci ostavili zasađeni krumpir, pa smo kopali taj krumpir. Taj logor u Njemačkoj i kasniji boravak kod tatinog šefa nije bio ništa naspram ovoj neimaštini koja nas je doma zatekla. Bilo nam je sve uništeno, polja su bila zarasla, nije bilo gnoja, vinograd nam je bio uništen. Prekopali smo si jedan komad zemlje i onda smo molili po Hrvatskoj da nam daju grah da ga posadimo. Dečki su išli raditi u kamenolom, a morali smo i učiti slovenski kada smo ga zaboravili. S roditeljima smo razgovarali njemački. Brat nas je spašavao od gladi budući da je znao za gljive i trešnje u šumi. Lovili smo ptice i jeli smo lišće, kuhali smo koprive. Tata je poslije puno vremena našao našu kobilu. Onda je postalo lakše. Mi smo stvarno imali sreće u Njemačkoj. Toga smo se znali sjećati kada smo navečer ljuštili kukuruz i grah u Velikoj Dolini.«

Ivanka Štefančić pripovijeda o povratku kući: »Vraćali smo se u živalskim vagonima. Toliko smo sporo išli da su ljudi hodali uz vlak. Kada smo došli doma sve je bilo uništeno. Ništa nismo našli. Sve su nam uzeli. Jedino što smo dobili bile su točkice za hranu, pa smo odlazili u Brežice u dućan, gdje smo mogli dobiti namirnice na točkice.«

Ana Vrbanić se prisjeća kako nakon povratka više nitko nije želio govoriti njemačkim jezikom. »Bilo je to prešutno zabranjeno. Našu su kuću Kočevari uništili. Vrata i prozore su zapalili. Sjećam se da su nam Hrvati iz Kumrovca pomagali. Davali su nam svoje krave da ih bik oplodi i da nama ostane tele, a kravu bismo vratili natrag prek Sotle.«

Ana Marić također se sjeća kako su se u njezino selo Brezje naselili Kočevari koji su mislili da se »mi nikada više nećemo vratiti. Kada smo stigli kući, po okolnim selima smo nalazili naše krevete i ormare. Naša je kuća bila opljačkana i nitko u njoj nije stanovao. Do nje se zbog zaraslog puta nije moglo doći. Iako je grof u Njemačkoj tati rekao da ostane, moj mu je otac odgovorio da mora doći na svoju grudu, da mora doći doma. Neki od Slovenaca su ostali još tri godine u Njemačkoj. Nakon rata nitko više nije govorio o tome što se događalo, a njemački je bio toliko omražen da ga nitko nije upotrebljavao.«

Marija Jocić i njezina obitelj vratili su se kući iz Zagreba. »U našem su stanu bile tri vojske. Nije bilo prozora. Doma smo putovali četrnaest dana, a mama je na vlak napisala 'Nazaj planinski raj!«

Slavko Kramar sjeća se velikog veselja koje je nastalo kada se saznalo da se Slovenci mogu vratiti svojim kućama. »Ništa nam nije trebalo. Doma smo putovali danima. Sjećam se da su puna polja bila njemačkih zarobljenika. Od Zagreba do Maribora bilo je sve zakrčeno topovima i tehnikom. Kada smo stigli u Maribor, došli smo u praznu kuću. Teta koja je ostala u kući bila je u bolnici, a u međuvremenu su sve opljačkali susjedi i bugarski vojnici. Vrata i prozori su bili čitavi, a cigle koje su bile spremljene za daljnju gradnju kuće, u ratu su nestale. Nakon nekog vremena mama nas je poslala u svijet. Tako sam ja završio kod bake u Svetom Tomažu pri Ormožu i tamo sam završio školu.«

Zaključak

Stanovništvo slovenskih krajeva je tijekom Drugog svjetskog rata proživljavalo teške trenutke. Područje koje je potpalo pod Treći Reich bilo je djelomično iseljeno, a *izgnanci* su slani u NDH, Njemačku i Srbiju.

Kao što je prikazano u radu, uvjeti u logorima ali i izvan njih nisu bili jednaki. Neke su obitelji prošle teže situacije, od gladi preko razdvajanja, dok su neke počele trpjeti tek kada su se vratile nazad, u svoje mjesto.

Na temelju kazivanja pojedinaca iz zagrebačke sekcije *izgnanaca* u Slovenskom domu, moguće je donijeti niz zaključaka o tome kakav je bio život obitelji koje su iskusile progonstvo. Život je bio vrlo težak. Iz iskaza je vidljivo da su Slovenci, prognani u Njemačku, živjeli u logorima, radeći po okolnim imanjima i tvornicama, a Slovenci protjerani u NDH, živjeli su na ima-

njima protjeranih Srba. Iz navedenih iskaza može se zaključiti da su obitelji proživljavale veliki strah i osjećaj nemoći. Iz perspektive dječjih doživljaja, njihovi su roditelji uglavnom imali teži položaj i puno veću odgovornost, tako da su djeca iskusila manje patnje. Ipak, u svim sjećanjima mogu se iščitati gorčina i jad, ali i tuga koju je spomenuto razdoblje ostavilo u njihovim životima, čega su i sami itekako svjesni. Vidljivo je da su se kazivači najčešće i najjasnije prisjećali trenutka odvođenja od kuće, pojedinih događaja i nesigurnosti egzistencije, siromaštva i roditeljskog nezadovoljstva u radnim logorima u Njemačkoj, te povratka na zgarišta ili opustošene kuće.

Danas je malo *izgnanaca* koji su u trenutku protjerivanja imali više od 15 godina. Stoga su iskazi kazivača, koji su prikupljeni 2019. i 2020. godine, uglavnom vezani za osobe koje su u trenutku protjerivanja imale osam i manje godina. Prikupljanje njihovih sjećanja predstavlja izazov, budući da je krajnji čas da se zapišu iskazi još živih sudionika tih događaja.

Filip Škiljan, Barbara Riman

Zagreb's Slovenian Exiles' (»izgnanci«) Memories of Forced Deportations from Slovenia during World War II

Based on the testimonies of individuals from the Zagreb Section of the Society of Slovenian Exiles, the authors record various data on the forced exile from Slovenia in 1941. Following the short military conflict in April 1941, Slovenia was divided between Hungary, Germany and Italy. The Germans had a plan wherein they would forcibly deport the local Slovenian population from Styria (and in part Lower Carniola), then resettle migrants of German nationality (primarily from Gottschee) into their homes. The storytellers, most of whom were at the time children, recount their preparations for this forced exile, leaving their homes, and being brought to the labour camp Brestanica/Rajhenburg (ger. Reichenburg) and to Maribor, after which they were deported to Germany, the Independent State of Croatia or Serbia. Life in camps in Germany was very hard for most storytellers, and only few of them were lucky enough to be placed in German homes as help. In German camps, the Slovenians underwent heavy Germanisation, which is recounted by most of the witnesses, who were children at the time. After being forcibly moved to the Independent State of Croatia and its camp in Slavenska Požega, the Slovenians were then reallocated to the estates of Serbs who were previously forcibly deported to Serbia. Research shows that the position of the *izgnanci* in Croatia was worse than that of the *izgnanci* in Germany, as they were, for the most part, left to their own devices in Croatia. After the end of the war, most of the exiled Slovenians returned to their original homes. Upon return, they largely found ruined and abandoned houses, and were forced to start their lives over with nothing.

Today, there are almost no living *izgnanci* who were older than 15 at the time of the exile and deportation. Therefore, the statements given by

the witnesses in 2019 and 2020 were mostly given by persons who were no older than 8 at the moment of the exile. Collecting their memories is a challenge and it is high time to record their statements about these events from those witnesses who are still alive.

Key words: *Slovenians, migrations, forced deportation, World War II*

Promjene naseljenosti otoka Krka

Marta HAMZIĆ

Ericsson Nikola Tesla d.d., Zagreb

Izvorni znanstveni rad

(primljeno: 17. svibnja 2020.)

UDK 314.116(210.7Krk)»1971/2011«

Naseljenost nekog područja rezultat je različitih utjecaja, odnosno obilježja (prirodno-geografskih i društveno-gospodarskih). U ovom radu koristi se deskriptivna metoda istraživanja, da bi se što bolje objasnili i prikazali ti utjecaji. Od prirodno-geografskih obilježja u radu se analiziralo oblik otoka, udaljenost naselja od obale, učestalost vjetra i reljef, a od društveno-geografskih promatrani su prometna povezanost i turizam. S obzirom na činjenicu da je turizam najvažnija gospodarska grana na otoku Krku, u radu se provodi korelacijska analiza promatranih demografskih varijabli i varijabli vezanih za turizam otoka Krka u razdoblju od 1971. do 2011. godine. Korelacijska analiza provedena je određivanjem Spearmanovog koeficijenta korelacije ranga, sadržanog u programu SPSS, na temelju podataka svih sedam jedinica lokalne samouprave na otoku Krku. Kartografski prikazi u ovom radu izrađeni su korištenjem programa ArcGIS. U radu je utvrđeno da prirodno-geografska obilježja, koja su odlučujuća u osnivanju, odnosno razmještanju naselja, nisu jedini čimbenik u njihovu razvoju. Na razvoj i promjene naseljenosti otoka Krka velik utjecaj imali su razvoj industrije, prometa i turizma. Uvođenjem trajektnih linija i, naročito, izgradnjom mosta, prethodno izolirani otok postao je dobro povezan s kopnenim zaleđem i obližnjim otocima. Prometna povezanost glavni je preduvjet pojave i razvoja turizma. Turizam je trenutno jedan od najvažnijih razloga doseljavanja stanovništva na otok, te razlog premještanja stanovništva na (položene) obalne dijelove. Rezultati korelacijske analize pokazali su povezanost svih promatranih varijabli.

Gljučne riječi: naseljenost, geografska obilježja, GIS, korelacijska analiza, otok Krk

Uvod

Pojam »naseljenost« podrazumijeva proučavanje kretanja broja stanovnika i određenih demografskih sastavnica u vremenu i prostoru te, u širem smislu, smještaj i izgled naselja. Naseljenost nekog područja rezultat je različitih utjecaja, odnosno obilježja (prirodno-geografskih i društveno-gospodarskih). U ovom radu koristi se deskriptivna metoda istraživanja, da bi se što bolje objasnili i prikazali ti utjecaji i njihovi međuodnosi. S obzirom na činjenicu da je turizam najvažnija gospodarska grana na otoku Krku, u radu se provodi korelacijska analiza promatranih demografskih varijabli i varijabli vezanih za turizam otoka Krka u razdoblju od 1971. do 2011. godine. U svrhu provođenja prethodno navedenih podataka koriste se programi ArcGIS i SPSS. Cilj

rada je istražiti utjecaje prirodno-geografskih i društveno-gospodarskih obilježja na promjenu naseljenosti otoka Krka, te utvrditi međudnose (smjer i stupanj povezanosti) promatranih demografskih varijabli i varijabli vezanih za turizam otoka Krka.

Dosadašnja istraživanja

Za ostvarivanje postavljenih ciljeva i što kvalitetnije analize, prilikom pisanja ovog rada bilo je potrebno konzultirati literaturu iz različitih znanstvenih područja, odnosno, rad je temeljen na interdisciplinarnosti. Konzultirana je literatura iz područja statistike, demografije, demogeografije, urbane geografije, turističke geografije i drugih grana ove znanosti, te literatura koja se odnosi na povijest otoka Krka. O geografskoj i demografskoj problematici otoka dosad je puno pisano. Mnoge znanstvene radove na temu razvoja naseljenosti otoka Krka, a većina ih je citirana u ovom radu, napisala je Petrica Novosel-Žic.¹ Istraživanjem otoka Krka, naročito turizma, bavili su se Hrvoje Turk i Vuk Tvrтко Opačić.² Osim toga, konzultirani su i citirani neki od radova s tematikom naseljenosti ostalih hrvatskih otoka.³ Unatoč velikom broju radova na temu otoka Krka, dosad se nitko nije bavio korelacijskom analizom promatranih demografskih varijabli i varijabli vezanih za turizam otoka Krka u razdoblju od 1971. do 2011. godine.

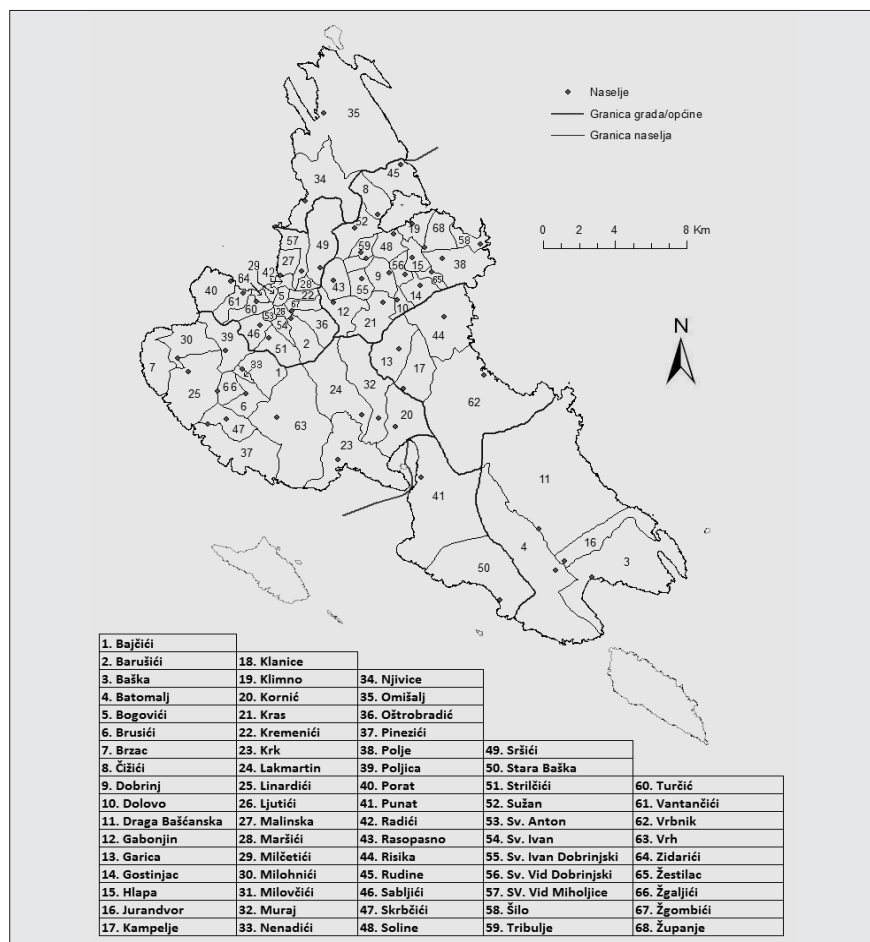
Područje istraživanja

Teritorijalni obuhvat ovog istraživanja je otok Krk. Otok je administrativno podijeljen na sedam jedinica lokalne samouprave. Čine ih jedan (administra-

¹ Petrica NOVOSEL, »Kretanje stanovništva otoka Krka od 1857—1971. godine«, *Krčki zbornik* 6 (1975), 107-147; P. NOVOSEL-ŽIC, »Neki pokazatelji centralnomjesne organizacije otoka Krk«, *Acta Geographica Croatica* 21 (1986) 1, 29-35; ISTA, *Otok Krk: Od trajekta do mosta (socijalno-geografska transformacija)*, Krk, *Krčki zbornik*, 1987.

² Hrvoje TURK, »Položaj i prirodna osnova otoka Krka kao čimbenici turističkog razvoja«, *Krčki zbornik* 29 (1994), 11-31; Vuk Tvrтко OPAČIĆ, »Vikendice na otoku Krku — prostorni raspored i strukturna obilježja vlasnika«, *Geoadria* 13 (2008) 1, 41-80.

³ Više o naseljenosti hrvatskih otoka u: Ivo NEJAŠMIĆ, »Promjene u dobno-spolnom sastavu stanovništva istočnojadranskog otočja (1953—1991)«, *Acta Geographica Croatica* 27 (1992) 1, 15-34; ISTI, »Uloga turizma u diferenciranom demografskom razvitku otočnih naselja: primjer srednjodalmatinskog otočja«, *Hrvatski geografski glasnik* 61 (1999) 1, 37-52; Ivan ZUPANC, Vuk Tvrтко OPAČIĆ i Ivo NEJAŠMIĆ, »Utjecaj turizma na demografska kretanja hrvatskih otoka«, *Acta Geographica Croatica* 35 (2000) 1, 133-145; Ivan LAJIĆ, Roko MIŠETIĆ, »Osnovni demografski procesi na Kvarnerskim otocima od 1991. do 2011. godine«, *Geoadria* 18 (2013) 1, 71-92, <https://doi.org/10.15291/geoadria.149>. Pristup ostvaren 20. 5. 2020.; ISTI, *Otočni algoritam, aktualno stanje i suvremeni demografski procesi na jadranskim otocima*, Zagreb, Institut za migracije i narodnosti, Ministarstvo mora, turizma, prometa i razvoja, 2006.; I. LAJIĆ, *Kvarnerski otoci, demografski razvoj i povijesne mijene*, Zagreb, Institut za migracije i narodnosti, 2006.

Sl. 1. Administrativno-teritorijalna podjela otoka Krka

tivni) grad, Grad Krk, i šest općina: Baška, Dobrinj, Malinska — Dubašnica, Omišalj, Punat i Vrbnik. Njima administrativno pripadaju i manji nenaseljeni otočići⁴ koji nisu područje istraživanja ovog rada. Područje istraživanja je samo otok Krk, koji će se promatrati u daljnjoj analizi. Na otoku se nalazi 68 naselja, među kojima je najveće grad Krk, ujedno i administrativno središte otoka. Općina Malinska — Dubašnica broji najviše naselja (21), a slijede je Općina Dobrinj (20), Grad Krk (15), Općina Baška i Općina Vrbnik (svaka po 4 naselja), a u Općini Punat i Općini Omišalj nalaze se po 2 naselja (sl. 1).

⁴ U akvatoriju općine Omišalj nalazi se otočić Sv. Marko, preko kojeg je otok Krk mostom povezan s kopnom. U akvatoriju Općine Dobrinj nalazi se otočić Veliki Školjić. Gradu Krku pripadaju Plavnik, Mali Plavnik, Kormati Veli, Kormati Mali i Košljun. Općini Punat pripada otočić Galun, dok se u akvatoriju Općine Baška nalaze otočići Prvić i Zečevo.

Prema klasifikaciji naselja, s obzirom na udaljenost od obale,⁵ na otoku je 15 *naselja na obali*, te 53 naselja čiji teritorij nema izlaz na more, zbog čega su definirana kao *naselja u unutrašnjosti otoka*.

Istraživački ciljevi, korišteni podatci i metode

U ovom radu provedena je korelacijska analiza promatranih demografskih varijabli i varijabli vezanih za turizam otoka Krka, u razdoblju od 1971. do 2011. godine. U cilju što kvalitetnije analize i boljeg razumijevanja područja istraživanja, u prvom dijelu rada pojašnjena su najvažnija prirodno-geografska i društveno-geografska obilježja, koja su utjecala na razmještaj naselja i stanovništva, odnosno na promjene naseljenosti na otoku Krku u promatranom razdoblju. Od prirodno-geografskih obilježja, u ovom radu analizirani su oblik otoka i udaljenost naselja od obale, nadmorska visina i vjetrovitost (bura), a od društveno-geografskih, prometna povezanost i turizam.

U drugom dijelu ovog rada provedena je korelacijska analiza promatranih demografskih varijabli i varijabli vezanih za turizam otoka Krka, u razdoblju od 1971. do 2011. godine. Analiza je provedena u cilju utvrđivanja stupnja povezanosti odabranih varijabli, korištenjem Spearmanovog koeficijenta korelacije ranga, sadržanog u programu SPSS.20. Navedeni koeficijent korišten je zato što odgovara cilju ovog istraživanja — analizirati statističku vezu dviju varijabli. Korelacijska analiza provedena je na temelju podataka na razini jedinice lokalne samouprave. U korelacijski odnos stavljene su varijable promjena naseljenosti za razdoblje od 1971. do 2011. godine: indeks promjene broja stanovnika, indeksi promjene mladog, zrelog i starog stanovništva, te prosječan godišnji broj rođenih. Odabrane demografske varijable temelje se na podacima pet popisa stanovništva, koliko ih je provedeno u promatranom razdoblju (1971.— 2011.). Pri analizi demografskih pokazatelja pojedinih popisa stanovništva, javljaju se određene metodološke razlike zbog različitih popisnih koncepcija. Naime, popisi iz 1971., 1981. i 1991. godine provedeni su prema koncepciji stalnog stanovništva (tzv. *de iure* stanovništvo), a popisi iz 2001. i 2011. provedeni su prema prilagođenoj koncepciji uobičajenog mjesta stanovanja (engl. *place of usual residence*).⁶ Poz-

⁵ Novosel-Žic navodi 14 *naselja na obali* (Baška, Čičići, Klimno, Kornić, Krk, Malinska, Njivice, Omišalj, Porat, Punat, Soline, Stara Baška, Šilo, Vrbnik), Usp. P. NOVOSEL-ŽIC, *Od trajekta do mosta (socijalno-geografska transformacija)*, 87. Autori I. Lajić i R. Mišetić izdvajaju još i naselje Zidarići (Općina Malinska — Dubašnica), jer je svojim razvojem u zadnjih dvadesetak godina postalo priobalno. Usp. I. LAJIĆ, R. MIŠETIĆ, *Otočni algoritam, aktualno stanje i suvremeni demografski procesi na jadranskim otocima*, 38. U ovom radu koristi se diferencijacija novijeg datuma.

⁶ O koncepcijama popisa stanovništva može se pročitati i u radu I. LAJIĆ, R. MIŠETIĆ, *Otočni algoritam, aktualno stanje i suvremeni demografski procesi na jadranskim otocima*,

nato je da zbog metodoloških razlika između popisa stanovništva, popisni rezultati nisu u potpunosti usporedivi. Ipak, oni će se u ovom radu koristiti kao činjenični, jer pouzdaniji (potpuno usklađeni) podatci demografskih pokazatelja ne postoje.

U korelacijski odnos stavljene su varijable vezane za turizam: prosječan broj turističkih noćenja u razdoblju od 1971. do 2011., udjeli noćenja domaćih turista, udjeli noćenja stranih turista, te udio zaposlenih u djelatnostima pružanja smještaja, pripreme i usluživanja hrane u ukupnom broju zaposlenih u 2011. Više je razloga zbog kojih su u korelacijski odnos stavljeni podatci udjela zaposlenih u djelatnostima pružanja smještaja te pripreme i usluživanja hrane u ukupnom broju zaposlenih u 2011. Smatra se da ova kategorija stanovništva najbolje ocrtava dostupne podatke o zaposlenom stanovništvu u turizmu.

Geografski informacijski sustav (GIS) danas je nezaobilazna potpora u analizama, poput one izložene u ovom radu. Neke od brojnih prednosti GIS-a su sljedeće: 1) mogućnost integracije velike količine podataka, prikupljenih iz tematski različitih područja; 2) sloboda integriranja i kombiniranja podataka iz više slojeva (prostorni podatci u GIS-u organizirani su po slojevima) u cilju stvaranja novih slojeva ili izrade kartografskih prikaza; 3) postojanje velikog broja alata za kvalitetnu prostornu analizu promatranih geografskih, odnosno prostornih objekata ili entiteta, na temelju kojih se mogu donositi brojni zaključci; 4) učinkovito prikazivanje željenih sadržaja ili rezultata analize pomoću kartografskih prikaza — izlaznih proizvoda GIS-a; 5) mogućnost simulacije rješenja za određene probleme u prostoru. U ovom radu korišteni su geometrijski podatci, prikupljeni geodetskim mjerenjem i prilagođeni za rad u GIS softveru. Korištene su dvije baze geometrijskih podataka: Središnji registar prostornih jedinica Republike Hrvatske (SRPJ), proizvod Državne geodetske uprave i Digitalni atlas Republike Hrvatske, proizvod GISDATA-e.⁷ U sklopu potonje baze podataka izrađen je i digitalni model reljefa (DMR) otoka Krka, koji je također korišten u ovom radu. Pomoću DMR-a prikazani su visinski razredi i prirodne cjeline otoka. Za obradu, analizu i prikaz navedenih podataka korišten je softverski programski paket *ArcGIS Desktop* 9.3, proizvođača *ESRI*.

te na službenim internetskim stranicama Državnog zavoda za statistiku (Popis stanovništva, kućanstava i stanova 31. ožujka 2001., Metodološka objašnjenja, DZS RH, Zagreb, www.dzs.hr; Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011., Metodološka objašnjenja, DZS RH, Zagreb, www.dzs.hr. Pristup ostvaren 20. 5. 2020.).

⁷ Baza podataka: Središnji registar prostornih jedinica, Državna geodetska uprava, Zagreb; Baza podataka: Digitalni atlas Republike Hrvatske, GISDATA, Zagreb.

Terensko istraživanje, uslijed čega je nastala fotografska arhiva, provedeno je u rujnu 2011.

Geografska obilježja i njihov utjecaj na promjene naseljenosti otoka Krka

PRIRODNO-GEOGRAFSKA OBIJEŽJA

Otok Krk, uz susjedni otok Cres, smatra se najvećim otokom u Jadranskom moru.⁸ Pripada otočnoj skupini *Kvarnersko otočje*,⁹ smještenoj u sjeverozapadnom dijelu jadranskog akvatorija, neusporedivo plićeg od njegova jugoistočnog (dalmatinskog) dijela.

Oblik otoka i udaljenost naselja od obale

Otok Krk ima oblik nepravilnog romboida, dakle, ima četiri stranice, odnosno obale. Jugozapadna obala pruža se od rta Bracol do rta Suh, duljine 57 km. Zapadna obala proteže se od rta Suh do rta Počiti, duljine 39 km. Sjeveroistočna obala, od rta Počiti do rta Sokol, duga je 74,3 km. Jugoistočna obala, od rta Sokol do rta Bracol je najkraća, duljine 19 km. Ovakav kompaktan oblik otoka Krka ima osjetnu prednost u odnosu na najveći broj naših otoka kod kojih dominira izduženost, ili u dinarskom ili u hvarskom smjeru.¹⁰ Prednosti kompaktnog oblika otoka Krka, izražene u nekim prirodnim elementima — klima, tlo, biljni pokrov — osobito dolaze do izražaja u društveno-gospodarskim obilježjima: broju, veličini i razmješčaju naselja te razvoju otočnih prometnica.¹¹ S obzirom na udaljenost naselja od obale, na otoku Krku se nalazi 15 *naselja na obali* i 53 *u unutrašnjosti otoka*.¹²

Utjecaji oblika otoka i udaljenosti naselja od obale na naseljenost otoka Krka

Kompaktan oblik otoka Krka je preduvjet za razvoj većeg broja (68) relativno velikih naselja. Stoga nije iznenađujuća činjenica da je Krk najnapučeniji hrvatski otok, s najvećim brojem naselja. Položaj uz more daje veliku pred-

⁸ Površine otoka Krka i Cresa ustanovljene su najnovijim mjerenjem i za oba otoka iznose 405,78 km² (Popis stanovništva 2011., DZSRH, Zagreb, Statistički ljetopis Republike Hrvatske 2012., DZSRH, Zagreb, prosinac 2012., www.dzs.hr. Pristup ostvaren 20. 5. 2020.).

⁹ Istočnojadranski naseljeni otoci razvrstani su u četiri otočne skupine: *Kvarnersko otočje*, *Sjevernodalmatinsko*, *Srednjodalmatinsko* i *Južnodalmatinsko otočje*. Skupini *Kvarnersko otočje* pripadaju: Krk, Cres, Lošinj i Rab te skupina manjih otoka. Usp. I. NEJAŠMIĆ, »Promjene u dobno-spolnom sastavu stanovništva istočnojadranskog otočja (1953—1991)«, 17.

¹⁰ Uz Krk su izuzetak još samo Brač i donekle Vis.

¹¹ P. NOVOSEL-ŽIC, *Od trajekta do mosta (socijalno-geografska transformacija)*, 1-216.

¹² Objašnjenje o korištenoj klasifikaciji naselja s obzirom na udaljenost od obale izloženo je u poglavlju Područje istraživanja.

nost *naseljima na obali*, jer su danas sva orijentirana na more, odnosno na razvoj turizma. O intenzitetu litoralizacije na otoku govori podatak da je u razdoblju od 1971. do 2011. godine u *naseljima na obali* došlo do velikog povećanja stanovništva — za 5.808 žitelja ili 81,0%, dok je u *naseljima u unutrašnjosti* to povećanje bilo tek za 465 stanovnika ili za 7,8%.

Klima

Prema Köppenovoj klasifikaciji otok Krk pripada u Cfa klimatski razred, što označava umjereno toplu, vlažnu klimu s vrućim ljetima — srednja temperatura u srpnju je oko 22°C ili veća.¹³ Meteorološka postaja Krk bilježi pozitivnu termičku anomaliju u odnosu na svoj geografski položaj (45° 1' 11" N), što se objašnjava blagotvornim utjecajem mora zbog kojeg u klimi Krka prevladavaju maritimna obilježja. Ipak, prisutni su i utjecaji kontinenta, osobito u zimskim mjesecima.¹⁴ Srednja temperatura zraka za razdoblje od 1981. do 2012. godine iznosila je 14,8°C. Najvažniji maritimni utjecaj odražava se kroz jeseni koje su toplije od proljeća, u gradu Krku prosječno za oko 2°C.¹⁵ Srednja godišnja količina oborina je 1207,5 mm. Najveće količine dolaze u hladnijim mjesecima, a primarni maksimum je u rujnu. Otok Krk smatra se vjetrovitim područjem. Od svih klimatskih elemenata, vjetar ima najveći utjecaj na razmještaj naselja i naseljenost na otoku. Na Krku pušu, nejednakom čestinom, vjetrovi iz sva četiri kvadranta. Motrenja jačine i smjera vjetra na otoku (subjektivna ocjena motritelja u 7, 14 i 21 sat), za razdoblje od 1981. do 2012., postoje samo u gradu Krku, te ukazuju na njihovu čestinu: bura (25,0%), jugo (11,6%) i maestral (31,1%). Postoje i kontinuirana mjerenja anemometrom na Krčkom mostu, za razdoblje od 2006. do 2012., koja pokazuju nešto drukčije vrijednosti čestine vjetrova: bura (34,0%), jugo (31,1%) i maestral (4,6%).¹⁶ Bura je najutjecajniji faktor u orijentaciji kuća i razmještaju naselja otoka Krka.¹⁷

Utjecaj bure na naseljenost otoka Krka

Prisutnost bure i njezino destruktivno djelovanje na prirodnu osnovu otoka Krka je očita. Razorno djelovanje bure ogleda se u pejzažnoj ogoljelosti i vrlo rijetkoj naseljenosti sjeveroistočne obale. Jakost bure osjetno slabi, idu-

¹³ Tomislav ŠEGOTA, Anita FILIPČIĆ, *Klimatologija za geografe*, Zagreb, Školska knjiga, 1996.

¹⁴ P. NOVOSEL-ŽIC, *Od trajekta do mosta (socijalno-geografska transformacija)*, 1-216.

¹⁵ Srednja temperatura zraka za proljeće (ožujak, travanj i svibanj) iznosi 15,3°C, a za jesen (rujan, listopad i studeni) 13,7°C (Državni hidrometeorološki zavod).

¹⁶ Izvor: Državni hidrometeorološki zavod.

¹⁷ Usp. P. NOVOSEL-ŽIC, *Od trajekta do mosta (socijalno-geografska transformacija)*, 1-216; V. T. OPAČIĆ, „Vikendice na otoku Krku — prostorni raspored i strukturna obilježja vlasnika“, 41-80.

ći od istočnoga prema zapadnom dijelu otoka. Središnje vapnenačko bilo, istočno od flišne udoline Omišalj — Dobrinj — Baška, zaštićuje čitav zapadni i veći dio središnjeg Krka od izravnih udara bure. Izložena su samo malobrojna izdvojena uzvišenja (iznad 200 m), dok su njihove zavjetrinske padine pitome.¹⁸ Dakle, veći dio otočnog prostora zaštićen je prirodnim barijerama i brežuljkastim lancima, tako da se u zavjetrinskoj strani osjećaju posve drugi klimatski utjecaji, koji se odražavaju u mediteranskoj vegetaciji, razvoju naselja, višim prosječnim temperaturama, itd.¹⁹ Na temelju prethodnog, opravdan je naziv »Šotovento« (tal., ispod vjetra, zavjetrina), koji koriste stanovnici otoka Krka za užu zaleđe sjeverozapadne obale.

Reljef

Kvarnersko otočje je svojim geološkim, reljefnim, hidrološkim, vegetacijskim i pedološkim značajkama slično susjednom kopnu. Malo rahlog tla, dominantna krševitost i vapnenačka struktura, osnovne su značajke tog područja. Enklave plodnih tala crvenice u lokalnim toponimima najčešće se spominju u izrazima »draga« (npr. Bašćanska), »polja« (npr. Omišaljsko, Dobrinjsko, Vrbničko, Krčko), ili kao izdvojeni termini (Ponikve, Njivice).²⁰

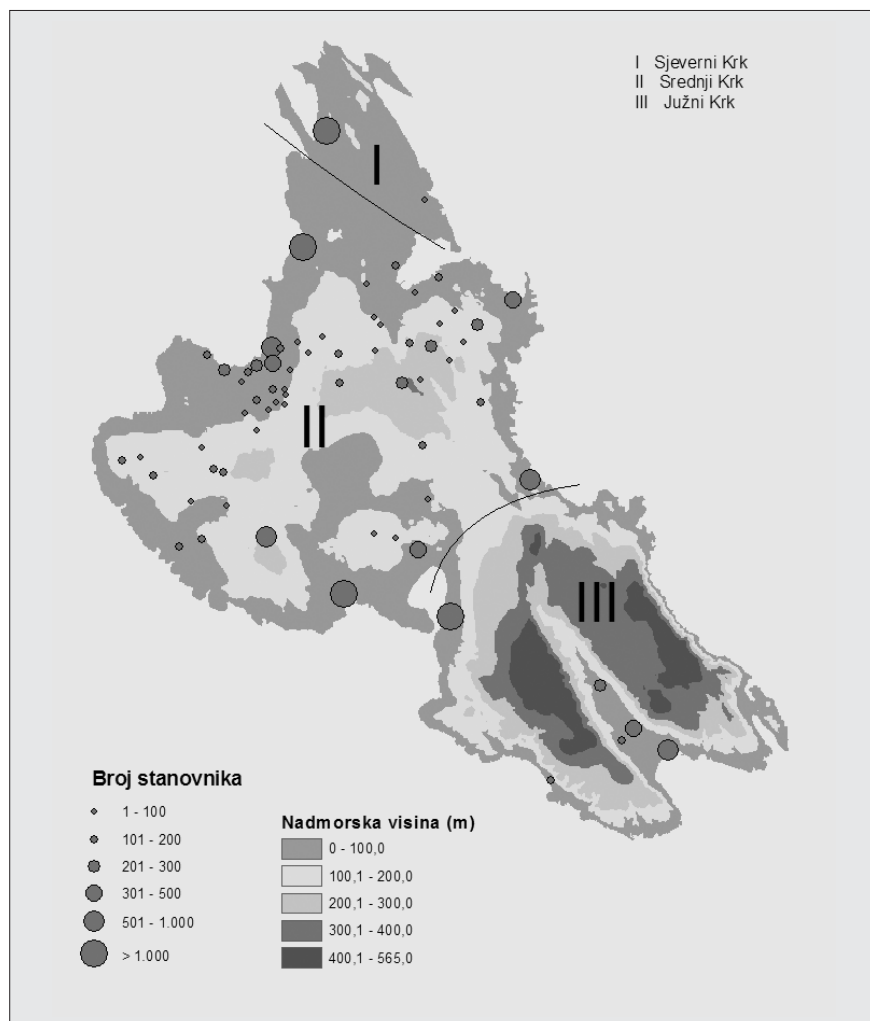
Prema autorima P. Novosel-Žic i D. Njegaću, otok Krk se sastoji od tri reljefno različita dijela: Sjeverni, Srednji i Južni Krk (sl. 2). **Sjeverni Krk** je najmanji i najrjeđe naseljeni dio otoka (8% površine i 2% naselja).²¹ Obuhvaća prostor sjeverno od linije koja povezuje uvalu Soline s uvalom Sepen. Ova rijetko naseljena, niska vapnenačka zaravan, osim za sitno stočarstvo, nije imala veće gospodarsko značenje sve do sedamdesetih i osamdesetih godina 20. stoljeća, kada su izgrađeni riječka zračna luka, naftni terminal u Omišlju i most kopno — otok Krk. Morfološka prednost zaravni za navedene objekte ne znači i prednost za naseljavanje. Naime, ovdje se nalaze samo dva naselja: Omišalj i Rudine. **Srednji Krk** je najprostraniji i najnaseljeniji dio otoka (57% površine i 88% naselja), te potpuna suprotnost u morfološkom, pejzažnom i gospodarskom smislu, niskom Sjevernom i visokom Južnom Krku. Na njemu dominiraju blagi, valoviti oblici do 200 m visine, obrasli vegetacijom. U sastavu stijena izmjenjuju se vapnenci i dolomiti. Dolomiti podliježu jačem raspadanju i tako doprinose stvaranju rastresitog sloja, što pogoduje

¹⁸ Usp. P. NOVOSEL-ŽIC, *Od trajekta do mosta (socijalno-geografska transformacija)*, 1-216.

¹⁹ I. LAJIĆ, *Kvarnerski otoci, demografski razvoj i povijesne mijene*, 1-336.

²⁰ Isto.

²¹ P. NOVOSEL-ŽIC, *Od trajekta do mosta (socijalno-geografska transformacija)*, 1-216.; Dražen NJEGAĆ, »Sjeverno hrvatsko primorje«, *Veliki atlas Hrvatske*, Ivanka Borovac, ur., Zagreb, Mozaik knjiga, 2002., 280-299.

Sl. 2. Veličina naselja otoka Krka s obzirom na nadmorsku visinu i prirodne cjeline

rastu biljnog pokrova. Posebno su gusto razvijene ponikve, odnosno ograničene poljodjelske oaze, kao skromna nadopuna spomenutim poljima u središnjoj udolini. Najprostranija ponikva ima promjer oko 4 km i naziva se Ponikve. Nalazi se gotovo u geografskom središtu Srednjeg Krka i prekrivena je aluvijalnim nanosima što su ih taložile bujice sa strane. Zadržavanje vode na dnu ujesen i u proljeće čini Ponikve periodičnim jezerom koje ima veliko značenje u opskrbi otoka vodom. Većina naselja Srednjeg Krka nalazi se u unutrašnjosti. **Južni Krk** zauzima 35% površine otoka i 10% naselja. Obuhvaća područje južnije od linije Vrbnik — Dunat, u vrhu Puntarske drage. Gotovo polovica površine otpada na 350-400 m visoku vapnenačku zaravan,

Bašćansku dragu, u koju je uklopljen južni dio plodne, središnje flišne udoline. Bašćanska draga gotovo simetrično razdvaja zaravan Južnog Krka na jugozapadni i sjeveroistočni dio. Zbog navedenih značajki podloge i relativno nepristupačne obale — visoka stjenovita obala s uvalicama — prirodni uvjeti za naseljavanje i turizam nisu povoljni kao u dijelu Srednjeg Krka. Ovdje se razvilo samo šest naselja: Baška, Batomalj, Draga Bašćanska, Jurandvor, Punat i Stara Baška.

Utjecaj reljefa na naseljenost

Između mnoštva čimbenika, na osnivanje i razvoj naselja na Krku velik utjecaj ima i reljef. Na temelju prethodnog teksta i karte (sl. 2), može se zaključiti kako se najveći broj naselja (60 naselja ili čak 88,2% svih naselja na otoku) razvio na području Srednjeg Krka. Razlog tome su povoljni prirodni uvjeti: zavjetrina (Šotovento), te izmjene vapnenaca s plodnijim dolomitima, dok na sjevernom i južnom dijelu dominiraju vapnenci. Na tom, površinski najvećem dijelu otoka (56,8% cjelokupne površine), godine 2011. živjelo je 12.753 stanovnika, tj. 65,8% stanovništva Krka. Razmještaj naselja može se promatrati i u odnosu na nadmorsku visinu. Najviše naselja razvilo se u pojasu do 200 m n/v, čak 62 ili 91,2%. Prema popisu stanovništva iz 2011. godine, u tom pojasu živjelo je 18.722 stanovnika ili 96,6% stanovništva otoka.²² Ni jedno naselje na otoku nije se razvilo na nadmorskoj visini iznad 300 m. U pojasu između 200 i 300 m n/v razvilo se 6 naselja, okupljenih u malom prostoru od 12 km² u okolici Dobrinja. To su: Dobrinj, Dolovo, Gabonjin, Gostinjac, Sv. Ivan Dobrinjski i Kras. Kras je najviše naselje na otoku, nalazi se na 255 m n/v. Uzimajući u obzir činjenicu da je otok Krk u cjelini nizak,²³ te da se u skladu s procesom litoralizacije i razvojem turizma stanovništvo premještalo na (položene) obalne dijelove, opravdan je velik udio stanovništva u naseljima smještenim u pojasu do 100 m n/v.

DRUŠTVENO-GEOGRAFSKA OBILJEŽJA

Na razvoj i promjene naseljenosti otoka Krka, izravno i neizravno, velik su utjecaj imala i društveno-geografska obilježja. Među najvažnija spadaju razvoj industrije, prometa i turizma, litoralizacija te urbanizacija i suburbaniza-

²² Godine 1910. u tom pojasu živjelo je 19.284 stanovnika, tj. 90,7% stanovništva otoka, a 1971. 12.226 stanovnika, tj. 93,3%.

²³ Najviša točka otoka Krka je Obzova (565 m n/v). Prosječna nadmorska visina otoka je 147,7 m n/v (izračunato na temelju podataka DMR-a, iz baze podataka: Digitalni atlas Republike Hrvatske, GISDATA, Zagreb). Na nadmorske visine iznad 300 m otpada samo 60 km² ili 14,6% površine otoka, što se podudara s prostorom nenaseljene vapnenačke zaravni Južnog Krka (P. NOVOSEL-ŽIC, *Od trajekta do mosta (socijalno-geografska transformacija)*, 1-216).

cija grada Rijeke. U ovom radu detaljnije će se obraditi utjecaj prometa i turizma.

Promet

S obzirom na najvažnija prometna dostignuća na otoku, promet i prometnu dostupnost otoka Krka možemo promatrati kroz tri razdoblja: 1) vremenski period do 1959., 2) vremenski period od 1959. do 1980. i 3) vremenski period od 1980.²⁴

1) **U vremenskom periodu do 1959. godine**, prije uspostavljanja trajektnih linija, obalna naselja otoka Krka parobrodskim su linijama bila dobro povezana s kopnom. I cestovni je promet bio na razini podmirivanja elementarnih potreba slabo mobilnog stanovništva. U to vrijeme otokom je prometovalo nekoliko lokalnih autobusnih linija. Osim magistralne autobusne linije Baška — Omišalj, vezane uz parobrodsku vezu Omišalj — Rijeka i obratno, ostale su imale ishodište i cilj u gradu Krku, zbog njegove funkcije otočnog središta. Ceste su bile isključivo makadamske, uske i nepregledne. Okosnicu cestovne mreže otoka Krka, duge oko 200 km, činio je spomenuti longitudinalni pravac Baška — Punat — Krk — Malinska (Sv. Vid) — Omišalj. Međumjesna povezanost bila je slaba, a s obzirom na pristup glavnoj prometnici, otočno područje ima diferencirane mogućnosti. U najnepovoljnijem položaju bio je najveći dio dobrinjskog područja, kao i naselja zapadnog dijela otoka, odnosno područja Šotoventa. Razlog tome su nekvalitetne ceste, zbog čega su ih glavne autobusne linije zaobilazile.

2) **U vremenskom periodu od 1959. do 1980. godine**, struktura prometa bitno se izmijenila, i kvalitativno i kvantitativno. U ovom razdoblju na otoku su zastupljeni trajektni, cestovni i zračni promet, a broj putnika se povećao. Uspostavljaju se prve trajektno linije te, sukladno većem prometovanju zbog razvoja turizma, javlja se potreba za obnavljanjem postojećih i gradnjom novih prometnica. Godine 1959. uspostavljena je prva trajektna veza s obližnjim kopnom na relaciji Šilo — Crikvenica, dugoj oko 4 km. Godine 1964. uspostavljena je druga trajektna veza Voz — Črišnjeva, u blizini mjesta gdje se otok najviše približio kopnu — na svega 500 m. Relacija same trajektno linije bila je nešto dulja i iznosila je 1500 m. Uvođenjem trajektno linije umjesto parobroda, težište prometa preselilo se sa zapadne na istočnu obalu. Od 1969. godine u prometu je trajektna linija Senj — Baška — Lopar. Pojačan cestovni promet rezultat je prisutnosti trajektnog prometa. Trajektno veze omogućile su neprekidno cirkuliranje vozila i putnika između otoka i kopna, izmijenivši strukturu vozila i putnika. Otočna magistrala Omišalj — Baška, duga

²⁴ P. NOVOSEL-ŽIC, *Od trajekta do mosta (socijalno-geografska transformacija)*, 1-216.

53 km, završena je 1970. Uslijedilo je osposobljavanje sporednih priključaka od obalnih naselja otoka prema njoj. Istočnim dijelom Srednjeg Krka 1972. godine uređena je prometnica Šilo — Gostinjac — Risika — Vrbnik, duga 15 km, a 1975. transverzala duga 17 km, Šilo — Gostinjac — Dobrinj — Kras — Gabonjin — Sv.Vid — Malinska. Zračna luka Rijeka, koja se nalazi na otoku Krku, puštena je u promet 1970. godine. Putnici su uglavnom turisti, a glavna prometa odvija se tijekom ljeta. Ostvareni promet znatno je manji negoli potencijalni. Zračna luka je trebala predstavljati važan čimbenik u daljnjem jačanju turizma ovog područja, u kojem je velik broj stranih turista imao uzlazni trend. Gravitacijsko područje ove zračne luke i danas je cijelo kvarnersko područje i šire regije sjevernog Hrvatskog primorja.

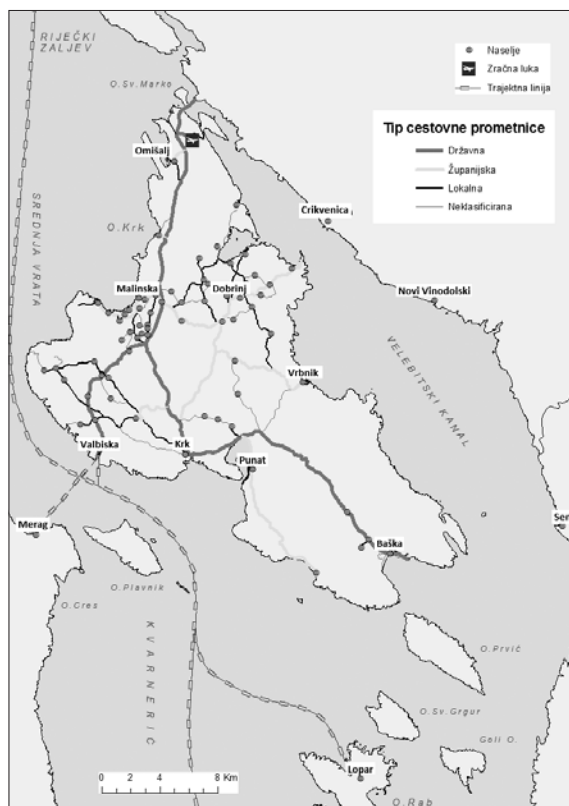
3) **Vremenski period od 1980. godine** počinje izgradnjom mosta kopno — otok Krk. Izgradnjom ovog mosta zračna je luka uklopljena u jedan kombinirani, ali cjeloviti sustav, čiji su elementi most, cestovne prometnice, zračna luka i trajektne linije — sa Cresom: Valbiska — Merag, te s Rabom: Valbiska — Lopar (sl. 3). Glavne cestovne prometnice presijecaju otok uzduž i poprijeko s novim i vrlo kvalitetnim prometnicama te popratnom infrastrukturom. Glavna longitudinalna prometnica je državna cesta Omišalj — Krk — Baška, s odvojkom prema trajektnom pristaništu Valbiska. U poprečnom pravcu otok presijeca županijska cesta koja povezuje veća otočna naselja. Ostale ceste imaju uglavnom lokalni karakter. Dobra cestovna povezanost sa susjednim kopnom i zračna luka na sjevernoj strani otoka, dobar su preduvjet za daljnji razvoj turizma. Omišaljska luka uređena je kao veliko pristanište tankera za prijevoz nafte.

Utjecaj prometne povezanosti na naseljenost

Oblik otoka i reljefne karakteristike pogodovali su dobroj razgranatosti cestovne mreže i međusobnoj povezanosti naselja na Krku. Raznolikost prometne povezanosti (zračna, trajektna i most) pogodovala je dobroj povezanosti otoka s obližnjim otocima i zaleđem.

Koliko je značenje za otok Krk imalo povezivanje sa susjednim kopnom, svjedoče i podatci kako je 1905. godine, početkom prometovanja redovite parobrodarske linije koja je povezivala Šilo s naseljima vinodolske obale i s Rijekom, došlo do velikog porasta broja stanovnika naselja Šilo. Naime, najveći porast od 99 stanovnika ili za 128,6%, postiže se u kratkom vremenskom razdoblju (od 1900. do 1910. godine). To je bio dotad najveći relativni porast broja žitelja među naseljima ovog otoka, a uzrokovan je preseljavanjem stanovništva iz Dobrinja na obalu.²⁵ Do otvaranja mosta 1980., pose-

²⁵ P. NOVOSEL, »Kretanje stanovništva otoka Krka od 1857—1971. godine«, 107-147.

Sl. 3. Današnja prometna povezanost otoka Krka

bice u vrijeme prije prometovanja trajekta, pa do 1959. godine, naselja pojedinih područja neminovno su bila upućena na vlastita središta. Silnice gravitacije prema njima bile su jače nego danas, kada su naglašenije prema Krku, naselju najvišeg stupnja centraliteta na otoku.²⁶

Glavnu okosnicu svih funkcija u prostoru, uključujući i turizam, danas čini promet. To potvrđuje i činjenica da su najveća i najvažnija turistička naselja (Omišalj, Krk, Baška) povezana najznačajnijom prometnicom na otoku — državnom cestom. Ona je položena longitudinalno u odnosu na reljefnu podlogu, a njezina naslonjenost na zapadnu, odnosno jugoistočnu stranu otoka, omogućava brzo povezivanje najvećih otočnih naselja. Županijska cesta je najbrža cestovna poveznica naselja istočne strane otoka s naseljima u zapadnom dijelu. Treba posebno istaknuti da su danas sve prometnice na otoku Krku u jako dobrom stanju. Svakako najvažniji dio prometne povezanosti otoka Krka s kopnom predstavlja most. Izgradnjom mosta, Krk sve ma-

²⁶ P. NOVOSEL-ŽIC, »Neki pokazatelji centralnomjesne organizacije otoka Krka«, 32.

nje nosi svoja inzularna obilježja, a to se bitno odražava na njegovu demografsku situaciju i glavninu demografskih procesa.²⁷

Turizam

Snažan turistički i vikendaški razvoj otoka Krka uvelike je uvjetovan blizinom važnih domaćih i inozemnih turističkih/vikendaških emitivnih područja, odnosno povoljnim prirodno-geografskim i društveno-geografskim položajem.²⁸

Turističko valoriziranje na Krku započelo je još prije Prvog svjetskog rata²⁹ i razvijalo se između dva svjetska rata (u Baškoj, Malinskoj, Puntu i Omišlju). Intenzivniji razvoj otok doživljava tek nakon Drugog svjetskog rata, kada se uspostavljaju trajektne veze s kopnom (1959. godine Šilo — Crikvenica) te, naročito, nakon izgradnje zračne luke i puštanja u promet Krčkog mosta. Danas je turizam najvažnija gospodarska grana i osnovni pokretač razvoja na otoku.

U turističkoj ponudi posebno se izdvajaju povijesno nasljeđe i kulturna baština Krka, Baške, Vrbnika, Omišlja i Dobrinja. Po svojoj fizionomiji to su tipični otočni gradići klasične urbane strukture: uske popločene ulice, sa zbijenim, visokim zgradama, opasane trošnim gradskim zidinama izvan kojih je gospodarsko zemljište, zbog čega i zaslužuju naziv »gradići«. Kao historijsko nasljeđe svima je, izuzev Krka, ostao i naziv kaštel (tal. *castello*, lat. *castrum*). Otok Krk obiluje kulturno-povijesnim spomenicima i građevinama iz antičkog i kasnijih razdoblja. Preduvjet za razvoj turizma je i pogodna klima, s velikim brojem sunčanih dana tijekom godine, te čisto more s brojnim plažama. Upravo zbog toga danas su dobro posjećena i ostala »mlađa« naselja (Njivice, Punat, Malinska i dr.).

Utjecaj turizma na naseljenost

Turizam utječe na diferencirani razvoj otočnih naselja. Naime, dokazan je ograničeni prostorni učinak turizma, čiji se utjecaj smanjuje udaljavanjem od otočnih naselja na obali, prema unutrašnjosti otoka.³⁰ Budući da oblici turizma, koji nisu orijentirani na more, na otoku Krku još nisu dovoljno razvije-

²⁷ I. LAJČIĆ, R. MIŠETIĆ, »Osnovni demografski procesi na Kvarnerskim otocima od 1991. do 2011. godine«, 71-92.

²⁸ Usp. H. TURK, »Položaj i prirodna osnova otoka Krka kao čimbenici turističkog razvoja«, 15.

²⁹ Po nekim mišljenjima najstarija turistička organizacija u nas osnovana je u gradu Krku (P. NOVOSEL-ŽIC, *Od trajekta do mosta (socijalno-geografska transformacija)*, 1-216). Njezino osnivanje smješta se između 1849. i 1866. (I. LAJČIĆ, *Kvarnerski otoci, demografski razvoj i povijesne mijene*, 1-336).

³⁰ I. NEJAŠMIĆ, »Uloga turizma u diferenciranom demografskom razvitku otočnih naselja«, 47.

Sl. 4. Naselje Baška — primjer širenja naselja izvan stare gradske jezgre (Izvor: vlastita arhiva)

ni, naselja u unutrašnjosti posredno osjećaju njegove impulse. Utjecaj turizma na naseljenost Krka, Baške, Vrbnika, Omišlja i Dobrinja uočava se već tijekom 19. stoljeća, kada naselja probijaju gradske zidine i šire se izvan njih (sl. 4). Time je započet proces tzv. *sekundarne urbanizacije*, koji je osobito jak danas, kada se gradnja turističkih objekata, stambenih zgrada i kuća za odmor sve više širi na račun agrarnog prostora, najčešće prema obali. Danas je taj proces vidljiv kod svih turističkih naselja otoka Krka.

Primjer naselja Kornić ukazuje na značenje i privlačnu snagu obale (sl. 5). Udaljen oko 1 km od vrha Puntarske drage i »balkonski« položen na visini između 80 i 100 m n/v, zahvaljujući izgradnji Kornić se fizički približio obali, a njegovo donedavno isključivo poljoprivredno stanovništvo prihvaća djelatnosti specifične za obalna naselja. U literaturi, Kornić se navodi kao obalno naselje. Primjer transformacije naselja s obzirom na promjene dominantne gospodarske grane, vidljiv je i u Njivicama, koje su još donedavno nosile epitet »ribarskog« naselja; danas se njegovo stanovništvo gotovo isključivo bavi turizmom.

S obzirom na to da je uloga turizma u ublažavanju negativnih demografskih trendova na hrvatskim otocima razmjerna njegovoj snazi, turizam ima diferenciran utjecaj na demografske trendove na tom području.³¹ Sukladno

³¹ I. ZUPANC, V. T. OPAČIĆ, I. NEJAŠMIĆ, »Utjecaj turizma na demografska kretanja hrvatskih otoka«, 143.

Sl. 5. Naselje Kornić — primjer »spuštanja« naselja prema obali (Izvor: vlastita arhiva)

boljim preduvjetima (položenija obala, zaklonjenost od bure), za razvoj turizma na zapadnoj strani otoka zabilježeni su pozitivniji demografski pokazatelji.³²

Promjene naseljenosti otoka Krka

Otok Krk je naseljen još u predantičkom razdoblju. Najstariji stanovnici bili su Liburni koji su dolaskom Rimljana romanizirani. Najvažnije područje romanskih naselja nalazilo se u jugozapadnom dijelu otoka, oko grada Krka. Već potkraj 6. stoljeća na otok dolaze Hrvati. Potiskujući romanizirano stanovništvo u grad Krk, naseljavaju preostale dijelove otoka. U srednjem vijeku otokom su vladali krčki knezovi Frankopani. Njihovo je podrijetlo iz Vrbnika na otoku Krku, a vladali su Kvarnerom od kraja 12. pa do 15. stoljeća. Frankopani su na Krk naselili novo stanovništvo s područja oko Velebita, te znatno utjecali na gospodarski i kulturni razvoj otoka. Dolaskom mletačke vlasti na područje Krka, godine 1480., dolazi i do propasti Frankopana. Nakon Mlečana, otok prelazi u ruke nekoliko europskih sila toga doba: Francuske (1806.—1813.), Austro-Ugarske (1813.—1918.), Italije (1918.—1920., 1940.—1943.), Države SHS, Kraljevine Jugoslavije, odnosno SFRJ (1920.—

³² Marta JOVANIĆ, Ivo TURK, »Promjene u dinamičkim obilježjima naseljenosti otoka Krka«, *Društvena istraživanja* 22 (2013) 1, 167-193, <https://doi.org/10.5559/di.22.1.09>. Pristup ostvaren 20. 5. 2020.

1940., 1945.—1991.) i Njemačke (1943.—1945.).³³ Otok Krk je od 1991. godine legitimni dio Republike Hrvatske.

Iz prethodnog je vidljivo kako je otok Krk, tijekom svoje prošlosti, bio pod vlašću raznih političkih tvorevina. Takve nestabilne prilike svakako su utjecale i na naseljenost otoka. Osim njih, u razdoblju od 1857. do 2011., između prvog i posljednjeg popisa stanovništva, na kretanje broja stanovnika otoka Krka utjecali su sljedeći čimbenici: 1) emigracija stanovništva uzrokovana propadanjem vinogradarstva i pomorstva, 2) jaka prekomorska emigracija, 3) izravni i neizravni demografski gubitci, povezani sa svjetskim ratovima, 4) preseljavanje u urbane centre, posebice Rijeku, 5) naslijeđena populacijsko-naseljska struktura, 6) emigracija stanovništva uvjetovana razvojem turizma i 7) imigracija stanovništva izazvana suburbanizacijom Rijeke, koja se ogleda u izgradnji riječke zračne luke i naftnog terminala u Omišlju sedamdesetih godina, te Krčkog mosta 1980.³⁴ Prethodno nabrojeni čimbenici rezultiraju kretanjem ukupnog broja stanovništva otoka Krka u tri intervala: 1) interval porasta broja stanovništva 1857.—1910. (s 15.237 na 21.259 stanovnika), 2) interval pada broja stanovnika 1910.—1971. (s 21.259 na 13.110) i 3) interval ponovnog rasta broja stanovnika 1971.—2011. (s 13.110 na 19.383). Međutim, s ciljem stjecanja beneficija, u novijem razdoblju dolazi do fiktivnog rasta broja stanovnika na Krku (popisivanje fiktivnog stanovništva koje ima vikendice na otoku).

U ovom su radu, u korelacijskoj analizi, promatrane pojedine demografske varijable i varijable vezane za turizam otoka Krka, u razdoblju od 1971. do 2011. godine, kada je došlo do ponovnog rasta broja stanovnika i jačanja turizma, kao najvažnije gospodarske grane na otoku. Analizom podataka u nekoliko posljednjih popisa stanovništva, može se uočiti demografska polariziranost otoka Krka. Demografski propulzivnoj skupini pripadaju Grad Krk i općine Punat, Omišalj i Malinska — Dubašnica. Drugoj skupini, s nepovoljnim demografskim pokazateljima, pripadaju općine Vrbnik, Baška i Dobrinj,³⁵ odnosno, zapadna i sjeverna strana otoka bilježe pozitivnije demografske pokazatelje od istočne i jugoistočne. Razlog tomu su bolji preduvjeti za razvoj turizma na zapadnoj strani otoka, te razvoj industrije i veća blizina Rijeke na njegovom sjevernom dijelu.³⁶

³³ I. LAJČIĆ, *Kvarnerski otoci, demografski razvoj i povijesne mijene*, 1-336.

³⁴ M. JOVANIĆ, I. TURK, »Promjene u dinamičkim obilježjima naseljenosti otoka Krka«, 167-193.

³⁵ I. LAJČIĆ, R. MIŠETIĆ, »Osnovni demografski procesi na Kvarnerskim otocima od 1991. do 2011. godine«, 71-92.

Korelacijska analiza

Korelacijska analiza ovog rada provedena je s ciljem utvrđivanja stupnja i smjera povezanosti odabranih demografskih varijabli i varijabli vezanih za turizam otoka Krka u razdoblju od 1971. do 2011. godine. Korelacijska veza utvrđena je određivanjem Spearmanovog koeficijenta korelacije ranga (r_s) koji se nalazi unutar programa SPSS.20. Navedeni koeficijent je korišten zato što odgovara cilju ovog istraživanja — analizirati statističku vezu dviju varijabli, koja je izvedena na temelju podataka svih 7 jedinica lokalne samouprave na otoku Krku.

Spearmanov koeficijent korelacije ranga dan je izrazom:

$$r_s = 1 - \frac{6 \sum_{i=1}^n d_i^2}{n^3 - n}, \quad -1 \leq r_s \leq 1$$

r_s — Spearmanov koeficijent korelacije ranga

d_i — razlika između rang-varijabli $r(x_i)$ i $r(y_i)$

n — veličina uzorka

Iz priloženog se može vidjeti kako vrijednost Spearmanovog koeficijenta korelacije ranga (r_s) poprima vrijednosti iz zatvorenog intervala od -1 do +1. Vrijednost r_s od $-/+ 1$ ukazuje na potpunu korelaciju ranga, negativnog, odnosno pozitivnog smjera, dok vrijednost 0 ukazuje na nepostojanje korelacije. Vrijednosti između -1 i +1 označavaju stupanj korelacije. Pri tome vrijednosti bliže $-/+ 1$ ukazuju na jaču korelaciju negativnog, odnosno pozitivnog smjera, dok vrijednosti bliže 0 ukazuju na slabiju korelaciju ranga.³⁷

U ovom su radu u korelacijski odnos stavljeni oni relevantni pokazatelji za koje su dostupni podatci za razdoblje od 1971. do 2011. godine, koje je moguće svesti na razinu jedinice lokalne samouprave (tab. 1).

Rezultati korelacijske analize demografskih varijabli i varijabli vezanih za turizam otoka Krka u razdoblju od 1971. do 2011. (tab. 2), pokazali su da postoji korelacija svih promatranih pokazatelja.

Korelacija srednje jakosti ($r_s = 0,536$) utvrđena je kod prosječnog broja noćenja turista u razdoblju od 1971. do 2011., te indeksa promjene ukupnog broja starog stanovništva u razdoblju od 1971. do 2011. To znači da se povećanjem broja noćenja turista na otoku Krku, povećava i vrijednost indeksa promjene ukupnog broja starog stanovništva, odnosno da se taj broj povećavao u posljednjih četrdeset godina, a vrijedi i obratno. Na temelju poda-

³⁶ M. JOVANIĆ, I. TURK, »Promjene u dinamičkim obilježjima naseljenosti otoka Krka«, 167-193.

³⁷ Ivan ŠOŠIĆ, Vladimir SERDAR, *Uvod u statistiku*, Zagreb, Školska knjiga, 2002.

VARIJABLE STAVLJENE U KORELACIJSKI ODNOS	PODRUČJE							Otok Krk
	Jedinica lokalne samouprave							
	Baška	Dobrinj	Krk	Malinska-Dubašnica			Vrbnik	
				Omišalj	Punat			
VARIJABLE GEOGRAFSKIH OBILJEŽJA								
Prosječan broj noćenja turista 1971. - 2011.*	580898,4	100724,4	476143,2	394437,4	461923,4	407573,0	20192,6	2441892
Udio noćenja domaćih turista 1971. - 2011. (u %)	14,4	11,5	9,1	17,3	21,1	20,6	18,8	16,0
Udio noćenja stranih turista 1971. - 2011. (u %)	85,6	88,5	90,9	82,7	78,9	79,4	81,2	84,0
Udio zaposlenih u djelatnostima pružanja smještaja i pripreme hrane u uk. zaposlenima 2011. (u %)	32,7	14,5	13,5	21,0	13,2	21,6	13,8	18,4
VARIJABLE PROMJENA NASELJENOSTI								
Indeks promjene ukupnog broja st. 2011./1971.	106,8	92,6	175,1	208,7	305,6	127,2	76,9	147,8
Indeks promjene ukupnog broja mladog st. (0-19) 2011./1971. **	91,9	81,4	105,7	147,0	205,7	96,6	58,2	107,4
Indeks promjene ukupnog broja zrelog st. (20-59) 2011./1971. **	124,1	99,3	196,4	227,6	405,7	148,4	80,2	171,2
Indeks promjene ukupnog broja starog st. (60 i više) 2011./1971. **	96,2	89,7	236,0	235,5	222,7	124,0	81,4	146,2
Prosječan godišnji broj rođenih 1971. - 2011.***	12,0	13,7	65,7	27,2	27,1	17,9	12,4	173,2

Tab. 1. Odabrane demografske varijable i varijable vezane za turizam otoka Krka u razdoblju od 1971. do 2011. godine, korištene u korelacijskoj analizi.

Napomena: Stupac s vrijednostima varijabli koje se odnose na cijeli otok Krk, prikazan je radi uvida u kumulativne podatke, ali nije stavljen u korelacijski odnos.

*Prosječan broj turističkih noćenja za razdoblje od 1971. do 2011., izračunat je iz podataka za 1971., 1981., 1990., 2001. i 2011. godinu.

**Za 1971. nije uzeto u obzir stanovništvo čija je dob »nepoznata«

***Prosječan broj rođenih za razdoblje od 1971. do 2011., izračunat je iz podataka za svaku godinu.

(Izvor: *Promet turista u primorskim općinama 1971., 1981., 1990., RSZ SRH, Zagreb; Nase-
lja i stanovništvo Republike Hrvatske 1857.—2001.*, DZS RH, Zagreb, www.dzs.hr. Pristup
osvaren 20. 5. 2020.; *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011.*, *Stanovništvo prema
starosti i spolu po naseljima*, DZS RH, Zagreb, www.dzs.hr. Pristup ostvaren 20. 5. 2020.; *Po-
pis stanovništva i stanova 1971.*, *Stanovništvo, Pol i starost — I dio, rezultati po naseljima i
općinama*, Knjiga VIII, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1973.; *Vitalna statistika /rođeni
i umrli/ u razdoblju 1971.—2011.*, podaci za pojedine godine, naseljski tablogrami, DZS
RH, Zagreb; *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011.*, *Zaposleni prema područjima
djelatnosti, starosti i spolu*, DZS RH, Zagreb, www.dzs.hr. Pristup ostvaren 4. 6. 2020.)

DEMOGRAFSKE VARIJABLE					
	Indeks promjene ukupnog broja st. 2011./1971.	Indeks promjene ukupnog broja mladog st. (0 — 19) 2011./1971.	Indeks promjene ukupnog broja zrelog st. (20 — 59) 2011./1971.	Indeks promjene ukupnog broja starog st. (60 i više) 2011./1971.	Prosječan godišnji broj rođenih 1971. — 2011.
Stupanj povezanosti:					
jak	(-1 < r _s ≤ -0,8; 0,8 ≤ r _s < 1)				
srednje jak	(-0,8 < r _s ≤ -0,5; 0,5 ≤ r _s < 0,8)				
slab	(-0,5 < r _s < 0; 0 < r _s < 0,5)				
VARIJABLE VEZANE ZA TURIZAM					
Prosječan broj noćenja turista 1971.— 2011.	0,464	0,464	0,464	0,536	0,143
Udio noćenja domaćih turista 1971.— 2011. (u %)	0,286	0,286	0,286	-0,143	-0,107
Udio noćenja stranih turista 1971.— 2011. (u %)	-0,286	-0,286	-0,286	0,143	0,107
Udio zaposlenih u djelatnostima pružanja smještaja te pripreme i usluživanja hrane u ukupnom broju zaposlenih 2011. (u %)	-0,321	-0,321	-0,321	-0,250	-0,500

Tab. 2. Rezultati korelacijske analize demografskih varijabli i varijabli vezanih za turizam otoka Krka (Izvor: Izračunato na temelju podataka iz tablice 1)

taka u tablici 1, može se vidjeti da se u većini jedinica lokalne samouprave povećao ukupan broj stanovnika (indeks promjene veći je od 100,0). Indeks promjene broja starog stanovništva u većini jedinica lokalne samouprave također je veći od 100,0. Budući da su najveće vrijednosti indeksa promjene starijeg i ukupnog stanovništva zabilježene u istim jedinicama lokalne samouprave (Krk, Malinska — Dubašnica, Omišalj), može se zaključiti da je na otoku Krku u promatranom razdoblju prisutan proces starenja stanovništva, uvjetovan preseljenjem zrelog i starog stanovništva na ovaj otok, ponajviše na njegovu sjevernu i zapadnu stranu. Nije rijedak slučaj da se doseljeno stanovništvo bavi iznajmljivanjem apartmana, što predstavlja dobar izvor zarade jer se broj turističkih noćenja kontinuirano povećava. Međutim, prema podacima u tablici 1 može se vidjeti da je broj noćenja domaćih turista znatno manji (4 do 10 puta!) od broja noćenja stranih turista. Velik udio noćenja stranih turista može se objasniti i činjenicom da je čest slučaj prijava prebivališta domaćeg zrelog i starog stanovništva koje ima vikendice na otoku. Ovo uvelike smanjuje broj noćenja domaćih turista, jer je jedan dio domaćih »izgubljen« s prijavom prebivališta na Krku (vikendice).

Srednje jaka negativna korelacija ($r_s = -0,500$) utvrđena je kod udjela zaposlenih u djelatnostima pružanja smještaja te pripreme i usluživanja hrane

u ukupnom broju zaposlenih 2011. godine, te u prosječnom godišnjem broju rođenih u razdoblju od 1971. do 2011. Kako se radi o korelaciji negativnog smjera, može se konstatirati sljedeće: što je veći udio zaposlenih u djelatnostima pružanja smještaja te pripreme i usluživanja hrane u ukupnom broju zaposlenih, manji je prosječni godišnji broj rođenih, i obratno.

Kod ostalih promatranih parova varijabli utvrđen je slab stupanj povezanosti.

Zaključak

U ovom se radu, pomoću karata, može uočiti kako je razmještaj naselja na otoku Krku neravnomjeran. S obzirom na to da proizlazi iz karakteristika reljefa, obala i klimatskih utjecaja, ovakav je razmještaj geografski opravdan. Međutim, prirodno-geografska obilježja, iako odlučujuća u osnivanju, odnosno razmještaju naselja, nisu jedini faktor u njihovom razvoju. Na razvoj i promjene naseljenosti otoka Krka velik utjecaj imali su razvoj industrije, prometa i turizma. Uvođenjem trajektnih linija te, naročito, izgradnjom mosta, prethodno izolirani otok postaje dobro povezan s kopnenim zaleđem i obližnjim otocima. Upravo je prometna povezanost glavni preduvjet pojave i razvoja turizma, glavne gospodarske grane na otoku Krku, kao i razlog premještanja stanovništva na (položene) obalne dijelove. Turizam je jedan od najvažnijih razloga za doseljavanje stanovništva na otok.

Korelacijskom analizom odabranih demografskih varijabli te varijabli vezanih za turizam u razdoblju od 1971. do 2011. godine, detaljnije su objašnjeni njihovi međuodnosi. Analiza je izvedena na temelju podataka na razini jedinice lokalne samouprave. U radu se može vidjeti kako su rezultati istraživanja ukazali na postojanje korelacije svih promatranih parova varijabli.

Na samom kraju može se zaključiti da, gledajući na otok Krk kao cjelinu, uz epitete »najveći, najnapučeniji i otok s najviše naselja u Republici Hrvatskoj«, vrijedi i epitet »ekspanzijsko područje«, što nije čest slučaj među jadranskim otocima.

Marta Hamzić

Population Changes on the Island of Krk

A region's population is the result of various influences or characteristics (such as natural or geographical, as well as socio-economic). In this paper, a descriptive method is used to explain these influences in more detail. In the natural and geographical category, the following features were analysed: the shape of the island, distance of the settlement from the shore, frequency of wind, and terrain. In the socio-economic category, the availability of traffic routes and tourism were studied. Considering that

tourism is the most important branch of economy on the island of Krk, a correlation analysis was conducted as part of this paper. This was done by observing the demographic variables, as well as the variables related to tourism on Krk in the period between 1971 and 2011. The correlation analysis was done by determining the Spearman's Rank correlation coefficient, which is included in the SPSS software, based on data from all seven local government units on the island of Krk. Cartographic representations in this paper were created with the help of ArcGIS software. In the paper, it was established that natural and geographical characteristics, which are key when forming settlements and the layout thereof, are not the only contributing factor in their development. The development and population changes on the island of Krk were heavily influenced by the development of industry, traffic and tourism. By improving ferry lines and connections, and especially by building the Krk bridge, a previously isolated island became very well-connected with the mainland and inland, as well as the surrounding islands. A good traffic connection is the prerequisite for the development and expansion of tourism. Currently, tourism is one of the main reasons for the increase of migration toward the island, as well as the reason for the resettlement of the local population to the (flat) coastal areas. The results of the correlation analysis show that all of the observed variables are connected.

Key words: population, geographical features, GIS, correlation analysis, the island of Krk

GRADIVO

GRADIVO

Jedan razgovor i dva članka Ive Pilara o aneksiji Bosne i Hercegovine

Tomislav JONJIĆ
Zagreb

Došavši sredinom 1900. u Bosnu, prema vlastitim riječima, kao »slavosrpski potomak« i »apostol hrvatsko-srpske sloge«, ¹ Ivo Pilar se, poput mnogih svojih hrvatskih suvremenika, navlastito došljaka, u Bosni i Hercegovini (BiH) podrugljivo nazivanih »kuferašima«, jasnije nego ikad suočio s velikosrpskim imperijalizmom koji je, zahvaljujući brojnosti i gospodarskoj snazi bosansko-hercegovačkih Srba, ali i potpori srpske, pa i crnogorske države te srpske političke i kulturne elite iz drugih zemalja u sklopu Austro-Ugarske kao i simbiozi s mađarskim velikodržavnim ciljevima, u pokrajinama koje je Austro-Ugarska okupirala 1878. godine, imao dominantan položaj.

Stabilnosti takvog položaja u velikoj je mjeri pridonosila i razmjerno čvrsta srpsko-muslimanska suradnja, uvjetovana zajedničkim negodovanjem protiv okupacije tih pokrajina 1878. i nezadovoljstvom sustavom koji je stvoren u idućim desetljećima, te usporedna borba za vjersko-prosvjetnu odnosno vakufsko-mearifsku autonomiju.

U društvu koje je iz osmanskog doba baštinilo konfesionalni ustroj, u koji se je Monarhija ustezala dirati već i iz vanjskopolitičkih obzira, bosansko-hercegovački su se katolici, među kojima je sve više jačala hrvatska nacionalna svijest, imali razloga osjećati zapostavljenima. Jedan od ključnih problema izvirao je iz dualističkog ustroja Monarhije koji je faktično onemogućavao ujedinjenje čak i Dalmacije, a kamoli BiH s banskom Hrvatskom, pa je samim time Hrvate konfrontirao i s austrijskom i s ugarskom polovicom države, stvarajući time podlogu za očijukanje dijela hrvatske elite s centrifugalnim tendencijama odnosno sa Srbijom i Crnom Gorom, na koje su Hrvate upućivali i odjeci južnoslavenske i jugoslavenske ideologije, oblikovani u doba hrvatskoga narodnog preporoda te u kasnijem razdoblju osvježeni jezično-rasnim poimanjem nacije.

¹ Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu (dalje: NSK), Zbirka rukopisa i starih knjiga, R-7983, Ostavština Ive Pilara, B-a, 1. Usp. Stjepan MATKOVIĆ, »Iz neobjavljene korespondencije dr. Ive Pilara«, *Pilar* 7 (2012) 1(13), 158.

Usprkos tomu, bosansko-hercegovački su Hrvati bili posljednja od tri velike narodnosno-vjerske skupine koja je, u zakonodavnom okviru koji je priječio otvoreno političko organiziranje, prionula osnivanju vlastite kulturno-gospodarske organizacije koja će se faktično pretvoriti u njihova političkog predstavnika.

Svijest o nužnosti takvog organiziranja jačali su i neki drugi čimbenici, u prvom redu (ne sasvim ispravno) uvjerenje da većina političkih stranaka iz banske Hrvatske i Dalmacije ne pokazuje dovoljno interesa za položaj Hrvata u BiH, a ne smije se podcijeniti ni uloga koju su u tome imale unutarnje razrožnosti što su ih determinirale zavičajne razlike, prijepori unutar crkvenih struktura, izazvani uvođenjem redovite katoličke hijerarhije, koji su se neminovno prelijevali i u izvanckrveni život, budući da su svećenici i redovnici do tog doba bili praktično jedini izobraženi sloj pučanstva koji je ujedno nastupao i kao politički predstavnik i kao kulturno-gospodarski predvodnik katoličkoga življa. Tomu valja dodati i tihi otpor puka i slabašne domaće elite prema »kuferasima« iz drugih, većinom slavenskih zemalja Monarhije, koji se nije ograničavao samo na svjetovni, nego je do izražaja dolazio i na crkvenome planu.

U tom kontekstu je u dva kruga: hercegovačkome, koji je bio uglavnom pod utjecajem dalmatinskog pravaštva, i to one njegove struje koja je simpatizirala s Josipom Frankom i njegovim sljedbenicima u banskoj Hrvatskoj, te u bosanskome, u kojem je bio i Pilar, i u kojem su dominirali svjetovnjaci s mladenačkim naprednjačkim simpatijama, sazrela odluka o osnivanju Hrvatske narodne zajednice (HNZ). Pored tada već poodmaklog kulturno-gospodarskog, u stvarnosti i političkog organiziranja bosansko-hercegovačkih Srba i Muslimana, te sve zaoštrenije međunarodne političke krize skupčane s rješavanjem tzv. Istočnog pitanja, među neposrednim povodima za javno očitovanje takve nakane ponajvažnija su bila dva događaja odnosno procesa: nastanak Hrvatsko-srpske koalicije (1905.), u kojem su mnogi Hrvati u BiH i izvan tih zemalja prepoznali spremnost dijela hrvatskih političara da okupirane pokrajine prepuste Srbima (pa se je na to odgovorilo serijom novinskih tekstova, prosvjeda i predstavi),² te osnivanje Hrvatske pučke napredne stranke (1906.), u koje su Pilar i njegovi istomišljenici polagali velike nade, ali su se i osobno, u kontaktima s njezinim prvacima, a potom i sudjelovanjem na glavnome stranačkom zboru početkom lipnja 1906. uvjerali da su nji-

² Opš. o negodovanju i prosvjedima mostarskog *Osvita* te sarajevskoga *Hrvatskog dnevnika*, kao i o prosvjedima i predstavkama mostarskih i livanjskih Hrvata protiv Hrvatsko-srpske koalicije, u: Tomislav JONJIĆ, *Ivo Pilar: pisac, političar, ideolog (1898.—1918.)*, Zagreb, AGM, 2020., 223-225. i dr.

hove nade uzaludne, i da naprednjaci svoju politiku također grade na suradnji sa Srbima, na način da se ovima prepusti presudan utjecaj u BiH, a da im se znatni ustupci daju i u banskoj Hrvatskoj i u Dalmaciji.³

U tom su ozračju 16. kolovoza 1906. u Dolcu kod Travnika položeni temelji HNZ-a te je izabran Odbor šestorice, koji je preuzeo posao pravno-tehničkog definiranja i organiziranja tog pothvata. Članovi tog odbora bili su redom svjetovnjaci, ali je zamisao u početku nesumnjivo imala i načelnu potporu kruga oko vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera koji je do tada, koliko logikom svoga nadbiskupskog položaja, toliko i svojom intelektualnom spremom i činjenicom da je presudno određivao pisanje *Hrvatskog dnevnika*, jedinoga sarajevskoga hrvatskog lista i ujedno najvažnijih hrvatskih novina u BiH, nastupao kao glavni vjersko-kulturni i politički predstavnik tamošnjih Hrvata.⁴ Uskoro, a napose nakon što su pred kraj 1907. odobrena Pravila HNZ-a koja je u presudnoj mjeri oblikovao Pilar kao glavni ideolog te organizacije u prvim godinama njezina postojanja, te je započelo osnivanje okružnih i mjesnih odbora HNZ-a diljem zemlje, Stadler će shvatiti da se je prevario u računu i da mu svjetovnjačko vodstvo HNZ-a ne kani polagati račun ni u svjetonazorskim niti u vjersko-kulturnim, pa time ni u svojim političkim pothvatima. Stadleru je, dakako, tada postalo jasno i da je između prvaka HNZ-a i bosanskih, a dobrim dijelom i hercegovačkih franjevacu uspostavljena simbioza. Njezini su partneri imali različite motive, ali ih je ujedinjavao zajednički nazivnik: otpor prema vrhbosanskom nadbiskupu.

U taj koloplet dijelom različitih interesa i pogleda utkali su se i interesi političkih stranaka iz banske Hrvatske, pa i iz Dalmacije, u prvom redu nastojanja starčevićanskih frakcija koje su se već dulje vrijeme međusobno udaljavale zbog niza različitih razloga, da bi u prvim mjesecima 1908. među njima došlo do novoga, konačnog raskola, u kojem će na jednoj strani ostati Mile Starčević i zubar Ante Pavelić sa svojim (tzv. milinovci), a na drugoj Josip Frank sa svojim pristašama (tzv. frankovci). Prvi će se postupno sve više približavati jugoslavenskim koncepcijama, drugi će zadržati snažnu protujugoslavensku i protusrpsku notu, tražeći naslon na utjecajne austrijske kršćansko-socijalne i trijalističke krugove u zajedničkom opiranju mađarskom imperijalizmu. Ti procesi će bitno utjecati i na formuliranje hrvatske politike u BiH, koju je još naglašenije obilježavao otpor prema mađarskim ambicijama, a u svemu tome nezanemarivu su ulogu imale i gospodarske težnje ma-

³ S. MATKOVIĆ, «Ivo Pilar i naprednjaštvo», *Pilar* 8 (2013) 1-2(15-16), 69-112; T. JONJIĆ, *Ivo Pilar*, 214-215.

⁴ Opš. o osnutku HNZ-a i o presudnoj ulozi svjetovnjačke inteligencije u tom pothvatu, u: T. JONJIĆ, *Ivo Pilar*, 237-255.

lobrojne hrvatske elite, pa i poslovni interesi i osobne ambicije samih članova Središnjeg odbora HNZ-a.

Malo nakon odobrenja Pravila i konstituiranja odnosno prvog zasjedanja Središnjeg odbora HNZ-a, vodstvo mlade organizacije uznastojalo je za svoje ambiciozne planove pridobiti utjecajne krugove u vrhu Monarhije. U tu je svrhu početkom ožujka u Beč otputovalo izaslanstvo Središnjeg odbora koje su, prema svemu sudeći, činili predsjednik Nikola Mandić te članovi Jozo Sunarić i Ivo Pilar. Tom zgodom je nastao i Pilarov »Exposé über die Notwendigkeit der Unterstützung der bosnisch-herzegovinischen katholischen Kroaten«, ⁵ spis zacijelo namijenjen zajedničkomu ministru vanjskih poslova Aloysu Aehrenthalu u kojem Pilar potanko tumači razloge zbog kojih bi Monarhija — napose njezini austrijski krugovi — trebala u vlastitom interesu i u interesu cijele države poduprijeti hrvatske težnje u BiH. ⁶

Kasnije, u svome životnom djelu o južnoslavenskom pitanju, Pilar će protumačiti kako je prava svrha putovanja toga tročlanog izaslanstva HNZ-a bilo nastojanje da se poradi na aneksiji BiH. ⁷ I doista je HNZ i u idućim mjesecima činio sve što je u njegovoj moći da dođe do aneksije, čime bi bila potkresana krila srpskom imperijalizmu, a sve bi se hrvatske zemlje i formalno našle u istome državnom okviru, pod istim vladarom. U tom smislu — kao i u pogledu težnje da se postave temelji solidnoj i dugotrajnoj katoličko-muslimanskoj suradnji — planovi vodstva hrvatske organizacije u BiH bili su podudarni s planovima frankovačke starčevićanske struje, ali je HNZ za sveukupno svoje djelovanje htio pridobiti što širu potporu političkih snaga i stranaka iz Trojednice (čime bi ujedno bilo onemogućeno izravno prelijevanje tamošnjih stranaka u BiH i osiguran monopolistički položaj HNZ-a), pa se nije želio identificirati s frankovcima, što je okolnost koju će u idućim mjesecima pokušati iskoristiti nadbiskup Stadler, procjenjujući da bi u savezu s frankovcima i u tješnjem naslonu na austrijske kršćansko-socijalne elemente mogao ponovno preuzeti vodstvo hrvatske politike u BiH.

Zahvaljujući razvitku međunarodnih odnosa i vještoj diplomatskoj aktivnosti ministra Aehrenthala, do aneksije BiH je doista došlo početkom listopada 1908. godine. Ivo Pilar je uvelike pretjerivao kad je mislio kako je važnu ulogu u svemu tome imalo »privatno izvješće« koje je Aehrenthal »između 15. i 20. kolovoza 1908.« primio »od tri ugledna Bosanca katolika, u ko-

⁵ NSK, R-7983, A-7. Pilarov rukopis od 5. III. 1908.

⁶ Opš. T. JONJIĆ, *Ivo Pilar*, 305-311.

⁷ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg. Die übersichtliche Darstellung des Gesamt-Problems*, Wien, Manz, 1918., 669; L. von SÜDLAND, *Južnoslavensko pitanje. Prikaz cjelokupnog pitanja*, Zagreb, Matica hrvatska, 1943., 354.

me ga oni upozoravahu na neodržive prilike u Bosni i javljahu, da se Srbi i muslimani potajno spremaju, da pošalju zastupnike u turski parlament, koji se imao skoro u Carigradu sastati, čime bi posvjedočili pripadnost Bosne i Hercegovine turskoj Carevini.⁸ Događaji koje su i Hrvati imali razloga smatrati velikom pobjedom — jer se, usprkos svemu, smatralo kako je ujedinjenje BiH s banskom Hrvatskom stvar bliske budućnosti — istodobno su i HNZ i uopće Hrvate u BiH stavili pred nove izazove.

Pored niza izjava, govora i članaka Nikole Mandića nastalih tih dana, o tome govore i jedan razgovor te dva priložena novinska članka koja je Pilar objavio malo nakon aneksije. Za prvi od tih članaka se je znalo odavno (objavljen je u osječkom listu *Die Drau* koji je godinu ranije iz tjednika prerastao u dnevnik), drugi je donedavno bio potpuno nepoznat, a osvanuo je, baš kao i donedavno jednako nepoznati Pilarov intervju koji je osvanuo tjedan ranije, u istome bečkom listu, dnevniku *Die Zeit*. Ovdje donosimo sva tri dokumenta u njemačkom izvorniku (u kojem nisu dirane čak ni očigledne pismarske pogriješke) te u hrvatskom prijevodu, u koji su unesene najnužnije napomene.

Dokumenti su važni za rekonstrukciju niza važnih činjenica iz Pilarova života i iz političkog organiziranja bosansko-hercegovačkih Hrvata, počevši od osnivanja HNZ-a, preko potvrde da su prve pukotine u organizaciji nastale i prije nego što je nadbiskup Stadler krenuo u otvorenu, javnu konfrontaciju s njom, do utvrđenja da vodstvo HNZ-a prije aneksije zapravo nije raspolagalo obavijestima da taj čin neposredno predstoji. Istodobno ti dokumenti ilustriraju Pilarove poglede na politički i društveni razvitak koji je bio puno kompleksniji nego što se je to na prvi pogled činilo.

Formulirajući svoje misli, Pilar je, naime, morao voditi računa i o unutarnjim odnosima u HNZ-u, u kojem je Jozo Sunarić daleko od očiju javnosti pokazivao dijelom osobno, a dijelom političko neslaganje s ostatkom vodstva, napose s Mandićem i Pilarom. No, istodobno je Pilar pred očima zacijelo imao i čitavu seriju drugih čimbenika, a ne samo opće i načelno raspoloženje triju etničko-konfesionalnih skupina u BiH. Opseg ovog članka ne dopušta njihovu potanju obradu, ali ih vrijedi bar ovlaš spomenuti. Trebalo je, naime, ostaviti dojam da su Hrvati katolici u cijelosti i bez rezerve složni u potpori aneksiji, i da HNZ uživa neupitan monopolistički položaj (što će nadbiskup Stadler već za koji tjedan demantirati organiziranjem posebne »deputacije« vladaru). Nadalje je trebalo sugerirati da su i stranke u banskoj Hrvatskoj i Dalmaciji jedinstvene u odobravanju aneksije i u potpori HNZ-u ko-

⁸ L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 506; L. von SÜDLAND, *Južnoslavensko pitanje*, 271.

ja je morala ostaviti dojam da je *regierungsfähig* odnosno da je organizacija sposobna preuzeti svoj dio odgovornosti u upravljanju zemljom. K tome je opću hrvatsku težnju za ujedinjenjem hrvatskih zemalja — dakle i Bosne i Hercegovine — trebalo formulirati na način koji će zadovoljiti hrvatsku javnost, a ne će dodatno uzbunjivati Srbe niti će alarmirati vladajuće monarhijske krugove, napose one mađarske, koji su u pogledu BiH razvijali zamisli koje se nikako nisu mogle pomiriti s hrvatskim težnjama i interesima.

Je li Pilar pritom postupao u kakvu preciznijem dogovoru s Mandićem, koji je znao davati i vatrenije i borbenije izjave, zasad ne znamo, no reklo bi se da je u tekstovima koji slijede u znatnoj mjeri polučio cilj kojemu je težio.

1.

Eine Unterredung mit dr. Iwo Pilar

Einer unserer Redakteure sprach heute mit Dr. Iwo Pilar, einem der Organisatoren der kroatischen Bewegung in Bosnien, über den Eindruck, den die Annexion der okkupierten Provinzen voraussichtlich in der dortigen Bevölkerung hervorrufen wird. Dr. Pilar führte ungefähr folgendes aus:

»In der letzten Zeit wurde wiederholt das Gerücht verbreitet, daß die auf eine Annexion der okkupierten Provinzen gerichteten Bestrebungen der österreichisch-ungarischen Regierung neuerlich auf Schwierigkeiten stoßen und daß die Annexion daher keineswegs in allzu naher Zeit erwartet werden dürfe. Dies bewog den Vizebürgermeister von Serajewo Dr. Mandić und mich, nach Wien zu reisen, um hier an den maßgebenden Stellen auf die tunlichste Beschleunigung der Entscheidung über die künftige Stellung des Okkupationsgebietes hinzuwirken. Sie können sich unsere ungeheuere Ueberraschung vorstellen, als wir hier erfuhren, daß die österreichisch-ungarische Regierung bereits volle Klarheit geschaffen hat und daß der Monarch bereits morgen in einem feierlichen Manifest seine Souveränität über Bosnien und die Herzegowina aussprechen werde. Wir stehen ganz unter dem Eindruck dieses großen historischen Ereignisses, und die Gefühle, von denen wir erfüllt sind, heißen tiefster Dank gegen den machtvollen energischen Herrscher und tiefster Dank gegen die Völker der Monarchie, auf deren Kraft und Stärke das Wohl unseres Landes künftig aufgebaut sein wird. Bosniens Zukunft liegt nun klar am Tage. Der Monarch stellt dem Lande eine moderne Verfassung in Aussicht, und es wird wohl nicht allzu viel Zeit verstreichen, bis das ehemalige Okkupationsgebiet über einen festen, dem Muster der europäischen Kulturstaaten nachgebildeten Verwaltungsapparat verfügen wird.«

Heute noch geht die Kunde von dem gewaltigen Machtspruch des Monarchen in das nunmehr definitiv an Oesterreich-Ungarn angegliederte Staatsgebiet. Wer die hochgradige Spannung kennt, mit der die Bevölkerung des Okkupationsgebietes in der letzten Zeit den wechselnden Gerüchten über die bevorstehende Annexion folgte, vermag sich leicht vorzustellen, welchen gewaltigen Eindruck das Manifest des Monarchen auf alle Schichten der Bevölkerung hervorrufen muß. Die größte Ueberraschung wird die neue Wendung der Dinge zweifellos bei der serbischen Bevölkerung hervorrufen, die in der jüngsten Zeit durch die groß-serbische Agitation aufgewühlt wurde und in der Annexion nunmehr die Vernichtung ihrer Hoffnungen auf eine Angliederung an Serbien erkennen muß. Für die radikalisierten Serben bedeutet der heutige Tag zweifellos eine ungeheure Enttäuschung, doch ist kaum anzunehmen, daß ernstlich der Versuch einer Auflehnung gegen die Neuordnung der Dinge gemacht wird. Uebrigens muß gesagt werden, daß in der Stimmung der serbischen Intelligenz eine merkliche Aenderung

eingetreten ist und daß diese Kreise sich mit der dauernden Angliederung Bosniens an Oesterreich-Ungarn wohl bald abfinden werden.

Was die türkische Bevölkerung des Landes anlangt, so muß gesagt werden, daß sie trotz ihrer unauslöschlichen Liebe zur Türkei und besonders zum Kalifen den neuen Zustand gern anerkennen wird. Die Türken sind zumeist Großgrundbesitzer und bedürfen mit Rücksicht auf die Eigentümlichkeit des üblichen Kolonats und die Kmetenwirtschaft dringend der nachdrücklichen Stütze durch einen wohlkonsolidierten Staat. Diesem Bedürfnis trägt die Angliederung Bosniens an die österreichisch-ungarische Monarchie zweifellos am besten Rechnung.

Die freudigste Aufnahme wird die Annexion bei den Kroaten finden, für die der heutige Tag die Erfüllung des sehnlichsten Wunsches bedeutet. Die Begeisterung über den plötzlichen Wandel der Dinge wird bis in das letzte Dorf dringen, denn die Kroaten sehen in dem Anschluß Bosniens an Oesterreich-Ungarn nicht nur die sicherste Garantie für die gedeihliche Entwicklung des Landes, sondern vor allem eine das nationale Empfinden im höchsten Maße befriedigende Annäherung an die Brudervölker in den südlichen Ländern der Monarchie.«

(*Die Zeit*, 7/1908, Nr. 2169, Wien, 7. X. 1908, S. 5.)

Prijevod

Razgovor s dr. Ivom Pilarom

Jedan od naših urednika razgovarao je danas [6. listopada, T. J.]⁹ s dr. Ivom Pilarom, jednim od organizatora hrvatskog pokreta u Bosni, o dojmu koji će kod tamošnjeg pučanstva predvidivo stvoriti aneksija okupiranih pokrajina. Dr. Pilar je svoje mišljenje izrazio otprilike ovako:

»U posljednje vrijeme je opetovano širena glasina da su nastojanja austro-ugarske vlade upravljena na priključenje okupiranih pokrajina, naišla na nove poteškoće, pa da aneksiju nipošto ne valja očekivati u bliskoj budućnosti. To je potaknulo sarajevskog dogradonačelnika Dr. Mandića i mene da otputujemo u Beč,¹⁰ kako bismo kod mjerodavnih poduzeli sve što je moguće da što prije dođe do odluke o budućem položaju okupiranog područja. Možete, dakle, zamisliti naše iznenađenje, kad smo ovdje doznali da je austro-ugarska vlada već razbistrila sve nejasnoće i da će vladar već sutra sve-

⁹ Razgovor je, naime, objavljen u sklopu opširnijeg izvješća pod naslovom »Konferenzen bosnischer Parteiführer« (*Konferencije bosanskih stranačkih vođa*), datiranog u Beču, 6. listopada 1908. godine.

¹⁰ Njima dvojici se je, prema svemu sudeći, vrlo brzo u Beču pridružio i Sunarić. (T. JO-NJIĆ, *Ivo Pilar*, 343.)

čanim proglasom objaviti svoje vrhovništvo nad Bosnom i Hercegovinom.¹¹ Mi smo pod dubokim dojmom toga velikoga povijesnog događaja, pa s osjećajima kojima smo preplavljeni izražavamo najdublju zahvalu našemu moćnom i energičnom vladaru, kao i najdublju zahvalu narodima Monarhije, na čijoj će se sili i snazi graditi dobrobit naše zemlje i ubuduće. Sada je budućnost Bosne jasna kao dan.¹² Vladar je stavio zemlji u izgled moderni ustav,¹³ i zasigurno ne će proći puno vremena do trenutka kad će nekadašnje okupirano područje imati stabilan upravni aparat, izgrađen po uzoru na kulturne europske države.¹⁴

I danas se priča o toj energičnoj monarhovo odluci o državnom području koje je od tog trenutka konačno pripojeno Austro-Ugarskoj. Onaj kojemu je poznata velika napetost kojom je pučanstvo pratilo različite glasine o predstojećoj aneksiji, lako će zamisliti kako snažan dojam je monarhov proglas ostavio na sve slojeve stanovništva. Novo će stanje nesumnjivo najveće iznenađenje izazvati kod srpskog življa, koji je u posljednje doba bio uzburkan velikosrpskom agitacijom te će u aneksiji prepoznati uništenje svojih nada u priključenje Srbiji.¹⁵ Današnji je dan za radikalizirane Srbe jamačno strašno razočaranje,¹⁶ ali usprkos tomu nema posebnih bojazni da bi moglo doći do ozbiljna pokušaja neke pobune protiv novoga reda stvari. Valja uostalom reći da je u raspoloženju srpske inteligencije nastupala vidna promjena, i da će se ti krugovi dosta brzo pomiriti s trajnim pripojenjem Bosne Austro-Ugarskoj.

Što se tiče turskog stanovništva u zemlji,¹⁷ valja kazati da će ono rado priznati novo stanje usprkos svojoj neugasivoj ljubavi prema

¹¹ Kao što je poznato, u razdoblju od austro-ugarske okupacije (1878.) do aneksije BiH, vrhovništvo (suverenitet) nad tim pokrajinama i dalje je imao sultan.

¹² Pojmom «Bosna» Pilar je redovito obuhvaćao i Hercegovinu, ponekad to i naglašavajući.

¹³ Donošenje ustava i sazivanje zemaljskog sabora najavljeno je usporedno s proglašenjem aneksije, a sam ustav (Zemaljski statut, *Landesstatut*) će, skupa s nizom tzv. ustavnih zakona, biti proglašen u veljači 1910. godine.

¹⁴ Pilar, dakle, izbjegava očitovati se o hrvatskim nadama u ujedinjenje BiH s Trojedicom (odnosno banskom Hrvatskom), a i pred kraj razgovora će spomenuti tek «približavanje» (*Annäherung*). Nikola Mandić će u tom pogledu biti u više navrata odlučniji, a najdosljednije će taj zahtjev idućih tjedana postavljati nadbiskup Stadler, koji će sa svojim pristašama tu bojažljivost zajedničarskih prvaka pokušati iskoristiti za preuzimanje dominacije u HNZ-u.

¹⁵ U kasnijem će razdoblju Pilar češće posezati za pojmom «svesrpski» (*panserbisch*, *allserbisch*), dajući mu nešto drugačije značenje od uobičajenog značenja pojma «velikosrpski».

¹⁶ Pridjev «radikaliziran» (*radikalisiert*) zacijelo je Pilarova aluzija i na srpsku Narodnu radikalnu stranku koja je naveliko širila srpsku propagandu i u BiH.

¹⁷ Premda je bosansko-hercegovačke muslimane smatrao Hrvatima, Pilar ih je, kao što vidimo i ovdje, znao nazivati «Turcima». Tako je nerijetko činio i u svojim rukopisima i knji-

Turskoj i navlastito kalifu. Turci su mahom veleposjednici, pa im s obzirom na posebnost uobičajenoga kolonatskog odnosa i kmetškoga gospodarstva žurno treba snažna potpora jedne stabilne države.¹⁸ Priključenje Bosne austro-ugarskoj monarhiji jamačno najbolje zadovoljava tu potrebu.¹⁹

Najradosnije će aneksiju pozdraviti Hrvati, za koje današnji dan označuje ispunjenje najusrdnijih želja. Oduševljenje najnovijim zaokretom doprijet će do najudaljenijeg sela, jer Hrvati u priključenju Bosne Austro-Ugarskoj ne vide samo najsigurnije jamstvo za plodonosan razvitak zemlje, nego im ono prije svega znači približavanje bratskim narodima na jugu Monarhije koje u najvećoj mjeri zadovoljava njihove nacionalne osjećaje.²⁰

(*Die Zeit*, 7/1908, br. 2169, Beč, 7. X. 1908, str. 5.)

gama, očito bez ikakvih omalovažavajućih ili uopće negativnih konotacija. Uostalom, u to su se vrijeme i mnoge muslimanske čitaonice i društva nazivali »turskima«, čime se je bez ikakve sumnje mislilo na vjersku, a ne na narodnosnu pripadnost.

¹⁸ Pilar govori o agrarnom pitanju koje je nakon okupacije preraslo u jednu od najvažnijih nacionalno-političkih tema u BiH, budući da je većina agrarnog zemljišta bila u rukama muslimanskih veleposjednika, dok su kršćani (razmjerno puno više pravoslavni nego katolici) bili u specifičnome neslobodnom (»kmetovskom«) odnosu. To je rezultiralo gospodarskim i uopće društvenim prijemcima, u kojima je hrvatska elita vidjela snažnu polugu za približavanje katolika i muslimana.

¹⁹ Nemoguće je ocijeniti, je li ovdje umjesto službenoga i uobičajenog naziva države slučajno upotrijebljen pridjevski oblik »austro-ugarska monarhija«, i ako jest, treba li to pripisati samomu Pilaru ili je posrijedi urednički izbor. Moglo se je, naime, izborom tog oblika izdaleka sugerirati potrebu izmjena dualističkog ustroja države, o čemu se je u političkim krugovima u povodu aneksije ionako razglabalo.

²⁰ Pojam »bratski narod« Pilar ne koristi u jednini (*Brudervolk*), nego u — množini (*Brudervölker*)!

2.

Die bosnischen Parteien und die Annexion

Von Dr. Ivo Pilar
Stadtrat in Dolnja Tuzla²¹

Der Standpunkt der bosnischen Parteien in Angelegenheit der Annexion ist noch keineswegs präzisiert. In Bosnien herrscht infolge der vierhundertjährigen Türkenherrschaft der strikte Konfessionalismus. Die Türken als Moslimen haben eben die Auffassung des Moslemismus den beherrschten Völkern aufzudrücken gewußt, daß das religiöse Moment die Grundlage und die herrschende Idee des gesamten staatlichen, politischen und sozialen Lebens ist. Infolge dieser vierhundertjährigen Entwicklung stehen sich auch drei streng geteilte Konfessionen gegenüber. Die Moslims als gewesene herrschende Partei, die Katholiken (Kroaten) und die Orthodoxen (Serben).

Jede dieser drei Gruppen wird ihren besonderen Standpunkt zu der Annexion einnehmen. Die Katholiken, die sich als Kroaten fühlen, sehen in der Annexion eine wichtige Etappe ihres nationalen Lebens, in dem sie nun, nach vierhundert Jahren ihr historisches Staatsterritorium unter einem Herrscher vereinigt sehen. Die Moslims haben es allerdings bis heute noch nicht ganz überwunden, daß der Padischah, einst ihr geistliches und weltliches Oberhaupt, heute das letztere nicht mehr ist. Sie werden daher die Annexion kaum mit allzu freudigen Gefühlen aufnehmen. Die Intelligenz denkt jedoch schon so weit nüchtern, um einzusehen, daß sie unter die Herrschaft des Sultans niemals kommen können und man wird daher in moslimischen Kreisen die Herrschaft Österreich-Ungarns als das geringste der möglichen Uebel ansehen. Man kann daher erwarten, daß sie mit Ruhe und Würde die neuen Ereignisse aufnehmen werden.

Schließlich kommen die Serben. Für die bedeutet die Annexion allerdings einen äußerst herben Schlag. Seit Jahrzehnten wird bei den Serben die ebenso historisch als politisch unrichtige Auffassung verbreitet, daß Bosnien ein serbisches Land sei. Dann kam das Regime Pašić, unsolid und korruptiert nach allen Seiten, welches sich eben nur dadurch hielt, daß es ebenso nach Unten wie nach Oben den wütendsten Imperialismus großzog. Man hatte im Volke die Ueberzeugung großgezogen, daß Bosnien und die Herzegovina sicher und bald Serbien zufallen und daß infolgedessen die mit diesen Ländern geographisch untrennbaren Länder Kroatien, Slavonien und Dalmatien bald nachfolgen werden, womit das großserbische Reich fertig wäre.

²¹ Der hervorragende Schriftsteller und Rechtsanwalt Dr. Ivo Pilar weilt derzeit mit der Deputation bosnischer Kroaten in Budapest und er hatte die Liebenswürdigkeit, über Aufforderung unseres Budapester Korrespondenten, uns die folgenden hochinteressanten Ausführungen zur Verfügung zu stellen. (Biljeska u izvorniku)

Alle diese Hoffnungen sind durch die Annexion zunichte geworden und im selben Momente, als Bulgarien das historische Zarentum wieder geworden ist, wurde Serbien um alle seine Hoffnungen ärmer. Man kann sich leicht vorstellen, welchen Schmerz und welche Enttäuschung dies bei dem politisch so tief empfindlichen Volke, wie es die Serben sind, auslöste. Die Serben werden sich daher nur schwer mit dem Stand der Dinge aussöhnen und man kann noch auf weitere krampfhaft und schmerzliche Zuckungen dieses Volkskörpers gefasst sein. Die Belgrader Ereignisse sind hiefür der beste Beweis, wie auch der Beweis dessen, wie sehr sich die dortigen Kreise mit dem Gedanken befreundet haben, Bosnien sei ein serbisches Land.

Aus dieser Gemütsverfassung ergibt sich auch die aktuelle Stellungnahme der drei sozialen Elemente in Bosnien. Die Kroaten, die numerisch schwächsten, sind sich der außerordentlichen Schwierigkeit ihrer Lage mit Rücksicht auf die kommende Dinge bewußt und sie rüsten energisch zum Kampfe. Die Serben dürften nach einigem unsicheren Schwanken daßselbe tun, doch man darf erwarten, daß sie, dank ihrer großen Assimiliationsfähigkeit sich bald mit den neuen Verhältnissen befreunden werden. Diesen Prozeß werden am schwersten die Moslims vollbringen, es dürfte jedoch auch den bei ihnen im Entstehen begriffenen Parteien, namentlich der Fortschrittspartei, die mit einem gesunden und schönen Programme versehen ist, gelingen, daß Moslimische Volk Bosniens mit der neuen Situation zu befreunden.

Die jetzt in Budapest weilende Deputation will von den führenden Politikern der Monarchie Direktiven erhalten, damit sie ein klares Bild gewinne über die politische Zukunft Bosniens.

(*Die Drau*, 41/1908., Nr. 231 /6264/, Essek /Osijek/, 9. X. 1908., 1.-2.)

P r i j e v o d

Bosanske stranke i aneksija

Dr. Ivo Pilar

Gradski vijećnik u Dolnjoj Tuzli²²

Stajališta bosanskih stranaka prema aneksiji nisu još nipošto precizirana.²³ Uslijed četiristogodišnje turske vladavine,²⁴ Bosnom vlada strogi konfesionalizam. Turci su kao muslimani znali pokorenim narodima nametnuti musli-

²² Odlični književnik i odvjetnik dr. Ivo Pilar, koji trenutno kao član izaslanstva bosanskih Hrvata boravi u Budimpešti, ljubazno je udovoljio molbi našega budimpeštanskog dopisnika da nam na raspolaganje stavi sljedeća vrlo zanimljiva razmatranja. (Bilješka u izvorniku)

²³ Pojmom «stranka» (*Partei*) očito se ne označavaju političke stranke koje, uostalom, u BiH u to doba i nisu bile dopuštene.

²⁴ Prema običajima onoga vremena, i Pilar osmansku vladavinu naziva turskom.

mansko shvaćanje da je religiozni moment temelj i vodeća misao sveukupnoga državnoga, političkog i socijalnog života. Uslijed takvoga stoljetnog razvitka međusobno su sučeljene i tri strogo odijeljene konfesije: Muslimani kao ranije vladajuća stranka, katolici (Hrvati) i pravoslavni (Srbi).

O aneksiji će svaka od tih triju zajednica zauzeti zasebno gledište. Katolici, koji se osjećaju Hrvatima, u aneksiji vide važnu etapu svojega nacionalnog života, u kojoj je sada, nakon četiristo godina, njihovo državno područje ujedinjeno pod jednim vladarom.²⁵ Muslimani, dakako, nisu sasvim preboljeli da padišah, nekad njihov duhovni i svjetovni poglavica, danas više nema tu potonju ulogu. Zato ne će prihvatiti aneksiju s osobito radosnim osjećajima. Njihova inteligencija, međutim, već sada razmišlja toliko trijezno da shvaća kako se oni nikad više ne će vratiti pod sultanovu vlast, pa će se zbog toga austro-ugarska vladavina u muslimanskim krugovima promatrati kao najmanje od mogućih zala. Zato se može očekivati da će oni na posljednje događaje odgovoriti mirno i dostojanstveno.

Na koncu su tu i Srbi. Njima je aneksija iznimno težak udarac. Kod Srba je, naime, desetljećima šireno kako historijski, tako i politički neispravno shvaćanje, da je Bosna srpska zemlja. Onda je došao Pašićev režim, nesolidan i naskroz korumpiran, koji se je održavao baš time što je u svim slojevima pothranjivao najbješnji imperijalizam. U narodu se tako stvorilo uvjerenje da će Bosna i Hercegovina zasigurno i vrlo skoro pripasti Srbiji, pa će potom njihovu sudbinu slijediti i zemlje koje su s njima zemljopisno neodvojivo povezane, Hrvatska, Slavonija i Dalmacija, čime bi bilo stvoreno veliko-srpsko carstvo.

Aneksija je uništila sva ta očekivanja, a u istom trenutku u kojem je Bugarska postala historijsko carstvo, Srbiji su uzete sve nade.²⁶ Lako je zamisliti koju je bol i kakvo razočaranje to izazvalo u jednome narodu koji politički tako duboko osjeća, kao što osjećaju Srbi. Zato će se oni vrlo teško pomiriti s nastalim stanjem, pa treba biti pripravan na nove grčevite i bolne trzaje toga narodnog organizma. Beogradski događaji su najbolji dokaz toga, kao i pokazatelj do koje mjere su se tamošnji krugovi naviknuli na misao da je Bosna srpska zemlja.²⁷

Iz takvoga duševnog ustroja proizlaze i aktualni pogledi triju socijalnih elemenata u Bosni. Hrvati, brojčano najslabiji, svjesni su izvanrednih po-

²⁵ U tekstu je sasvim nedvosmisleno upotrijebljen pojam *Staatsterritorium*, državno područje, baš kao što je i u razgovoru prije nekoliko dana BiH nazvana državnim područjem (*Staatsgebiet*).

²⁶ Bugarska je 5. listopada 1908. proglašena kraljevinom.

²⁷ Cilja se, naime, na žestoke prosvjede protiv aneksije i prijetnje tim povodom, koje su dolazile iz Srbije, pa i iz vladajućih beogradskih krugova.

teškoća svoga položaja u nadolazećem razvitku te se energično pripremaju za borbu. Srbi bi nakon stanovitoga nesigurnog oklijevanja mogli krenuti istim putem, ali se ipak smije očekivati da će se oni, zahvaljujući svojoj velikoj sposobnosti prilagodbe, brzo pomiriti s novim odnosima. Taj proces će najteže dovršiti Muslimani, ali bi strankama koje među njima nastaju, naime Naprednoj stranci, koju odlikuje zdrav i lijep program, moglo poći za rukom da muslimanski narod Bosne navikne na novu situaciju.²⁸

Izaslanstvo koje upravo boravi u Budimpešti od vodećih će političara Monarhije primiti smjernice, kako bi steklo jasnu sliku o političkoj budućnosti Bosne.²⁹

(*Die Drauf*, 41/1908., Nr. 231 /6264/, Osijek, 9. X. 1908., 1.-2.)

²⁸ Nakon višemjesečnih priprema, pred kraj kolovoza 1908. osnovana je Muslimanska napredna stranka u čijem su vodstvu bili Ademaga Mešić, Esad ef. Kulović, Halidbeg Hrasnica, Šemsi-beg Salihbegović, Hakija Hadžić i dr. Stranačko glasilo, *Muslimanska svijest*, pojavilo se 3. rujna iste godine.

²⁹ U vrijeme proglašenja aneksije i monarh i neki zajednički ministri nalazili su se u Budimpešti, pa je u taj grad doputovao niz izaslanstava iz BiH. Opš. T. JONJIĆ, *Ivo Pilar*, 343-356.

3.

Die Kroaten in Bosnien.

Von Dr. Ivo Pilar,
Rechtsanwalt und Stadtrat in Dolnja-Tuzla.

Die erste Aufregung über die denkwürdigen Ereignisse, die das Schicksal Bosniens und der Herzegowina entschieden, hat sich gelegt, die Ernüchterung greift Platz, und wir Kinder Neu-Oesterreich-Ungarns sind vor die Frage gestellt: was nun?

Wir bosnischen Kroaten haben uns diese Frage bereits beantwortet.

Wir gehen mutig an die Arbeit, in den Kampf mit der harten Realität, an die mühevollen Kleinarbeit im sozialen, ökonomischen Leben unseres Volkes.

Wir brauchen in dieser Richtung nicht erst die ersten Schritte zu tun, wir haben uns schon ein Stück tüchtig vorgearbeitet. Die Kroaten Bosniens haben die Hrvatska Narodna Zajednica geschaffen.

Dieses Institut hat in der Entwicklung der letzten Zeit eine derart wichtige Rolle gespielt, daß es sich verlohnt, sich mit diesem näheren zu befassen.

Die bosnische Verwaltung der letzten dreißig Jahre hatte die bosnischen Kroaten als eine *Quantité négligeable* angesehen und danach behandelt. Da sie Katholiken sind und eine zentrifugale Bestrebung sie unter einen andersgläubigen Herrscher bringen mußte, war man ihrer Treue sicher, und nachdem sie außerdem wirtschaftlich nicht besonders entwickelt und politisch gar nicht organisiert waren, kümmerte man sich gar nicht um sie, überließ sie ihrem Schicksal und protegierte fleißig die übrigen zwei Elemente in Bosnien.

Nun, es ist der Monarchie schlecht genug bekommen, und die Ernüchterung ist in der letzten Zeit nicht ausgeblieben.

Wir Kroaten empfanden jedoch schmerzlich unsere Schwäche und Vernachlässigung um so mehr, als man uns infolge unseres Nichthervortretens für viel schwächer hielt, als wir es tatsächlich waren.

Wir überzeugten uns, daß die Hauptursache unserer Schwäche eben im Mangel jedweder nationalen Organisation lag und daß unsere Volkskreise infolge vollständiger Untätigkeit auch jedes Selbstvertrauen und Selbstbewußtsein verloren hatten.

Es fanden sich daher ein paar entschlossene Männer, in erster Linie Dr. Mandić in Serajewo, Dr. Kunarić in Banjaluka, Gjuro Djamonja in Mostar und meine Wenigkeit in Dolnja-Tuzla, die eine Zeitlang eine Kampagne und Propaganda für die Idee einer Volksorganisation in den Zeitungen führten, und am 16. August 1906 wurde in Dolac bei Travnik (Travnik, die alte kroatische Königsstadt, ist das Zentrum des kroatischen Bosnien) eine große Volksversammlung abgehalten und die Schaffung einer starken Organisation beschlossen. Es wurde ein Sechser-Komitee gewählt, in das außer den Obgenannten noch Med.—Dr. Mato Kukrić aus Travnik und Iur.—Dr. Milan Katić aus Bihac, welcher letzterer

zu einem unserer fleißigsten Mitarbeiter geworden ist, designiert wurden, dem die Ausarbeitung des Statuts anvertraut wurde.

Das Sechser-Komitee, zu dessen Referenten der Schreiber dieser Zeilen gewählt wurde, sah sich einer schweren Aufgabe gegenüber. Es handelte sich nicht nur, eine alle Stände eines kulturell noch nicht auf europäischer Höhe stehenden Volkes umfassende Organisation mit einem äußerst umfangreichen Programm auszuarbeiten, sondern man mußte mit der Schwierigkeit rechnen, daß die Organisation als eine politische gedacht war, daß aber die Regierung, die eine so umfassende Organisation ohnedies nicht allzu gern sah, ihr eine politische Natur niemals zuerkennen würde.

Es wurde somit eine Organisation, juristisch präzisiert, ein Vereinsbund, geschaffen, bestehend aus sechs Kreisvereinen, die ziemlich selbständig das gesamte kulturelle und wirtschaftliche Leben des kroatischen Volkes in ihrem Kreise zu beaufsichtigen, zu fördern und anzueifern hatten, deren Einheit durch einen Präsidenten und einen periodisch tagenden, aus zwölf Mitgliedern bestehenden Zentralausschuß repräsentiert war, dem jedoch jede politische Betätigung durch die Regierung untersagt wurde.

Der Zweck des Vereins war die wirtschaftliche und kulturelle Hebung des kroatischen Volkes in Bosnien und der Herzegowina, und wurden die Wege zur Erreichung dieses Zieles im stark sozialpolitisch gefärbten §3 der Statuten detailliert.

Anfangs September 1906 wurden in einer viertägigen Tagung des Sechser-Ausschusses die Statuten endgültig redigiert und anfangs Oktober 1906 der bosnisch-herzegowinischen Landesregierung zur Genehmigung vorgelegt.

Die Sache machte bei der Regierung den bekannten Aktenschlaf, und mußte das Sechserkomitee einen verbissenen Kampf führen, um nach einer vierzehnmönatigen Pause und wiederholten, wenn auch nicht wesentlichen Aenderungen am 27. Dezember 1907 die genehmigten Statuten zu erhalten.

Es war in den ersten Tagen dieses Jahres, als der Verein seine Tätigkeit begann. Es wurden in den sechs Kreisorten die Kreisausschüsse sowie die Zentralausschüsse gewählt und am 27. Februar die erste viertägige Tagung des Zentralausschusses abgehalten und sodann zur Organisation des Vereins in der Provinz geschritten.

Es wurden in weiterer Folge mit Einbruch des Frühjahres in ganz Bosnien und der Herzegowina Volksversammlungen abgehalten, und nach einer sechsmonatigen heißen Kampagne hatte der Verein mehr als 20.000 Mitglieder in allen Schichten des kroatischen Volkes in Bosnien und der Herzegowina.

Der Eindruck dieses ungeahnten Aufraffens der Kroaten im Lande war überwältigend. Die bosnische Regierung, die bereits ganz den Mut verloren hatte, als sie sich von jenen Elementen, die sie durch drei Dezennien gestützt und zu den stärksten im Lande gemacht hatte, treulos verlassen sah, schöpfte neue Zuversicht. Die Serben, die die Kroaten als bereits tot und sich als alleinige Herren des Landes ansahen, waren stutzig. Die Moslems, des unnatürlichen Bündnisses

mit den Serben müde, begannen zum Teil abzuschwenken und sich den Kroaten zu nähern. Es wurde eine neue, verheißungsvollere Situation im Lande geschaffen.

Die Hrvatska Narodna Zajednica (oder verkürzt durch Aneinanderreihung der Anfangsbuchstaben »Hanza« genannt) ging unentwegt an die Arbeit im Volke. In den zwei Zentralauschußsitzungen wurde eine große organisatorische, aufklärende Arbeit geleistet und eine systematische Kleinarbeit angebahnt, die dem kroatischen Volke in den Reichslanden neue Kraft und Zuversicht gaben.

Doch eines ließ sich nicht erreichen, nämlich daß die Hanza ganz unpolitisch bliebe. In einem Lande, wo die kirchliche Autonomie der Serben und des moslimischen Exekutivkomitees zur Erreichung der Kultusautonomie hohe Politik trieben, in der schicksalsschwangeren Atmosphäre, die in den okkupierten Provinzen schwebte, konnte auch die Hanza nicht ganz unpolitisch bleiben. Die leitenden Kreise des Vereins hatten die beste Absicht, sich streng an die Statutenfassungen zu halten, jedoch — *c'était plus fort* als die besten Absichten, als die schönsten Statutenparagraphe. Der Verein wurde Träger der Wünsche der bosnischen Kroaten nach der Annexion, bereitete ihnen die Wege, und leistete dabei in den breiten Schichten des Volkes eine Arbeit, von deren Wichtigkeit man sich derzeit noch nicht die richtige Vorstellung macht.

Nun, wir haben es erreicht. Der Souverän unserer übrigen Konnationalen ist auch formell unser legitimer Souverän geworden, und nach vielen Jahrhunderten finden wir wieder sämtliche kroatischen Länder unter einer Krone, unter dem mächtigen Zepter der Habsburger vereinigt. Bosnien und die Herzegowina bekommen einen Landtag, in dem alle Kreise des Volkes ihre berechtigten Bestrebungen zur Geltung bringen können.

Wir Kroaten gehen also an die Arbeit.

Wir werden bei dieser eine kluge Arbeitsteilung durchführen, werden die Elite unseres Volkes in den Landtag senden und die für jedes ersprißliche politische Fortkommen so notwendige soziale, wirtschaftliche und kulturelle Arbeit durch die groß angelegte und durchdachte Maschinerie der Zajednica leisten lassen. Das Bewußtsein der richtigen und soliden Anbahnung unseres Weges gibt uns ein riesiges Selbstvertrauen. Wir sind der großen Schwierigkeiten voll eingedenk, die sich daraus ergeben, daß wir unter den drei Konfessionen die numerisch schwächste sind und daß unsere nationalen Brüder, die Moslems, die hochgewachsenen, blonden Nachkommen des alten kroatisch-bosnischen Feudaladels, sich ihrer Stammeszugehörigkeit noch nicht voll bewußt sind. Wir vertrauen jedoch auf den tiefen ethischen Inhalt unserer Volksseele, vertrauen auf die ungeheure Zähigkeit unseres Volkes, das die widrigsten Schicksale ungebrochen und mutig ertragen hatte, daß die nachhaltigsten Erfolge unserer Arbeit auch in der neuen Aegide nicht ausbleiben können und daß das kroatische Volk einer besseren Zukunft entgegengeht.

(*Die Zeit*, 7/1908, Nr. 2176, Wien, 14. X. 1908, S. 1-2.)

Prijevod

Hrvati u Bosni

Dr. Ivo Pilar

odvjetnik i gradski vijećnik u Donjoj Tuzli³⁰

Sleglo se je prvo uzbuđenje oko znamenitih događaja koji su odredili sudbinu Bosne i Hercegovine, nastupa otrježnjenje, a mi, djeca Nove Austro-Ugarske stavljeni smo pred pitanje: što sada?³¹

Mi, bosanski Hrvati, na to smo pitanje već odgovorili.

Čilo idemo na rad, u borbu s krutom stvarnošću, na teški sitni rad u socijalnome, ekonomskom životu našega naroda.³²

U tom smislu, srećom, ne moramo poduzimati tek prve korake, jer smo neke predradnje već ranije valjano obavili. Hrvati Bosne stvorili su Hrvatsku narodnu zajednicu.³³

Ta ustanova je u posljednjim događajima odigrala tako važnu ulogu, da se isplati njome potanje pozabaviti.

Bosanska je vlada posljednjih trideset godina na Hrvate gledala kao na *quantité négligeable*, pa ih je tako i tretirala.³⁴ Budući da su oni katolici i da bi ih centrifugalno nastojanje moralo voditi pod inovjerna vladara, moglo se posigurati u njihovu odanost, a budući da k tomu ni gospodarski nisu bili osobito razvijeni, a politički su bili posve neorganizirani, na njih se nije ni obaziralo, nego ih se prepuštalo sudbini a protežiralo preostala dva elementa u Bosni.

To je Monarhiju prilično stajalo, ali u posljednje doba nije izostalo otrježnjenje.

³⁰ Službeni naziv Dolnja Tuzla izmijenjen je u Tuzla pred kraj 1909., ali se i kasnije nastavio primjenjivati, ponekad i u službenoj korespondenciji.

³¹ Upotrebom imeničkog sklopa Nova Austro-Ugarska (*Neu-Oesterreich-Ungarn*) Pilar vjerojatno hoće sugerirati da je nastala u biti nova država, na koju dosadašnji dualistički model ne će biti moguće primijeniti.

³² Prevesti imenicu »Kleinarbeit« sintagmom »sitni rad« zacijelo nije rješenje koje najbolje odgovara pravilima hrvatskoga jezika. Za njim se ovdje ipak poseže zbog toga što je »sitni rad«, kao jedna od *mantri* u socijalno-političkom nauku T. G. Masaryka postao i u hrvatskome političkom životu svojevrsni *terminus technicus*, kojim je i Pilar ovdje, možda i posve nehotice, otkrio djelić svoje naprednjačke baštine.

³³ S obzirom na *protukuferascho* raspoloženje, koje je u BiH nastalo dijelom spontano, a dijelom je bilo pothranjivano iz političkih, navlastito srpskih krugova, vrijedi primijetiti da Pilar ne pravi razliku između »bosanskih Hrvata« (*die bosnischen Kroaten*) i »Hrvata (iz) Bosne« (*die Kroaten Bosniens*). Već je istaknuto kako pojmom Bosna redovito obuhvaća i Hercegovinu, premda inače češće govori o dvjema pokrajinama, a ne o jednoj pokrajini ili zemlji (*Land*).

³⁴ *Quantité négligeable (franc.)* — zanemariva količina, ono što je nebitno.

Mi Hrvati smo svoju slabost i zapostavljenost osjećali tim više što nas se zbog naše suzdržljivosti smatralo i slabijima nego što stvarno bijasmo.

Osvjedočili smo se da je glavni uzrok naše slabosti upravo nepostojanje nacionalne organizacije, i da su naši sunarodnjaci zbog posvemašnje neaktivnosti izgubili i samopouzdanje i samosvijest.³⁵

Zato se je našlo nekoliko odvažnih muževa, u prvom redu dr. Mandić u Sarajevu, dr. Kunarić [Sunarić] u Banjoj Luci, Gjuro Džamonja u Mostaru i moja malenkost u Dolnjoj Tuzli, koji su u novinama povelili kampanju i propagandu u prilog ideji stvaranja narodne organizacije,³⁶ slijedom čega je 16. kolovoza 1906. u Dolcu kod Travnika (Travnik je stari hrvatski kraljevski grad, srce hrvatske Bosne), održana velika narodna skupština te donesen zaključak o stvaranju jedne jake organizacije. Izabran je Odbor šesterice kojemu je povjerena izrada Pravila, a u koji su pored navedenih ušli još i dr. med. Mato Kukrić iz Travnika te dr. iur. Milan Katičić iz Bihaća, koji je postao jednim od naših najmarljivijih suradnika.

Odbor šesterice, čijim je izvjestiteljem izabran pisac ovih redaka, suočio se je s teškom zadaćom. Nije se radilo samo o tome da se iznimno opširan program izradi za organizaciju koja je obuhvaćala sve staleže jednog naroda koji u kulturnome smislu još nije bio na europskoj razini, nego je valjalo računati i s poteškoćom da je organizacija zamišljena kao politička, a da joj vlada, koja je i bez toga prijekim okom gledala na tako sveobuhvatnu organizaciju, nikad ne će priznati politički značaj.

Zato je, pravnički precizirano, utemeljen jedan savez udruga koji se sastoji od šest okružnih saveza koji su s prilično samostalnom pozicijom imali nadzirati, promicati i poticati sveukupni kulturni i gospodarski život hrvatskoga naroda u odnosnome okrugu, pri čemu se jedinstvo tog saveza osigurava osobom predsjednika i središnjim odborom koji se sastoji od dvanaest članova i periodično zasjeda, a vlada toj organizaciji uskraćuje svaku mogućnost političkog djelovanja.

Svrhom udruge proglašeno je gospodarsko i kulturno uzdizanje hrvatskog naroda u Bosni i Hercegovini, dok su putevi ostvarenja tog cilja potanko opisani i § 3. Pravila koji je snažno socijalno-politički obojen.³⁷

³⁵ Ovo je, dakako, jedva prikrivena kritika crkvenog vodstva, u prvom redu kritika nadbiskupa Stadlera, jer u njegovim je rukama faktično bilo i političko vodstvo, pa mu se, prema Pilaru, mora pripisati i odgovornost za zapuštenost hrvatskoga puka.

³⁶ Ovim se posredno potvrđuje da neke od nepotpisanih ili inicijalima potpisanih članaka o potrebi hrvatskog organiziranja, objavljenih u prvoj polovici 1906. valja pripisati Pilaru. (T. JONJIĆ, *Ivo Pilar*, 236-238, 253 i dr.)

³⁷ Ovdašnji prijevod njemačke imenice »der Verein« (udruga, udruženje, društvo) ne smije izazvati zabunu s organizacijom pod nazivom Hrvatska katolička udruga, koju je uskoro osnovao vrhbosanski nadbiskup, u znatnoj mjeri i protiv HNZ-a.

Na jednome četverodnevnom zasjedanju Odbora šestorice, održanom početkom rujna 1906., konačno su redigirana Pravila koja su potom početkom listopada 1906. podnesena bosansko-hercegovačkoj Zemaljskoj vladi na odobrenje.

Stvar je kod vlade zapala u poznatu šutnju uprave, pa je Odbor šestorice morao voditi ogorčenu borbu da bi nakon četrnaestomjesečne stanke i opetovanih, premda ne bitnih izmjena teksta, napokon 27. prosinca 1907. dobio odobrena Pravila.

Udruga je svojom djelatnošću započela prvih dana ove godine.³⁸ U šest okružnih mjesta izabrani su okružni odbori te izaslanici za Središnji odbor, pa je 27. veljače održano prvo, četverodnevno zasjedanje Središnjeg odbora, nakon čega se je moglo pristupiti organiziranju udruge u pokrajini.³⁹

U nastavku, dolaskom proljeća, diljem Bosne i Hercegovine održane su narodne skupštine, pa je nakon šestomjesečne žustre kampanje udruga imala više od 20.000 članova iz svih slojeva hrvatskog pučanstva u Bosni i Hercegovini.⁴⁰

Dojam toga neslućenog buđenja Hrvata u zemlji je snažno odjeknuo. Bosanska vlada, koja je već bila posve demoralizirana kad su joj leđa okrenuli oni elementi koje je ona tri desetljeća podupirala i učinila ih najmoćnijima u zemlji, ponovno je oćutjela pouzdanje. Srbi, koji su Hrvate već proglasili mrtvima te se smatrali jedinim gospodarima zemlje, ostali su zapanjeni. Muslimani, umorni od neprirodnog saveza sa Srbima, počeli su se kolebati i približavati Hrvatima. U zemlji je stvorena nova situacija koja je puno obećavala.

Hrvatska narodna zajednica (ili skraćeno, prema redu početnih slova njezina imena, nazivana »Hanzom«) nezadrživo je krenula na rad u narod. Na dvije sjednice Središnjeg odbora obavljen je veliki organizacijski i prosvjetni posao te je utrput sustavnome sitnom radu koji je hrvatskom narodu u carevinskim zemljama ulio novu snagu i pouzdanje.

³⁸ Misli se, naravno, na 1908. godinu.

³⁹ Šest okružnih mjesta su: Sarajevo, Mostar, Banja Luka, Tuzla, Travnik i Bihać. Premda oko toga u literaturi ima stanovitih kolebanja — pa se i Pilar ovdje buni — osnivačke skupštine okružnih organizacija HNZ-a u tim su gradovima zacijelo održane 2. i 6. siječnja (Banja Luka) odnosno između 19. i 26. siječnja 1908. (ostala okružna središta), a Središnji je odbor konstituiran 21. veljače u Sarajevu, gdje je od 22. do 25. veljače 1908. održano i njegovo prvo zasjedanje. (T. JONJIĆ, Ivo Pilar, 272, 275-277, 279-280.)

⁴⁰ Nerijetko se je, već u to doba, znalo tvrditi kako HNZ u vrijeme aneksije ima čak 40.000 članova, pa je takvu tvrdnju preuzeo i Antun Gustav Matoš, koji je nekoliko tjedana iza aneksije došao u Sarajevo, očito s ciljem pokretanja hrvatskoga lista u tome gradu. (Opš. T. JONJIĆ, Ivo Pilar, 289-290.)

Jedno se, međutim, nije dalo postići, naime da Hanza ostane sasvim nepolitičnom. U zemlji u kojoj je crkvena autonomija Srba i težnja muslimanskoga Eksekutivnoga komiteta za postignućem vjerske autonomije značila visoku politiku,⁴¹ u atmosferi sudbonosnog iščekivanja koja je lebdjela u okupiranim pokrajina, ni Hanza nije mogla ostati posve nepolitička. Vodeći njezini krugovi imali su najbolju nakanu zadržati se u pravilničkim okvirima, ali — *c'était plus fort* od najboljih nakana i od najljepših paragrafa Pravila.⁴² Udruga je postala nositeljicom težnji hrvatskog naroda za aneksijom, ona im je pripravljala pute te je pritom u najširim slojevima pučanstva obavila posao, o čijoj važnosti danas još nema prave predodžbe.

No, to smo sad postigli. Vrhovnik preostalih naših sunarodnjaka i formalno je postao naš zakoniti vrhovnik, pa nakon mnogih stoljeća nalazimo ponovno sve hrvatske zemlje pod jednom krunom, ujedinjene pod moćnim žezlom Habsburga. Bosna i Hercegovina će dobiti sabor u kojem će svi dijelovi naroda moći izraziti svoje opravdane težnje.⁴³

Mi Hrvati idemo, dakle, na rad.

Pritom ćemo provesti mudru podjelu rada, u Sabor odaslati elitu svog naroda te za svaki politički pothvat kojemu je tako potreban socijalni, gospodarski i kulturni trud, upotrijebiti široku zamišljenu i promišljenu mašineriju [Hrvatske Narodne] Zajednice.⁴⁴ Svijest o ispravnosti i solidnosti puta koji smo izabrali daje nam divovsko samopouzdanje. Posve smo svjesni velikih poteškoća koje proizlaze iz činjenice da smo brojčano najslabiji od triju konfesija, i da naša braća muslimani, ti plavokosi potomci staroga hrvatsko-bosanskoga feudalnog plemstva, još uvijek nisu posve svjesni svoje plemenske pripadnosti.⁴⁵ Pouzdajemo se, međutim, u duboki etički sadržaj naše narodne duše,⁴⁶ uzdamo se u čudesnu žilavost našega naroda koji je neslomljivo

⁴¹ Središnja srpska kulturno-gospodarska, a zapravo politička organizacija, bila je Srpska narodna organizacija (SNO), dok su muslimani ustrojili Muslimansku narodnu organizaciju (MNO) na čelu koje je bio Eksekutivni odbor.

⁴² *C'était plus fort (franc.)* — bilo je jače.

⁴³ Iako je pojam (zemaljskoga) sabora (*Landtag*) korišten češće, znalo se je u to doba po-tegnuti i naziv »parlament« za budući Sabor Bosne i Hercegovine. Možemo samo nagađati o tome, je li Pilar ovdje slučajem ili po inerciji izabrao naziv koji će uskoro dobiti i formalnu potvrdu, ili je za njim posegao posve svjesno, možda od svoga punca, odjelnog predstojnika Adalberta Sheka, koji je bio jedan od glavnih autora ustavnoga teksta, pota-nje upućen u djelokrug budućega sabora.

⁴⁴ Pilar se, međutim, iz razloga koji nisu posve rasvijetljeni, nije pojavio kao kandidat na izborima za Sabor u proljeće 1910. godine.

⁴⁵ Ovdje Pilaru, kao i mnogim piscima njegova doba, pojam pleme (*Stamm*) označuje ši-ru zajednicu od naroda (*Volk*).

i hrabro izdržao najteže udarce sudbine, da trajni plodovi našega rada ne će moći izostati ni u novome zakloništu,⁴⁷ i da hrvatski narod kroči prema boljoj budućnosti.

(*Die Zeit*, 7/1908, br. 2176, Beč, 14. X. 1908, str. 1-2.)

⁴⁶ Pojmovi »narodni duh« (*Volksgeist*) odnosno »narodna duša« (*Volksseele*) pojavljuju se u filozofskom mišljenju, ali i u pravu, politici, psihologiji i drugdje, od početka 18. do sredine 20. stoljeća. Opš. *Historisches Wörterbuch der Philosophie, Band 11: U — V*, Hrsg. von Joachim Ritter et al., Basel, Stuttgart, Schwabe & Co. Verlag, 2001., 1102-1108.

⁴⁷ Pilarova upotreba pojma zaklonište (»Aegide«) zacijelo nije slučajna, nego izvire iz njegova uvjerenja da Hrvati zbog raznih razloga svoj opstanak i prosperitet mogu najbolje zaštititi u sklopu jedne »veledržave«. (Usp. I. PILAR, *Politički zemljopis hrvatskih zemalja. Geopolitička studija*, Sarajevo, Komisijonalna naklada »Hrvatske Knjižare«, 1918., 31.)

1800

PRIKAZI

Tomislav Jonjić, *Ivo Pilar — pisac, političar, ideolog (1898.—1918.)*, AGM, Zagreb, 2020., 899 str.

Knjiga Tomislava Jonjića, *Ivo Pilar — pisac, političar, ideolog (1898.—1918.)*, podijeljena je u 14 osnovnih poglavlja: 1. Uvod; 2. Životopis Ive Pilara; 3. Mladi Pilar: jedan od ideologa hrvatske moderne; 4. Sarajevske godine: razočaranje naprednjačkom politikom; 5. Hrvatska narodna zajednica: borba za afirmaciju hrvatstva; 6. Za aneksiju Bosne i Hercegovine — protiv srpskog imperijalizma; 7. Dva svjetonazora i dvije koncepcije rješavanja hrvatskog pitanja; 8. Stadlerova protuofenziva: Hrvatska katolička udruga; 9. Sabor i oko Sabora; 10. Prvi svjetski rat: protiv jugoslovenstva i Jugoslavije; 11. Protujugoslavenske akcije tijekom 1917.; 12. Pilarova nastojanja u posljednjoj ratnoj godini; 13. Epilog — prvoprosinačka katastrofa; 14. Zaključak, te 15. Prilozi i literatura; 16. Kazalo osoba i 17. O autoru. Osim što donosi i popis korištenih kratica, knjiga je providena slikovnim materijalom (fotografije suvremenika, naslovnice novina i časopisa i tsl.), koji dodatno zaokružuje lik i djelo Ive Pilara.

Jonjićeva knjiga donosi relevantnu rekonstrukciju hrvatske političke povijesti u posljednjim godinama postojanja Austro-Ugarske Monarhije. Zbog činjenice da je Ivo Pilar (1874.—1933.), po profesiji odvjetnik, u to doba živio u Bosni i Hercegovini (Tuzla), u prvom je planu tamošnja politika. Pilarovo se djelovanje, s obzirom na njegov interdisciplinarni pristup svim društvenim fenomenima, protezalo

na brojna znanstvena i kulturna područja (književnost, historiografija, antropologija, sociologija, psihologija i dr.). Autor s pravom ističe da su njegovi brojni izvanprofesionalni i izvanpolitički interesi vrlo često imali zamjetne političke motive i svrhe.

Pilar je pozornost javnosti na sebe skrenuo još u mladenačkoj dobi kada je objavio ideološko-programatsku raspravu »Secesija« (1898.). Bio je to jedan od prvih pokušaja da se progovori o nužnosti modernizacije društva u Hrvatskoj. Njegova su razmišljanja, kako to autor dobro uočava, u znatnoj mjeri bila specifičan odjek sličnih kretanja u tadašnjoj Europi, napose u Austriji. Pilar se na taj način svrstao među pionire modernističke misli u Hrvatskoj. Neke od pogleda oblikovanih u mladosti (modernizam, antiklerikalizam) Pilar je zadržao cijeli život.

Pilar se doselio u Bosnu i Hercegovinu 1900., a već iste godine sudjelovao je u pokretanju *Kola sarajevskih (hrvatskih) književnika* u Sarajevu. Živeći u Bosni i Hercegovini, koju je Austro-Ugarska Monarhija okupirala temeljem odluke velikih sila na Berlinskom kongresu (1878.), Pilar je uočio da velikosrpska propaganda, koju su podupirale kraljevine Srbija i Crna Gora, ali i srpska građanska elita iz same dvojne države, nastoji stvoriti »Veliku Srbiju« od njezinih južnih dijelova i posrbiti sve tamošnje nesrpske narode. To je za njega bio stvarni smisao ideologije »svesrpsva«. Prema Pilarovu mišljenju Hrvati, tj. njihovi politički predstavnici, trebali su se suprotstaviti toj velikosrpskoj politici: a) uspostavom čvrste političke suradnje bosansko-hercegovačkih katolika i muslimana, kojoj su se ispriječile

mnoge nesavladive zapreke, te b) zadovoljavanjem potpore vladajućih državnih struktura, ponajprije austrijskih političkih krugova. Naravno, Pilar nije bio slijep na pogrešnu austrijsku politiku prema hrvatskom narodu, koja je rezultirala njegovim nepovoljnim položajem unutar Monarhije.

Temeljem sustavnoga proučavanja povijesti i geopolitike, kojoj je bio jedan od rodonačelnika, Pilar je zaključio da je vojno-politička suradnja apeninske kraljevine (Italija) i karadževićevske države (Srbija) neizbježna, te da ugrožava i hrvatske i austro-ugarske životne interese. U tom se kontekstu zalagao za pripojenje Bosne i Hercegovine i njezino ujedinjenje s ostalim hrvatskim zemljama, koje su i same bile razdijeljene među dvije pole Monarhije: Cislajtanijska (Dalmacija, Istra) i Translajtanijska (banska Hrvatska).

Autor s pravom naglašava da su se Pilarove ideološke zasade o stvaranju moderne hrvatske nacije, na prijelomu prošloga i pretprošloga stoljeća, našli u opreci s Katoličkom Crkvom koja se upravo tada pokušavala organizirati suprotstaviti sekularizaciji društva (katolički pokreti). U tome se nalazila klica Pilarova sukoba sa sarajevskim (vrhbosanskim) nadbiskupom Josipom Stadlerom, koji je nastojao djelovati ne samo kao vjerski, nego i kao politički predvodnik Hrvata katoličke vjeroispovijesti. Pilar se zanosio mišlju da bi se Stadlerovu utjecaju mogao suprotstaviti organiziranjem Hrvatske napredne stranke u Bosni i Hercegovini. Od zamisli je odustao kada se uvjerio da su naprednjaci voljni pristati uz velikosrpske pretenzije na Bosnu i Hercegovinu. Naprednjačke su ideje našle svoj for-

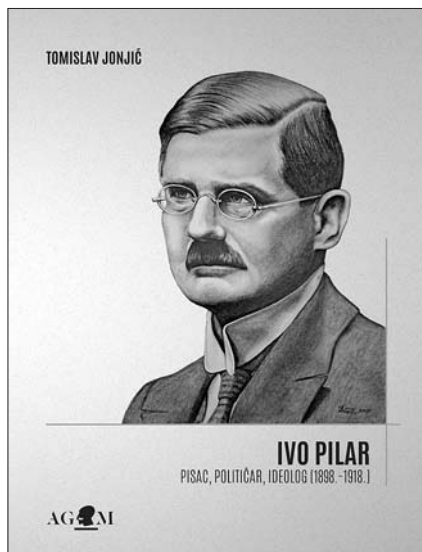
malni izraz u politici *novoga kursa* i formiranju Hrvatsko-srpske koalicije. Za Pilara je to bio znak da, zajedno s dijelom hrvatske svjetovnjačke inteligencije u Bosni i Hercegovini, osnuje političku organizaciju, neovisnu o strankama iz banske Hrvatske (i Dalmacije). On je, kao što se moglo i očekivati, bio jedan od pokretača, ideologa i ključnih autora temeljnih dokumenata Hrvatske narodne zajednice (1906.), u početku samo kulturno-gospodarske, a kasnije i političke organizacije bosansko-hercegovačkih Hrvata. Osnutak nove organizacije izazvao je Stadlerovo negodovanje, više iz svjetonazorsko-vjerskih i osobnih, nego iz nacionalno-političkih razloga. Osim što će na Zajednicu u znatnoj mjeri utjecati hrvatske političke stranke — osobito Starčevićeva stranka prava (milinovci) — iz banske Hrvatske, zdušnu su joj potporu davali bosanski i hercegovački franjevci koji su još od vremena okupacije bili u sukobu s nadbiskupom Stadlerom. U predstojećim sukobima između Stadlera i Hrvatske narodne zajednice Pilar je imao zapaženo mjesto, istaknuvši se kao jedan od žestitih oponenta nadbiskupovim stajalištima. Da bi parirao Zajednici, nadbiskup Stadler osniva Hrvatsku katoličku udrugu (1909./1910.) koja je od osnutka nastupala kao politička stranka. Iako je relativno brzo, pod pritiskom raznih čimbenika (Sv. Stolica, fuzioniranje pravaških frakcija u banskoj Hrvatskoj, logika parlamentarnoga života), došlo do spajanja objiju organizacija, jaz među njima nikada nije u potpunosti prevladan. Pilar je, pod novim okolnostima, imao sve manje utjecaja na svoje političko čedo, ali time nije nestao njegov interes za politiku. Dapa-

če, pokazao se spremnim i na suradnju s nadbiskupom Stadlerom, kad je ocijenio da je to u interesu hrvatskih nacionalnih probitaka.

Tijekom Prvoga svjetskog rata (1914.—1918.) Pilar je poduzimao akcije kako bi spriječio rušenje države Habsburgovaca i stvaranje jugoslavenske države, zauzimao za takvo rješenje hrvatskoga pitanja koje bi omogućilo ujedinjavanje hrvatskih zemalja i osiguranje njihova povoljnoga položaja unutar granica Monarhije («prikriveni trijalizam»).

Tijekom rata nastala su Pilarova najvažnija djela: *Svjetski rat i Hrvati* (Zagreb, 1915.; 1917.), *Die Südslawische Frage und der Weltkrieg* (Beč, 1918.), voluminozna rasprava o južnoslavenskom pitanju i *Politički zemljopis hrvatskih zemalja* (Sarajevo, 1918.). Jonjić s pravom tvrdi kako su ta djela pokazala da je Pilar važan ideolog *protujugoslavenstva*, ali ne i ideolog *protusrpstva*, kako su to tendenciozno tvrdili i još uvijek tvrde oni pojedinci i skupine koji su slijepi na činjenice.

Sadržaj monografije pokazuje da autor suvereno vlada činjenicama iz Pilarova života, te da ih na znanstveno relevantan način uklapa u širu sliku živoga povijesnoga tkiva svršetka 19. i početka 20. stoljeća. Obradom životnoga puta Ive Pilara, u godinama silaska Monarhije s političkoga zemljovida Europe, ostvaren je relevantan doprinos suvremenoj hrvatskoj povijesnoj znanosti, ali i historiografijama susjednih država (Mađarska, Austrija, Bosna i Hercegovina, Srbija). Knjiga je prvenstveno namijenjena stručnjacima iz područja društvenih i humanističkih znanosti, ali i onoj čitateljskoj publici za-

interesiranoj za teme iz nedavne hrvatske povijesti, s posebnim naglaskom na Bosnu i Hercegovinu.

Zaključno: Pilar nije samo jedan od najoštroomnijih analitičara historijskih i političkih procesa na istočnoj jadranskoj obali, nego i jedan od najvažnijih hrvatskih političkih ideologa prve polovice 20. stoljeća.

• Zlatko Matijević

Mislav Gabelica, *Pravaštvo u Požeškoj županiji (1895.—1914.)*, »Naklada Slap«, Jastrebarsko, 2020., 233 str.

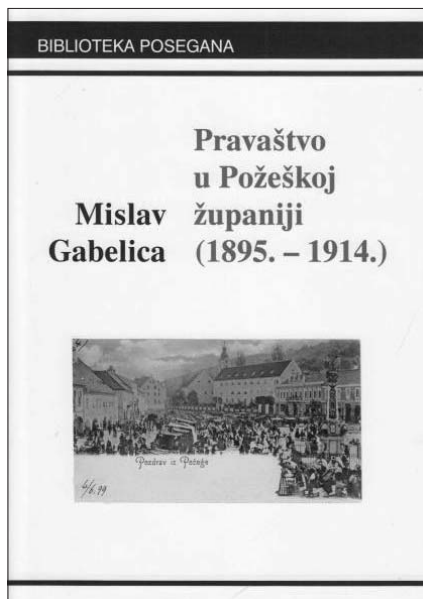
Knjiga Mislava Gabelice *Pravaštvo u Požeškoj županiji (1895.—1914.)* sadrži osam poglavlja: 1. Uvod; 2. Pojava pravaštva u Požeškoj županiji; 3. Pravaštvo u Požeškoj županiji do pravaškog raskola (1895.); 4. Pravaštvo u Požeškoj županiji u prvim godinama nakon raskola; 5. Pravaštvo u Požeškoj županiji početkom 20. stoljeća (do odstupanja bana Khuen-Héderváryja); 6. Pravaštvo u Požeškoj županiji za vrijeme skupštinskog pokreta (1903.); 7. Pravaštvo u Požeškoj županiji do početka Prvoga svjetskoga rata i 8. Zaključak, te popis izvora i literature, kazalo osoba i kazalo pojmova.

Knjiga donosi iscrpan povijesni pregled pravaštva u Požeškoj županiji, u razdoblju od raskola pravaštva (1895.) do izbijanja Prvoga svjetskog rata (1914.). U uvodnom dijelu knjige autor daje temeljit prikaz nastanka pravaštva te njegova razvoja i djelovanja u doba Habsburške Monarhije/Austro-Ugarske Monarhije. Polazeći od činjenice da je pravaštvo kao hrvatska-nacionalno integracijska ideologija, nastala početkom druge polovine 19. stoljeća, prvenstveno na osnovi nauka i političkoga djelovanja Ante Starčevića te kasnije, njegova najbližeg suradnika Eugena Kvaternika, autor ukazuje da se ono tijekom vremena mijenjalo i prolazilo kroz više faza. Različita tumačenja izvornoga pravaškog nauka nužno su dovodila do brojnih stranačkih raskola i fuzija. Unutarstranački sukobi odražavali su se i

na uspjehu pravaške ideje na političkoj pozornici banske Hrvatske. Da bi se moglo razumjeti politički život u banskoj Hrvatskoj, nužno je navesti, što autor i čini, da je posljednje razdoblje postojanja Monarhije (1867.—1918.), u državno-pravnome smislu, bilo određeno uspostavljanjem dualističkoga sustava na temelju Austro-ugarske nagodbe (1867.), u kojem su dominantnu političku ulogu igrali Beč (Cislajtanija) i Budimpešta (Translajtanija). Iako je Nagodbom formalno bilo priznato jedinstvo hrvatskih zemalja (Trojedna kraljevina Hrvatska, Slavonija i Dalmacija), u stvarnosti su Hrvatska i Slavonija (banska Hrvatska) i Dalmacija bile državno-pravno odijeljene. Banska Hrvatska je, na temelju Hrvatsko-ugarske nagodbe (1868.), koja je predstavljala subdualističku korekciju dualističkoga sustava, osigurala određeni stupanj autonomije unutar translajtanskoga/ugarskoga dijela Monarhije. Temeljni cilj pravaške ideologije, kako su je formulirali njezini utemeljitelji, bio je stvaranje hrvatske države u kojoj bi bile okupljene sve hrvatske zemlje, koje na temelju hrvatskoga državnoga i narodnoga prava pripadaju, ili su nekada u povijesti pripadale, hrvatskom narodu. Autor s pravom ukazuje na činjenicu da je upravo u toj ključnoj točki pravaške ideologije postojala dvojba, tj. je li se radilo o stvaranju potpuno samostalne države izvan ili unutar okvira Monarhije, i je li hrvatska nacija, u svome izvornom obliku, bila utemeljena na državnopravnom ili etničkom načelu. Pravaški prijedor oko predmnijevanoga stupnja samostalnosti hrvatske države, izbio je u prvi plan 1894., kada je Stranka prava prihvatila svoj prvi formalni politički program. Na

temelju opsežne raščlambe postojećih izvora i literature, autor zaključuje da su A. Starčević i E. Kvaternik bezuvjetno nastojali ostvariti punu hrvatsku državnost, ali je pritom njihov odnos prema vladarskoj kući Habsburg-Lothringen i okviru Monarhije, ovisio o tome hoće li Hrvati moći povratiti svoja izgubljena državno-politička prava. Drugim riječima, pravaški politički program više nije bezuvjetno tražio potpunu suverenost hrvatske države, nego se zadovoljavao okvirom Monarhije, pod uvjetom da u njoj budu ostvareni svi zahtjevi hrvatskog naroda. Autor s pravom konstatira da tu nije bila riječ o nečemu novom u pravaškoj ideologiji, jer je i sam Starčević držao da se hrvatski interesi mogu osigurati u zajednici s ostalim narodima Monarhije. Ono što je bilo novo, a to autor posebno ističe, bilo je odustajanje od nudi alternative osnutka potpuno samostalne hrvatske države. Kao važan element za razumijevanje pravaške ideologije u njezinu izvornom obliku jest i Starčevićovo shvaćanje nastanka hrvatske nacije. Prema njegovu je shvaćanju, što autor potkrepljuje brojnim dokazima, hrvatska nacija bila manje utemeljena na hrvatskome državnom pravu, a više, čak pretežito, na etničkom načelu.

Nedoumice oko političkoga programa dovode do stranačkog raskola. Dotada jedinstvena Stranka prava raskolila se na maticu Stranke prava i Čistu stranku prava, koja kasnije mijenja ime u Starčevićeva hrvatska stranka prava (1904.), odnosno Stranka prava (1910.), koju predvode A. Starčević i njegov nasljednik Josip Frank (1895.). Bio je to samo početak brojnih stranačkih cijepanja i fuzija te političkih pretrčavanja istaknutijih pravaša u

političkim borbama u banskoj Hrvatskoj u posljednja dva desetljeća pred izbijanje Prvoga svjetskog rata.

U navedenom kontekstu treba sagledavati i autorovu analizu političkih borbi u Požeškoj županiji, koja se nalazi u središtu njegove pozornosti, u kojoj sudjeluju razjedinjeni pravaši. Prema unutarnjem ustroju banske Hrvatske bilo je sedam županija. U Požeškoj se županiji nalazilo šest upravnih kotareva (Brod na Savi/Slavonski Brod, Daruvar, Nova Gradiška, Novska, Pakrac i Požega), a na njezinu je području živjelo, prema popisu stanovništva iz 1910., ukupno 265 272 žitelja. Prema svojem nacionalnom i vjerskom sastavu županija je bila miješana, ali je pretežito većinu činilo hrvatsko pučanstvo. Unutar Požeške županije, što je važno za autorovo istraživanje, bilo je osam izbornih kotareva (Brod na Savi, Daruvar, Garčin, Nova Gradiška, Novska, Pakrac, Požega i Vilić-selo). Analizirajući dostup-

na povijesna vrela, autor je prikazao pojedince zaslužne za širenje učenja A. Starčevića u Požeškoj županiji, utvrdio glavna uporišta pravaša, rekonstruirao društveno-gospodarsku strukturu pristaša pojedinih pravaških opcija, te ukazao na glavne prijemore među pravaškim političarima. Prema autorovim je istraživanjima sve do 1895. Brod na Savi bio najjače pravaško uporište. U manjoj mjeri pravaštvo je uspjelo, kao jedinstvena politička organizacija, prodrijeti i u Novu Gradisku. Nakon stranačkoga raskola u novogradiškom kotaru, dominantnu poziciju zauzimaju frankovački pravaši (Čista stranka prava), pod vodstvom Ivana Zatluka. Za pravaštvo je posebno bilo značajno osvajanje Pakraca, radi zaoštrenih hrvatsko-srpskih odnosa, i Požege u kojoj će kasnije, nakon domovinaških pravaša, prevlast zadobiti političari iz Hrvatsko-srpske koalicije.

Prema autorovim istraživanjima, početkom 20. stoljeća pravaštvo u Požeškoj županiji doživljava krizu, koju uspješno prevladava nakon odlaska bana Khuen-Héderváryja s banske stolice (1903.). Prateći dinamiku saborskih i mjesnih (općinskih i gradskih) izbora, pravaških fuzija i raskola, te promjena političkih boja istaknutijih političara, autor je prikazao razvoj političkoga života u Požeškoj županiji u kontekstu lokalnih interesa i političkih odnosa, u kojima su razjedinjene pravaške opcije odigrale važnu ulogu. Svoje je zaključke pritom temeljio na statistikama izbornih rezultata, koje su odražavale raspoloženje biračkoga tijela, ali i stranačka prestrojavanja. Prateći razvoj i djelovanje raznih pravaških opcija u Požeškoj županiji, autor je istodobno ukazivao i na op-

ća politička kretanja u banskoj Hrvatskoj, bez kojih bi ona na lokalnoj razini bila teško razumljiva.

Raščlanivši djelovanje pravaških političara i njihovih stranaka u Požeškoj županiji, Gabelica je dao znanstveno utemeljene odgovore na brojna pitanja, vezana uz širi društveni, politički i gospodarski život žiteljstva jedne hrvatske županije, u razdoblju koje je neposredno prethodilo slomu Austro-Ugarske Monarhije i njezinu silasku s povijesne pozornice (1918.).

• *Zlatko Matijević*

Političke bilješke Ante Trumbića 1930.—1938., prir. Stjepan Matković i Marko Trogrlić, Hrvatski institut za povijest, Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu, Zagreb — Split, 2019., sv. I. (1930.—1934.) 928 str.; sv. II. (1935.—1938.) 551 str.

Ante Trumbić (1864.—1938.) jedna je od onih osoba hrvatske povijesti o kojoj se zna i puno i malo. U pravilu, spominju ga svi udžbenici i bolji pregledi hrvatske povijesti koji govore o Dalmaciji u zadnjim desetljećima postojanja Austro-Ugarske, Prvom svjetskom ratu i stvaranju Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca, te međunarodnom priznanju i određivanju granica monarhističke Jugoslavije, kao i njenom kompliciranom, unutarnjem političkom životu u idućim desetljećima. Svako tko se bavio spomenutim razdobljima, stoga je u njegovoj osobi i djelovanju mogao naći nešto bitno. Trumbić je pritom često, izravno ili između redaka, prikazan kao politički subjekt, istaknuti političar, *opinion maker*, tvorac raznih programa, poput Krfske deklaracije (1917.), itd.

Radi se, dakle, o važnoj i intrigantnoj osobi koja je u više navrata i na nekoliko načina nastojala biti opisana kao pravnik, parlamentarni zastupnik, «šef» Jugoslavenskog odbora, ali i ministar te lobist. Pritom treba imati na umu da su se njegovi politički i drugi nazori često mijenjali, od jednog razdoblja do drugog. Unatoč tome, nesumnjivo je bio i ostao figura koja je imala dosta ugleda u svim državnim zajednicama u kojima je živjela,

ali koja je također izgradila za sebe određeni međunarodni status.

Ante Trumbić za života je vodio — najbolje je reći — bilješke. Ne radi se o klasičnim dnevničkim zapisima ili nekakvoj autobiografskoj prozi, npr. u memoarističkom smislu. Čini se da je njihova glavnina, barem za 1930-e, predstavljala podsjetnik na razgovore s određenim ljudima od političkog značaja. Bilježio ih je, u dužoj ili kraćoj formi, ponekad stenografski, sam Trumbić, krateći imena ili pojmove uz određene datume. Nisu sustavno zapisane u nekim «bilježnicama» ili svescima koje je sam organizirao. Dapače, bilješke koje je vodio 1930-ih, ostale su zapisane na raznim papirima, većinom, čini se, dotad praznim «hartijama». Neke su bilješke opsegom kraće i sastoje se od svega par redaka, dok druge obuhvaćaju nekoliko stranica teksta, od kojih na žalost neki redci ili čitave stranice nisu sačuvani. Budući da za neka razdoblja ima osjetno manje bilježaka u odnosu na druge godine (npr. za 1930., 1931., ili prve mjeseca 1936.), možda se može reći da je Trumbić neke razgovore vodio odvojeno te da oni nisu završili u arhivima, ili ih je možda sam uništio, bojeći se policijskih premetačina. Posljednju tvrdnju osnažuje činjenica da ponekad piše u određenim šiframa ili skraćenicama. Isto tako, neke važne događaje u kojima aktivno sudjeluje, poput sastavljanja Zagrebačkih punktacija krajem 1932., spominje relativno šturo, kao i razgovore koje je vodio sa stranim političarima i novinarima, koji su ga kontaktirali želeći se potajno raspitati o stanju u Kraljevini Jugoslaviji.

Bilo kako bilo, nakon Trumbićeve smrti bilješke su završile u raznim arhivima. Zapravo, većina ih je po njegovoj že-

liji ostavljena tadašnjoj Jugoslavenskoj, danas Hrvatskoj akademiji znanosti i umjetnosti, jer se smatralo da su vezane uz njegovo djelovanje u Jugoslavenskom odboru i godine koje je proveo kao ministar vanjskih poslova Kraljevstva SHS. Pritom se tu i danas može naći dio dokumenata koji se odnose na 1930-e, poput spomenutih bilježaka. Manji dio nalazi se u drugim fondovima, koji se čuvaju u Sveučilišnoj knjižnici u Splitu te u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu. Međutim, i njih su priređivači, Stjepan Matković i Marko Trogrlić, minuciozno locirali, odredili datumski gdje pripadaju, transkribirali i priključili glavni bilježak iz spomenute Trumbićeve ostavštine (HAZU) koje su odlučili objaviti. U konačnici, krajnji je produkt opširno, dvotomno djelo. Bilješke su složene kronološkim slijedom, a svaka godina odvojena kao zasebno poglavlje. Prvi svezak ima čak 928 str. na kojima se nalazi 395 bilježaka, dok drugi svezak broji 551 str., na kojima su raspoređene 223 bilješke.

Pohvale idu priređivačima koji su uložili velik trud da rekonstruiraju pojmove, šifre, pseudonime i osobna imena u opsežnim Trumbićevim bilješkama. Naravno, radi nečitkosti, precrtavanja, brisanja i sl., bilo je gotovo nemoguće sve rekonstruirati. Međutim, takva su mjesta rijetka i ne predstavljaju prepreku razumijevanju šire slike problema, spomenutog u pojedinoj bilješci, iako je u nekim segmentima za puno razumijevanje navoda potrebno imati određeno predznanje. Tu i tamo potkrala se i neka greška u transkripciji, ali u konačnici je razvidan veliki trud koji je uloženo u pripremu ovoga bitnog izvora. Dojmu doprinosi i mnoštvo fusnota koje su Matković i Trogrlić

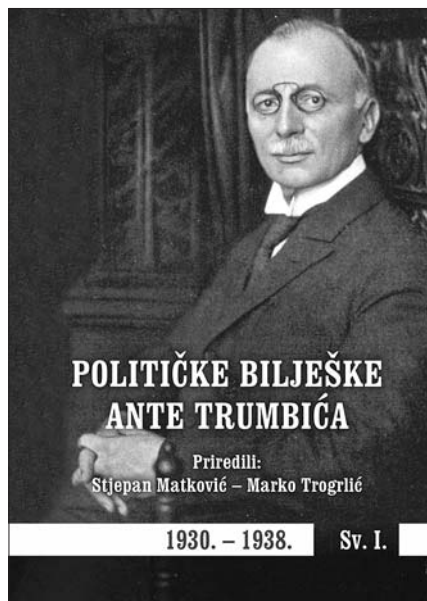
priložili tekstu, za njegovo bolje razumijevanje. Tako prvi svezak broji 1462, a drugi 731 fusnotu. Brzom pretrazi teksta pomažu kazala osobnih imena i mjesta koja se nalaze zasebno na kraju svakoga sveska, a uz koja su i popisi kratica te referentne literature. U *Političkim bilješkama Ante Trumbića* nema fotografija, dijagrama, tabela i sličnih priloga, jer ih nema ni u izvorima.

Ne može se reći da su ove bilješke, kao izvor, dosad bile potpuno nepoznate istraživačima. Međutim, iako su neki povjesničari, koji su ih koristili za vlastite radove o hrvatskoj politici 1920-ih i 1930-ih godina, ili o samom Trumbiću, poput Ljube Bobana i Ive Petrinovića, tvrdili da je on pedantno bilježio sva događanja oko sebe, te intimna raspoloženja i razmišljanja, tek objavom dvotomnih bilježaka u kojima je obilježeno razdoblje 1930-ih, vidi se da to baš ne stoji.

Političke bilješke Ante Trumbića u nešto većem svesku I. (koji pokriva razdoblje od 1930. do 1934.), ali i svesku II. (razdoblje od 1935. gotovo do autorove smrti 1938.) svjedoče kako Trumbić zapisuje u prvom redu razgovore koje je vodio s drugim političkim akterima, a tek ponešto prepisuje određene druge izvore, ili čuva pisma koja dobiva od drugih. Čini se da bi Trumbić nakon razgovora s određenom osobom od političkog značaja, ili njegovim izaslanikom, u osami svoja doma, zapisao informacije koje je dobio iz te interakcije. Dakle, iako ponekad malo saznajemo o samom Trumbiću, ili konkretno, kakvo je njegovo mišljenje o pojedinim informacijama, poneki Trumbićev osvrt, pitanje ili odgovor na sugovornikove argumente, katkad i kraći sarkastičan komentar u zagradama, mogu se

naći nakon određene tvrdnje sugovornika. Trumbić ipak minuciozno bilježi podatke iz razgovora koje smatra bitnima, ponekad eventualno navodeći raspoloženje ostalih aktera konverzacije. Zato se pojedine informacije ponavljaju kroz više razgovora, čak i u desetak raznih bilježaka, ovisno tko mu ih je, kada i na koji način ispričao. Možda je tako zbog toga da sam Trumbić može pratiti tko mu je dao koju vijest, ili da bude siguran u neku informaciju, zato što ih je dobivao s više strana. To bi opravdavalo i razlog zbog kojeg često bilježi »rekla-kazala« put informacije, tj. od koga je pojedinu stvar, vrijednu zapisa, čuo njegov sugovornik. Iako nemamo jasnu naznaku motiva iza početka stvaranja bilježaka ono što je očigledno jest da Trumbić svoje bilješke, barem u ovom obliku, nije vodio »za buduća pokoljenja« već, čini se, za sebe, kao kasniji podsjetnik.

U gotovo cijelom razdoblju, pokrivenom *bilješkama*, Ante Trumbić nalazi se u Zagrebu, iako je potkraj života bio više u Splitu. U tim gradovima već u poznijim godinama boravi zajedno sa suprugom, druži se sa svojim poznanicima i očito živi u političkoj izolaciji. Nažalost, u bilješkama ne nalazimo puno toga o privatnim odnosima. Trumbić je u tim godinama umirovljeni ministar, koji nominalno još uvijek uživa velik ugled, radi uloge koju je odigrao u jugoslavenskom ujedinjenju i priznanju te države. Ipak, on ne skriva svoje razočaranje jugounitarističkom politikom Šestosiječanjske diktature, pa se unatoč načelnoj pasivnosti nalazi pod prismotrom režima, koji otvoreno prati s kime se sastaje, kome piše i tko piše njemu. Zato će u nekoliko navrata u bilješkama opisati i svoje razgovore s policij-

skim službenicima koji su ga nadzirali. Iako će vlastima isticati kako je izvan aktivne politike, između redaka će im davati do znanja da je protivnik diktature, te da je na neki način i dalje politički subjekt — i to onaj koji misli da u državi treba riješiti tzv. Hrvatsko pitanje. Dapače, isticat će da je za HSS, kao glavnu stranku koja okuplja hrvatski narod, kao i Vladka Mačeka, kao Radićeva nasljednika na čelu hrvatskoga nacionalnog pokreta. Dapače, njegovo djelovanje dovest će ga u vezu s hrvatskim političkim emigrantima, npr. Milom Budakom i Mladenom Lorkovićem, s kojima kontaktira pismima ili preko posrednika. Iako sâm to decidirano ne navodi, čini se da Trumbić 1930-ih priželjkuje hrvatsku neovisnost, makar se ne slaže s terorističkim metodama za ostvarenja toga cilja, a brinu ga i pitanja granica te države, kao i interesi okolnih zemalja zainteresiranih za njezin teritorij.

Kroz Trumbićeve bilješke jasne su i osobne i političke prilike, čak i unutar samog HSS-a, pogotovo u doba dok je stranka obezglavljena Mačekomim zatvaranjem (1933.—1934.), i dok on, kao iskusan političar u svojstvu »savjetnika«, treba na neki način voditi tu stranku za vrijeme zatvaranja stranačkog šefa. Dapače, one jasno svjedoče koliko je ponekad bila tanka linija u pozadini nekih događaja, koji su bili odjeci nekih manjih ili većih odluka. Trumbić stoga bilježi i kako se ponašaju određeni političari s kojima dolazi u kontakt, npr. krajem 1934., u trenutcima atentata na kralja Aleksandra, zatim Mačekove sažalnice te sastavljanja i slanja Namjesništvu tzv. Memoranduma grupe hrvatskih intelektualaca. Ipak, zanimaju ga i događaji izvan države, osobito oni vezani uz francusku, talijansku, mađarsku, njemačku i austrijsku politiku, poput pitanja Anschlusa Austrije ili pokušaja restauracije Habsburgovaca u toj zemlji.

Trumbićeve političke bilješke pomažu rekonstruirati osobne, političke, diplomatske, gospodarske i druge odnose između raznih hrvatskih, ali i drugih osoba iz javnog života onodobne Jugoslavije, pa i Europe. Pritom će se vidjeti da zapravo i politički protivnici održavaju neke veze, međusobno se javno ili tajno sastaju, između sebe traže informacije i razjašnjenja, ali i to kako su nepovjerljivi jedni prema drugima. Između redaka ili izravno, vidi se kako je Trumbić s jedne strane kritičan prema svim političkim strankama u Kraljevini Jugoslaviji, i nema visoko mišljenje o njihovim vođama, poput Korošca, Spahe, Davidovića, Jevtića, itd. Zanimljivo, ima relativno loše mišljenje i o Samostalnim demokratima u Hr-

vatskoj, kao glavnom koalicijskom partneru dosljedno oporbenog HSS-a, za koje između redaka tvrdi da ga ne obavještavaju o važnim stvarima i, dapače, otvoreno izbjegavaju. Iako će se distancirati od svih političara iz Hrvatske koji su ulazili u neke kombinacije s režimima na vlasti, isto će tako ponekad biti jasno njegovo povremeno neslaganje s političarima iz vodstva HSS-a. Mačekova politika za njega je načelno dobra, makar kritizira neke njegove poteze, dok se čini da s energičnijim Predavcem nije imao dobru suradnju. Slično je i njegovo mišljenje o Alojziju Stepincu, kojeg s jedne strane cijeni i hvali, a s druge, kao da se ne slaže sa svim njegovim potezima.

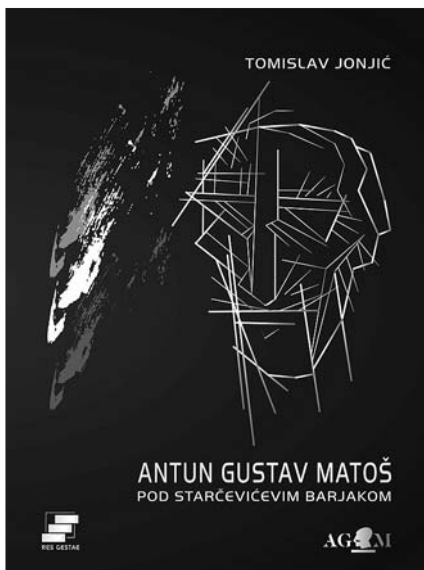
Cjelovita objava *Političkih bilježaka* koje je sastavljao Ante Trumbić tokom 1930-ih, pokazat će njihovu pravu iskoristivost te vrijednost za hrvatsku povijest i druge srodne znanosti. U bilješkama su ostale zabilježene razne činjenice, ali i neprovjerene informacije, fakti i glasine, te ponekad, i tračevi privatnog karaktera. One su svojim sadržajem bitne jer nam vrijedno dopunjuju dosadašnja historioografska saznanja o dinamičnim političkim i drugim odnosima unutar prostora elita u Kraljevini Jugoslaviji. Bilješke također govore o tome kako se mišljenje o nekim političkim i drugim problemima mijenjalo, prilagođavalo u određenim tjednima i mjesecima, te kakvu su doista ulogu u njima igrali neki pojedinci — barem prema obavijestima jednoga naočigled vrlo radoznalog, ali važnog aktera, do kojeg su takve vijesti dolazile i koji ih je odlučio na svoj način zabilježiti.

• Stipica Grgić

Tomislav Jonjić, *Antun Gustav Matoš — Pod starčevićevim barjakom*, AGM, Zagreb, 2019., 886 str.

Knjiga Tomislava Jonjića *Antun Gustav Matoš — Pod starčevićevim barjakom*, podijeljena je u 14 osnovnih poglavlja: 1. Pristupne napomene: zašto o Matošu?; 2. Kako o Matošu: predodžbe, uvjerenja i poteškoće; 3. Mladi Matoš: obitelj, zavičaj i domovina; 4. Vojni bjegunac: prvi susret s Beogradom i Srbijom; 5. Preko Ženeve do Pariza: od *Novoga vjeka* do *Hrvatskog prava*; 6. Matoš u Parizu: *enfant terrible* u Čistoj stranci prava; 7. Ponovno u Beogradu: »naše neujedinjeno pleme«; 8. Iznova uz Franka i starčevićance; 9. Napokon u domovini: rame uz rame s Josipom Frankom; 10. Raskid s Frankom: neispunjena obećanja; 11. S milinovcima do svepravaškog ujedinjenja; 12. Ili omladinski barjak ili »jedan proti svima, proti svemu«; 13. Ponovno sâm: bolest, posljednji dani i smrt i 14. Zaključak te 6 dodataka: 15. Prilozi (*Matoš i kršćanstvo*; *Nacionalno i internacionalno u Matoševu djelu*; *Matoš prema rasnom učenju i antisemitizmu* i *Antimodernist*, »moderni konzervativac« ili tradicionalist); 16. Izabrana literatura i 17. Kazalo osoba. Knjiga je providena slikovnim materijalom (fotografije suvremenika, naslovnice novina i časopisa i tsl.).

Autor u knjizi prati životni i profesionalni put Antuna Gustava Matoša (1873.—1914.), koji je trajno obilježio hrvatsku književnost na svršetku XIX. i početku XX. stoljeća. Djelujući na javnoj pozornici kao novelist, feljtonist, pjesnik, polemi-

čar, književni kritičar i novinar, ostao je do naših dana nezaobilazna pojava na hrvatskome intelektualnom nebu. Autor stoga s pravom ističe da je Matoš na određeni način postao i ostao svojevrsna mjera svih stvari u hrvatskoj književnosti još godinama nakon smrti. Iako nije bio rođeni »purger«, za njega je Zagreb bio grad djetinjstva i mladosti, ali i mjesto u koje se vratio u smiraj života. Njegov buntovni duh onemogućio mu je stjecanje formalne školske naobrazbe, ali ga je isto tako odveo, kao vojnog bjegunca, izvan granica domovine: najprije u Kraljevinu Srbiju, a potom u Švicarsku i Francusku. Za život je zarađivao kao novinar i književnik i povremeni glazbenik u kazalištu (Beograd). Od mladenačkih je dana pristajao uz pravašku ideologiju Ante Starčevića, iako je, kako to autor dobro primjećuje, gledao sa simpatijama i na ideje đakovačkoga biskupa Josipa Jurja Strossmayera (obzoraštvo). Tijekom boravka u Beogradu stječe poznanstva u ta-

mošnjem književnom i boemskom svijetu. Osim što je razvio široku suradnju s beogradskim listovima i časopisima, Matoš je, što autor posebno naglašava, istodobno objavljivao radove i u sarajevskoj »Nadi«, što je bilo tim čudnije jer je imao status vojnog bjegunca, tj. osobe kojoj su po logici stvari trebala biti otvorena vrata nekog zatvora, a ne stranice časopisa koji nije bio neovisan od državnih vlasti.

Za boravka u Ženevi Matoš je došao u doticaj s književnikom Antom Tresićem Pavičićem, tada beskompromisnim pristaošom Čiste stranke prava/Starčevićeve hrvatske stranke prava (frankovci), urednikom časopisa »Novi viek«, koji je slovio kao važna protumodernistička tribina. Nije zazirao od suradnje s publikacijom takve reputacije jer je došao do uvjerenja da su hrvatski modernisti uglavnom slabi umjetnici, s dvojbenim političkim idejama (jugoslavenstvo). Suradnja s Tresićem Pavičićem omogućila mu je uspostavljanje veza s vodstvom frankovačkih pravaša. Josip Frank, predsjednik stranke, i njegovi sljedbenici, vodili su se načelima koja su Matošu bila bliska: hrvatski nacionalizam, hrvatsko državno pravo, kako ga je definirao A. Starčević, protuklerikalizam — reakcija na Prvi hrvatski katolički sastanak u Zagrebu (1900.), koji se bez dovoljno valjanih argumenata počesto proglašava početkom klerikalizacije društvenog života u Hrvatskoj — i borba protiv Hrvatsko-ugarske nagodbe (1868.) i njezinih negativnih posljedica za Hrvatsku. Matoš je, prihvativši pravaški nauk u njegovoj frankovačkoj inačici, postao revan suradnik »Hrvatskog prava«, središnjega stranačkog glasila te je ušao u borilište političke publicistike sa svom sili-

nom svoga neponovljivog stila. Zahvaljujući književnom, publicističkom i polemičkom daru, Matoš je postao nezaobilazan čimbenik hrvatskog kulturnog i političkog života, premda fizički, iz razumljivih razloga, nije bio u Hrvatskoj. Koristeći se proglašenjem amnestije za vojne bjegunce, vratio se u Zagreb u siječnju 1908. Iako je po povratku u domovinu nastavio nastupati kao odlučan Frankov pristaša, nije skrivao specifične kulturno-političke poglede koji su ga razlikovali od frankovačkog pravaštva. Naime, Matoš je bio uvjeren da Hrvati i Srbi govore istim jezikom te da je kulturna suradnja južnoslavenskih naroda poželjna. Istodobno je sustavno pisao protiv svake jugoslavenske političke koncepcije. Nakon razlaza s Frankom, koji je bio više osobne negoli političke naravi, Matoš se priklonio Starčevićевой stranci prava (milinovci), što ga, ipak, nije spriječilo da u povodu Frankove smrti (1911.) napiše topao nekrolog čovjeku kojem se u osnovi divio, zbog njegovih političkih stajališta. Nakon što se razočarao u Mili Starčeviću, vođi milinovačkih pravaša, pokušao je izgraditi samostalnu društvenu i političku poziciju, u čemu mu je trebala pomoći i činjenica da je još u emigrantskim dani- ma postao svojevrstna ideološko-svjetonazorska perjanica dijela sveučilišne i srednjoškolske mladeži u Hrvatskoj. Nedugo nakon Matoševe prerane smrti, u predvečerje Velikoga rata (1914.—1918.), posve spontano započinje, ne bez razloga, izgradnja slike o njemu kao svojevrstnom ideologu hrvatskog nacionalizma.

Iako je Jonjićeva knjiga o Matošu, književniku europskih nagnuća, prvenstveno namijenjena stručnjacima iz po-

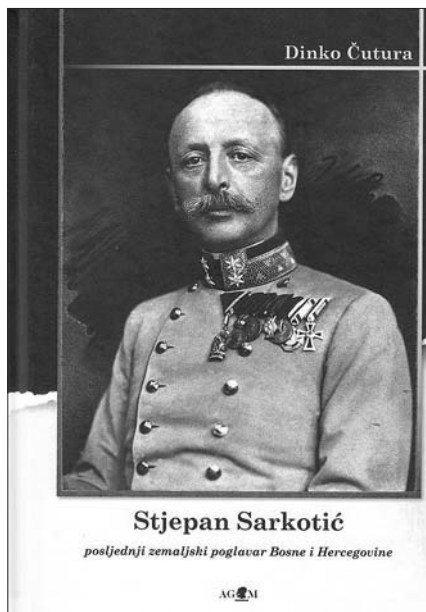
dručja društvenih i humanističkih znanosti, ona će biti korisno štivo i široj čitateljskoj javnosti, zainteresiranoj za teme iz nedavne hrvatske intelektualne prošlosti, pogotovo kada je riječ o njezinoj literarno-političkoj sastavnici.

- Zlatko Matijević

Dinko Čutura, Stjepan Sarkotić — posljednji zemaljski poglavar Bosne i Hercegovine, AGM, Zagreb, 2019., 491 str.

Knjiga Dinka Čuture *Stjepan Sarkotić — posljednji zemaljski poglavar Bosne i Hercegovine*, podijeljena je na Uvod (Metode istraživanja, izvori i literatura; Literatura jugoslavenskih i hrvatskih povjesničara i Arhivsko gradivo) i deset poglavlja: 1. Kratka biografija Stjepana Sarkotića; 2. Sarkotićeve studije; 3. Sarkotićevo sudjelovanje u ratu i njegove zasluge; 4. Guverner u Srbiji; 5. Zemaljski poglavar u BiH i zapovjedni general u Bosni i Hercegovini i Dalmaciji; 6. Promjene u 1916. i 1917. godini; 7. Završna ratna godina; 8. Posljednji dani Monarhije; 9. Sarkotićeva ratna korespondencija i 10. Sarkotićeva djelatnost u emigraciji te Zaključak. Uz osnovni tekst su dodani: Popis pokrata, Izvori i literatura, Dodatci, fotografije, Karte, Kazalo imena i Životopis autora.

Autor je obradio životni put generala Stjepana baruna Sarkotića od Lovčena (1858.—1939.), jednoga od najviših austro-ugarskih časnika tijekom Prvoga svjetskog rata (1914.—1918.). Svoja istraživanja temeljio je na relevantnim objavljenim i neobjavljenim izvorima te domaćoj i inozemnoj znanstvenoj literaturi i publicistici. Od neobjavljene građe D. Čutura je iscrpno obradio spise koji se odnose na Sarkotića, a čuvaju se u arhivskim ustanovama u zemlji i inozemstvu (Hrvatski državni arhiv u Zagrebu; Kriegsarchiv i Österreichisches Staatsarchiv u Beču te Državni arhiv Bosne i Hercegovine u Sa-

rajevu). Nakon kritičkog osvrta na dosadašnje rezultate hrvatske, inozemne i bivše jugoslavenske historiografije, autor je u više kronološko-tematski poredanih poglavlja (i potpoglavlja) prezentirao Sarkotićev životni put i vojno-političko djelovanje. Osim što se bavio strateškim promišljanjima o mogućoj talijansko — austro-ugarskoj bojišnici (Južni Tirol), te slovi kao izuzetan poznavatelj vojnopolitičkih odnosa u Rusiji, Sarkotić je izradio studiju o mogućem ruskom ratištu u predmnijevanom ratnom sukobu.

U početnoj fazi Prvoga svjetskog rata Sarkotić je sudjelovao kao zapovjednik 42. domobranske divizije te je ratovao na području zapadne Srbije, gdje se istaknuo svojim vojno-taktičkim sposobnostima, ali i osobnom hrabrošću. Autor je posebno obradio Sarkotićev kratkotrajni boravak u okupiranoj Kraljevini Srbiji (studen-prosinac 1914.) i mjere koje je tamo

poduzimao. Središnje mjesto u knjizi zauzima raščlamba njegova djelovanja u Bosni i Hercegovini od 1915. do 1918. godine. Nakon što je car i kralj Franjo Josip I. imenovao Sarkotića zemaljskim poglavarom u Bosni i Hercegovini i ujedno zapovjedajućim generalom u Bosni i Hercegovini i Dalmaciji, za njega započinje novo intenzivno razdoblje u vojničkom, ali i političkom životu. Kao zemaljski poglavar (»posljednji paladin Carstva«) našao se pred nizom problema koje je trebalo bez odlaganja riješiti: osiguranje neometane protočnosti cestovnog, željezničkog i poštanskog prometa, opskrba gradova živim namirnicama i drugom nužnom robom, neometan rad obrazovnih i zdravstvenih ustanova, održavanje javnog reda i mira, omogućavanje funkcioniranja lokalne uprave, provođenje mobilizacije za vojsku sposobnih vojnih obveznika. Dr. Sarkotić se, kako ističe autor, nije ograničavao samo na vojno-upravni aspekt svoje službe, nego je budno pazio i na političke prilike u Bosni i Hercegovini. Kada se tijekom 1917. godine u javnosti počelo otvoreno govoriti o rješavanju tzv. južnoslavenskog pitanja, Sarkotić nije mogao, kao vojno-politički čimbenik, ostati pasivan. Prema autorovu mišljenju, potkrijepljenom relevantnim izvorima, general je držao da se dualistički ustrojena Monarhija treba preurediti. Vladajućim je čimbenicima u Beču, uključujući i samog car i kralja Karla I. (IV.), neuspješno predlagao da se Bosna i Hercegovina ujedine s Hrvatskom, Slavonijom i Dalmacijom, u jedno političko tijelo unutar granica Monarhije. Istodobno se odlučno protivio ujedinjenju južnoslavenskih zemalja Monarhije s tada

okupiranim kraljevinama Srbijom i Crnom Gorom, o čemu se u vrhovima Monarhije razmišljalo, držeći da bi to bilo pogubno za njihov daljnji razvoj i opstanak, pogotovo kada je riječ o hrvatskim zemljama.

Vojno-politički slom Središnjih sila dočekao je Sarkotića u Sarajevu. Predavši mirno vlast Narodnome vijeću Slovenaca, Hrvata i Srba, zemaljski je poglavar, ne bez neugodnosti, otišao u Austriju. Tijekom svojih emigrantskih godina, umirovljeni se general djelatno uključio u hrvatski emigrantski život, nastojeći iznaći formulu koja će omogućiti stvaranje suverene hrvatske države.

Knjiga je poglavito namijenjena stručnjacima iz područja društvenih i humanističkih znanosti (povjesničari, vojni povjesničari, politolozi, novinari i dr.), ali i onoj čitateljskoj publici zainteresiranoj za teme iz nedavne hrvatske prošlosti, pogotovo kada je riječ o njezinoj vojnoj sastavnici (Prvi svjetski rat), ali i problemima nastalima nakon uspostave Versaillskog mirovnog poretka u međuratnoj Europi.

- Zlatko Matijević

Miroslav Tuđman, *Haški krivolov — analiza dokaza o ciljevima zajedničkoga zločinačkog pothvata u predmetu IT-04-74*, Hrvatska sveučilišna naklada, Hrvatski dokumentacijski centar Domovinskog rata u BiH, Zagreb — Mostar, 2019., 511 str.

Prof. dr. sc. Miroslav Tuđman, hrvatski političar, znanstvenik i sveučilišni profesor, rođen je 1946. godine u Beogradu. Živio je i školovao se u Zagrebu, gdje je završio gimnaziju, a potom 1970., diplomirao filozofiju i sociologiju na Filozofskom fakultetu. Pri istoj je instituciji magistrirao i doktorirao, te od 1988. kontinuirano predaje na Odsjeku za informacijske znanosti. Izgrađujući znanstvenu karijeru, napredovao je u akademskoj hijerarhiji te je 2005. godine izabran u trajno zvanje redovitog profesora. Devedesetih godina prošloga stoljeća istaknuo se kao sudionik Domovinskog rata te kao ravnatelj Hrvatske izvještajne službe. Od 2000. g. posvetio se političkom, publicističkom i znanstvenom radu; autor je niza znanstvenih i stručnih članaka te knjiga, od kojih valja izdvojiti sljedeće: *Istina o Bosni i Hercegovini* (2005.), *Vrijeme krivoklepnika* (2006.), *Informacijsko ratište i informacijska znanost* (2008.), *Programiranje istine* (2012.), *Druga strana Rubikona* (2017.).

Haški krivolov — analiza dokaza o ciljevima zajedničkoga zločinačkog pothvata u predmetu IT-04-74, najnovija je

knjiga prof. Tuđmana, koja na razlošan i studiozan način podrobno opisuje metodologiju, što ju je Međunarodni kazneni sud za bivšu Jugoslaviju primijenio u procesu »Prlić i ostali«, odnosno u slučaju »hrvatske šestorke« iz Herceg-Bosne. Analizirajući opsežan sudski materijal, dokumente i iskaze svjedoka, autor u devet poglavlja problematizira glavne teze presude, koju je Žalbeno vijeće izreklo 2017., osudivši hrvatske vojne i političke dužnosnike iz Bosne i Hercegovine na dugogodišnje zatvorske kazne.

Prvo poglavlje, naslovljeno *Uvod: konstrukcija zločina u jeziku* (str. 11-21), ukazuje na problematičnost jezičnih formulacija kojima se sud služio pri opisivanju postojanja tzv. udruženog zločinačkog pothvata (UZP). Pritom je razvidno kako sud, u pokušaju dokazivanja krivnje »šestorke«, nije raspolagao čvrstim i nepobitnim dokazima koji bi podupirali takve teze, te je često pribjegavao proizvoljnosti tumačenja. Autor tu misao dodatno razrađuje u nastavku, pa tako u poglavlju *Vrijedanje pravde* (str. 22-73) konstatira kako je sud pokazao nerazumijevanje povijesnog konteksta analiziranih ratnih događanja i stoga pogrešno interpretirao niz dokumenata. Primjećuje se kako su pojedina vojna izvješća i transkripti sastanaka podložni brojnim manipulacijama, ukoliko se promatraju izvan konteksta vremena i bez nužno potrebnih saznanja o povijesnim procesima.

Sudski su prijevodi također predstavljali problem te se nerijetko događalo da su se, uslijed nespretnog i neadekvatnog prijevoda, neke rečenice koje je general Slobodan Praljak izrekao na suđenju,

potpuno pogrešno shvaćale. U sličnim bi slučajevima sudske vijeće često znala promaknuti i sama bit nekog događaja ili razgovora, jer prevoditelji nisu bili dovoljno precizni, a nemar se očitovao i u povremenom mijenjanju redoslijeda povijesnih događaja, čime se nužno mijenjao i njihov kontekst. Autor primjećuje kako se u presudi od svih imena najčešće navodi ime hrvatskog predsjednika Franje Tuđmana, te na taj način sudske vijeće sugerira kako je upravo on imao ključnu ulogu u politici i provedbi UZP-a. Međutim, s tom tezom ne korespondira broj citiranih Tuđmanovih izjava, jer on zapravo nije iznosio stavove koji bi mogli potkrijepiti navode presude. Valja napomenuti kako autor na ovome mjestu iznosi vlastita promišljanja o životu i djelovanju, te karakteru i shvaćanjima generala Praljka, koji je na više načina obilježio ovaj sudski proces. Također se navodi pregledan popis svih na sudu korištenih dokaza i protudokaza o UZP-u, tako da svaki čitatelj može sam lako provjeriti autorove navode i zaključke.

Poglavlje *Konstitutivnost i suverenost u predmetu IT-04-74* (str. 74-165) možda je i najvažniji dio cjelokupne knjige, jer na razumljiv i argumentiran način obrazlaže javnosti slabo poznate činjenice o ratu u Bosni i Hercegovini. Prije svega, u fokus se stavlja ključna točka presude Žalbenog vijeća, kojom se tvrdi kako je predsjednik Tuđman želio obnoviti granice nekadašnje Banovine Hrvatske, odnosno izravno pripojiti neke dijelove BiH Republici Hrvatskoj. Autor stoga otkriva pravi smisao i povijesno značenje te teritorijalne cjeline iz 1939. godine, ocijeniv-

ši kako je sud donosio neispravne zaključke jer uopće nije poznao kontekst vremena u kojem je egzistirala Banovina Hrvatska. U nastavku, nakon što je ukratko izložio stajalište onovremene srpske politike i opisao međunarodne pokušaje rješavanja bosanskohercegovačke krize, autor se fokusira na muslimansku/bošnjačku perspektivu i navodi glavne teze *Islamske deklaracije*, političkog programa muslimanskog/bošnjačkog lidera Alije Izetbegovića. U tom, na Haškome sudu relativiziranome tekstu, on posredno negira pravo na suverenost Hrvata i Srba u BiH, te ne priznaje načelo konstitutivnosti naroda u BiH, što se manifestiralo brojnim kalkulacijama i zakulisnim igrama u kontekstu pregovora s međunarodnom zajednicom.

Nadalje, autor opisuje proces uspostave muslimanske/bošnjačke vojske, koji je započeo osnivanjem Patriotske lige kao vojne postrojbe Stranke demokratske akcije. Pribrajujući tom podatku problematiku prisutnosti i djelovanja mudžaheдина u BiH, autor obara jednu od važnijih točaka presude koja sugerira kako je Armija BiH bila »jedina legalna multietnička vojska«, a Hrvatsko vijeće obrane (HVO) »nelegalna jednonacionalna vojska«. Često se zanemaruje saznanje o Izetbegovićevim opstrukcijama vojnog sporazuma Hrvata i Muslimana u srpnju 1992. godine, te međunarodnih planova koji Muslimanima nisu nudili centraliziranu državu, što je Izetbegoviću bilo jedino prihvatljivo. Tako je 1993. g. odbijen Vance-Owenov, a potom i Owen-Stoltenbergov plan, temeljen na konstitutivnosti i ravnopravnom odlučivanju sva tri nara-

da u BiH. S druge strane, Hrvati su prihvatili sve međunarodne prijedloge.

Sljedećih pet poglavlja, koja su ujedno i središnji dio knjige, čine analize svjedočenja petorice svjedoka Tužiteljstva, koji su svojim iskazima pružili ključne dokaze za postojanje UZP-a, s ciljem stvaranja hrvatskog entiteta u BiH. Ti su svjedoci tvrdili da je Republika Hrvatska bila umiješana u međunarodni oružani sukob u BiH, te da je krajnja namjera hrvatskog vojnog i političkog vodstva bilo priključenje spomenutog hrvatskog entiteta Republici Hrvatskoj. Prvo je svjedočenje problematizirano u poglavlju *Robert Donia — okvir za pseudodokaze* (str. 166-214), u kojem autor obrazlaže manjkavost i pristranost ekspertize koju je svjedok Donia tom prigodom izradio. Ona se u prvom redu temelji na sekundarnim dokazima, odnosno ulomcima iz odabranih knjiga i navodima iz novina,

poput *Oslobođenja* i *Tanjuga*, te na selektiranim dokumentima koje je svjedoku-ekspertu dostavilo samo Tužiteljstvo. Prof. Tuđman također navodi spornost činjenice da je spomenuti svjedok tumačio genezu i kontekst sukoba Hrvata i Muslimana, a da za taj zadatak nije bio kvalificiran jer je po struci financijski konzultant koji se nakon umirovljenja počeo amaterski baviti poviješću.

Idući se svjedok na sličan način analizira u poglavlju *Ciril Ribičić — geneza jedne nevjerođostojnosti* (str. 215-263). Autor upozorava kako je dotični svjedok u još jednom haškom procesu, odnosno u slučaju Kordić-Čerkez. Tom je prilikom sastavio pristranu i nestručnu ekspertizu o Hrvatskoj zajednici (Republici) Herceg-Bosni, koju je sudsko vijeće potpuno nekritički preuzelo i u slučaju »šestorke«. Poglavlje *Herbert Okun u haškoj rašomonijadi* (str. 264-327) iznosi pojedinosti svjedočenja zamjenika osobnog izaslanika glavnog tajnika UN-a, Cyrusa Vancea. Na suđenju je, kao tumač razmatranih povijesnih događaja, korišten Okunov dnevnik te je u svakom pogledu znakovito da je upravo on jedan od najčešće citiranih izvora za tezu UZP-a. Okunove glavne tvrdnje temelje se na narativu po kojem su Hrvati započeli rat s Muslimanima te pritom provodili etničko čišćenje nad njima u srednjoj Bosni i u Hercegovini, kako bi to područje pripremili za pripajanje Republici Hrvatskoj. Autor potom obrazlaže kako je takvo polazište proizvoljno i pogrešno iz više aspekata, a vjerodostojnost Okunova svjedočenja dovodi u pitanje navodeći kako je kao haški svjedok iznosio stajališta o Vance-

-Owenovu planu, koja su bila dijametralno suprotna stajalištima samoga Davida Owena, nastojeći tako legitimirati samo muslimansku stranu.

Za hrvatski je kontekst vjerojatno najzanimljivije svjedočenje nekadašnjega visokog državnog dužnosnika Josipa Manolića, koje autor problematizira u poglavlju *Judin poljubac Josipa Manolića* (str. 328-390). S obzirom na to da se kretao u krugu bliskih suradnika predsjednika Tuđmana i bio sudionikom niza sastanaka u Predsjedničkim dvorima, Manolić je prihvaćen kao relevantan svjedok koji je prigodno podupro ranije navedene teze Tužiteljstva, te glavne postavke optužnice koje su se ticale plana i provedbe UZP-a. Autor upozorava kako je i tijekom ovoga svjedočenja došla do izražaja pogrešna i zlonamjerna interpretacija »predsjedničkih transkripata«, odnosno zapisa sa sastanaka predsjednika Tuđmana i njegovih suradnika. Manolić je imenovao navodne vođe UZP-a, koje je prepoznao u hrvatskom političkom vodstvu, ali svoju upućenost i relevantnost sam je doveo u pitanje odgovarajući na pitanja odvjetnika obrane neuvjerljivim formulacijama. Često je odvrćao da »ne zna« ili da se »ne sjeća« pojedinosti vezanih uz ratne događaje, te kako ne raspolaže određenim saznanjima jer sporna tema »nije bila u njegovoj nadležnosti«, ili je pak o njoj »saznao samo iz novinskih napisa«. Unatoč tome, s punim je uvjerenjem tvrdio kako je Tuđman želio proširiti hrvatske granice na štetu BiH, te kako je po tom pitanju vodio »dvostruku politiku«. Na poslijetku je izjavio da je Tuđman pristao na sklapanje Washingtonskog sporazuma

isključivo zato što je na to bio prisiljen, tvrdeći da je rat između Hrvata i Muslimana zaustavljen zahvaljujući prvenstveno njegovoj (Manolićevoj) politici.

Posljednji svjedok, ključan za održivost konstrukcije UZP-a, bivši je američki veleposlanik u Hrvatskoj, Peter Galbraith. Njegovi se navodi analiziraju u predzadnjem poglavlju knjige, naslovljenom *Peter Galbraith — veleposlanik politike koja se svugdje u svijetu ne bori protiv muslimana* (str. 391-462). Posebno upečatljivo u Galbraithovom svjedočenju bilo je odbijanje pružanja odgovora na pojedina pitanja obrane, jer mu vlada SAD-a tobože nije za to dala suglasnost, a pozivanje na povjerljivost informacija pritom je otvorilo pitanja smislenosti i ciljeva njegova svjedočenja. Osim toga, kategorički je tvrdio kako Tuđman nije želio opstanak BiH kao države, smatrajući da je ona neodrživa, te da je pretendirao na jedan dio njezina teritorija. Iznio je i tezu, koja se u određenim krugovima hrvatske javnosti i danas povremeno spominje, prema kojoj je Tuđman »izdao bosanske Hrvate«.

Završno poglavlje knjige prof. Tuđmana nosi naslov *Haška presuda — stranpu-tice i proturječnosti* (str. 436-495); na ovome mjestu autor iznosi svoje zaključne misli o presudi »hrvatskoj šestorci«. Osim već navedene problematike kontradiktornih svjedočenja i dokaza, čitateljima je predložen i popis dokaza koji su objektivno važni, a nisu obrazloženi u presudi, te popis ključnih dokumenata prezentiranih od strane obrane, koji nisu prihvaćeni kao dokazi. Zaključno se može navesti podatak koji autor ističe, a koji je indikativan i, na simboličnoj razi-

ni, važan za razumijevanje općenitih ciljeva i načina djelovanja Haškoga suda. Naime, haški tužitelj Kenneth Scott i predsjedavajući sudac Žalbenog vijeća Carmel Agius, nedugo nakon izricanja konačne presude »šestorci«, boravili su kao počasni gosti u Sarajevu i istočnome Mostaru, gdje ih je ugostio Safet Oručević. Ta činjenica najviše govori o odnosu Haškoga suda prema zaraćenim stranama u ratu u BiH, te o polazišnoj poziciji pri kreiranju optužnica i donošenju presuda, poput ove u slučaju IT-04-74.

Sve činjenice istaknute u ovoj važnoj knjizi, dovode do neminovnog zaključka kako se u procesu »Prlić i ostali« nije sudilo pojedincima za konkretna ratna (ne)djela, nego se sudilo Republici Hrvatskoj, na temelju potpuno proizvoljno osmišljenog koncepta tzv. udruženog zločinačkog poduhvata. To je ujedno i jedna od glavnih teza knjige prof. Tuđmana koji je nizom dokumenata, argumenata i činjenica nastojao ukazati na svu problematičnost tvrdnji Žalbenoga vijeća, koje ne počivaju na čvrstim osnovama. Prof. Davor Derenčinović istaknuo je u svojoj recenziji kako autor upozorava da se »optužnica i presuda ne zasnivaju na materijalnim činjenicama, nego na interpretacijama pisanih dokumenata, na iskazima svjedoka koji nisu neposredni sudionici određenih zbivanja nego njihovi tumači, na ekspertizama i svjedocima teorije urote«. Upravo su te spoznaje ključne za razumijevanje niza nedorečenosti i kontradiktornosti u presudi, a nužno je uzeti u obzir i političke implikacije koje su dovele do drakonskih kazni i nepovoljnog krajnjeg ishoda ovoga procesa. Knjiga

Haški krivolov — analiza dokaza o ciljevima zajedničkoga zločinačkog pothvata u predmetu IT-04-74, autora prof. Miroslava Tuđmana, predstavlja izniman doprinos u istraživanju tematike rata u Bosni i Hercegovini te rada Haškog suda, i zasigurno će biti poticaj drugim povjesničarima i analitičarima za daljnje izučavanje ovoga važnog i zanimljivog područja.

• Lucija Zadro

100. obljetnica pravaške saborske interpelacije 1918.—2018. *Grozote u Odesi 1916.—1917.*, prir. Ante Čuvalo, Hrvatsko žrtvoslovno društvo, Crolibertas Publishers, Zagreb — Chicago, 2018., 213 str.

U kontekstu obilježavanja različitih događaja iz Prvoga svjetskog rata, osjetila se potreba da se obnovi zanimanje i za raspravu o tome što se dogodilo u Odesi tijekom 1916. i 1917. godine, sa zarobljenim vojnicima koji nisu htjeli pristupiti jugoslavenskim dobrovoljačkim postrojbama. Zahvaljujući trudu Ante Čuvala, u međunarodnoj literaturi često citiranom po djelu *The Croatian National Movement 1966—1972* (New York 1990), objavljena je knjiga koja se bavi tom, još uvijek nedovoljno istraženom temom. U njoj je ponovo otisnuta saborska interpelacija pravaškoga zastupnika Aleksandra Horvata, u kojoj se hrvatska javnost prvi put upoznala s dramatičnim zbivanjima u dalekoj Odesi (str. 19-61). Usto su priložena poslijeratna svjedočenja zarobljenika Milana Špoljareca (str. 65-72) i Antona Špehara (str. 169-190), bibliografija objavljenih tekstova koju je sastavio Ivan Miletić (str. 193-199), članak povjesničara i knjižničara, američkoga Hrvata Đure Grlice, »Okolnosti stradanja hrvatskih vojnika i časnika u Odesi 1916.—1917.« (str. 83-160), utemeljen na dobrom poznavanju historiografskih radova o naslovnoj temi, a prvi je put objavljen 1984. u čikaškom tjedniku *Danica*, te pogovor iz pera priređivača (str. 201-202). Ivo Banac na-

pisao je predgovor pod naslovom »Najava naravi Jugoslavije: pravaška saborska interpelacija iz srpnja 1918.« (str. IX-XV). U tom je tekstu osobito istaknut slučaj Krležina proturječnoga prikaza krvavih zbivanja u Odesi; prvo napada politički krug frankovačkih pravaša, koji su o tom slučaju prvi progovorili u Saboru, a zatim i naknadnog prozivanja karadorđevićevskih vlasti, upravo parafrazom pravaških riječi o masakru hrvatskih vojnika *en masse*. Na kraju su priložene recenzije knjige koje su napisali Vinko Grubišić i Dinko Čutura (str. 205-213). Takva kompozicija čitatelju nudi dovoljno obavijesti da stekne uvid u razmjere tragičnih događaja. Knjiga sadržava i neke manje pogreške. Fotografija na str. 60 zasigurno ne odgovara sazivu Hrvatskoga sabora iz 1918., a trebalo bi ispraviti i prezimena dvojice emigranata u Rusiji, jer je riječ o Tumi, a ne Rumi, te o Garapiću, a ne Gariću (str. 109).

Srbijanska vlada dobila je dopuštenje od Antante i carskih vlasti u Rusiji da može organizirati dragovoljačke postrojbe iz redova vojnih zarobljenika po ruskim logorima i s njima popuniti srpsku vojsku, koja se 1916. suočavala s ozbiljnim problemima. No još prije toga dio habsburških Srba prešao je u srpsku vojsku i položio prisegu srpskom vladaru, pokazujući tako, slijedom etničkoga načela, lojalnost Srbiji. Slučaj u Odesi odnosio se na zarobljenike austro-ugarske vojske iz redova različitih pukovnija — hrvatskih, slovenskih i bosansko-hercegovačkih, a jednim manjim dijelom i čeških — koje je ruska vojska zarobila na bojištu, ili su bez borbe pobjegli na rusku stranu. Iz toga kontingenta — prema ve-

ćini pisaca riječ je, otprilike, o 200.000 vojnika — srpska je vlada, uz promidžbenu akciju predstavništva Jugoslavenkog odbora u Petrogradu, nastojala stvoriti »dobrovoljačku diviziju« koja je u početku nosila isključivo srpski naziv. Predstavnici Jugoslavenkog odbora nagovarali su zarobljenike da pristupe toj diviziji, a sve ostalo bilo je prepušteno srpskom vojnom zapovjedništvu. Nagovori nisu urodili očekivanim plodom, pa se krenulo drugim metodama. Nakon što se prešlo na prinudno novačenje u redove srpske vojske, među zarobljenicima je izbilo više nemira. Srpski su oficiri priznali da je došlo do »pobune« i »incidenata« u kojima je, prema njihovim iskazima, stradalo dvadesetak vojnika. Otpor je brzo slomljen, a došlo je i do pogubljenja; leševi žrtava, prema različitim svjedočanstvima, bacani su u Crno more ili anonimno pokapani po lokalnim poljanama, a veći broj vojnika izložen je torturi. Trebalo je proći vremena da se u domovini progovori o tragičnim sudbinama vojnika koji se nisu dali prisilno regrutirati.

U obrazloženju saborske interpelacije iz ljeta 1918., Hrvat je podrobno iznio iskustva pojedinih vojnika, uglavnom seljaka i pripadnika nižih građanskih slojeva, koji su se vratili u domovinu i zatim svjedočili o proživljenim strahotama. Povratnici su mu govorili što su sve doživjeli u Odesi, ukazujući na nedolična ponašanja srbijanskih oficira, uz batinaško asistiranje pojedinih kozačkih vojnika i čeških dragovoljaca. Napose su, u interpelaciji, za nasilja prozvani »vojnici grčko-istočne vjeroispovijesti iz hrvatskih krajeva«, što je bacalo novo svjetlo na hrvatsko-srpske odnose u redovima austro-

-ugarske vojske, odnosno u sklopu razvijanja jugoslavenskoga pokreta. Dakako, Horvat je iskoristio priliku da iz kuta svojega shvaćanja pravaštva, napadne hrvatske Jugoslaveni u domovini i inozemstvu kao onu skupinu koja, nastojeći stvoriti neovisnu jugoslavensku državu, nanosi štete hrvatskom položaju, koji je po njemu bilo najbolje rješavati u Austro-Ugarskoj.

Interpelacija je kronološki pratila događanja među zarobljenicima, zaključno s promjenama nastalim Veljačkom revolucijom i uspostavom vlade Pavla Miljukova, koja je u određenoj mjeri revidirala odnos prema Srbiji i dragovoljačkom pitanju. Primjeri stradanja zarobljenika otada više nisu bilježeni. Horvat u interpelaciji nije govorio o vojnim zarobljenicima na talijanskom bojištu, koji su također razmatrani za uključivanje u novoustrojene jugoslavenske postrojbe, a pritom nisu doživljavali sudbinu kao oni u Rusiji. Protumačio je kako su različita izvješća utemeljena na iskazima vojnih zarobljenika u Rusiji dolazila do njega preko Crvenoga križa. Dio obavijesti dobivao je i preko onih vojnika koji su bili vezani uz pravašku stranku. Među izvore podataka spomenut je glinski odvjetnik i tamošnji prvak pravaša Mirko Puk, za rata natporučnik 25. domobranske pješačke pukovnije (str. 23-24). Zbog kasnije notorne uloge Puka u odnosu prema Srbima u Drugom svjetskom ratu, bilo bi dobro ustanoviti što se s njime događalo u Rusiji. Ovdje samo navedimo publicista Josipa Horvata, koji je isto tako bio u ruskom zarobljeništvu i zapravo je imao osjećaje prema jugoslavenskom idealizmu. Prema njegovu zapisu masakr u Odesi doista se

dogodio. Horvat je napisao: »Sve je to bilo nalik na nevjerojatan sablastan san. Prva je misao: da je sve to pakostan falsifikat, možda iz Pukove kuhinje, no žigovi su ispravni, rukopis je poznat (...). Nema razloga za ne vjerovati. Razgovori su sad postali mučni. U atmosferi se nad nada otkrilo jezivo bespuće. Od političke strane krize gora bijaše čisto ljudska strana te dobrovoljačke drame. Dosad je za omladinu Austrija bila pojam despocije, tamnice, simbol joj bijaše u tim godinama vojarničko dvorište s kestenima, o koje vješaju nepokorne vojnike. Jugoslavenstvo bijaše pojam slobode, čovjeka, poštivanja prava ljudskoga dostojanstva, a sad eto: batine, strijeljanje, nepriznavanje političkog uvjerenja.« (*Živjeti u Hrvatskoj*, Zagreb 1984., 96.)

Pravaš Horvat u interpelaciji je zabilježio koje su posljedice mogle slijediti ako se ne razjasne događaji u vojnom okrugu Odesi: »Nitko se nije brinuo, kakve će posljedice imati takova nasilja na buduće odnose Srba s jedne, a Hrvata i Slovenaca s druge strane. Nema sumnje, da će svi oni ljudi, koji su bili u Odesi podvrgnuti takovim nasiljima, ostati dugo i dugo vremena zakletim neprijateljima Srbije i srpskoga naroda« (str. 37-38). U završnom dijelu ponovo je naveo izjave vojnika iz Hrvatskoga zagorja koji su prošli torture, pri čemu su se zavjetovali »osvetom krvnicima«, na što im je Horvat poručio da ne traže odmazdu, nego samo da svjedoče »kakvim posljedicama radja jugoslavenstvo i bratstvo i jedinstvo Srba i Hrvata« (str. 60). Svi ti podatci potiču na potrebu dodatnih proučavanja spornih situacija, radi shvaćanja onih dugotrajnijih procesa i pojedinih događanja koja su u

prvi plan stavljala nasilje i instinkte osvetit, što je u nastavku 20. stoljeća imalo teške posljedice.

Navedena interpelacija nije imala većih učinaka. Još za Horvatova istupa u Saboru moglo se, po zabilježenim upadicama, utvrditi da je glavnu intonaciju u sabornici davala većina zastupnika sklon jugoslavenskoj ideji. U tom su smislu napali Horvata da interpelacijom samo narušava slogu »među braćom«. Sjednica je zbog reakcija zastupnika i mladeži sa saborničke galerije protiv interpelacije bila prekinuta. Nešto prije, u svibnju 1918., skupina zastupnika zatražila je da Horvat i njegov stranački suradnik Ivo Frank, budu ispitani zbog djelovanja »protiv ustavnog stanja u zemlji«. Saborski *ad hoc* odbor zaključio je da su obojica radili na uvođenju komesarijata. Tako je i pitanje o vojnicima skinuto s dnevnoga reda. Propast Austro-Ugarske i stvaranje nove države bili su još nepovoljniji okvir za objektivno bavljenje temom sudbine pojedinih vojnih zarobljenika u carskoj Rusiji.

Horvat je otvoreno prozvao hrvatske Jugoslavene koji su pod svaku cijenu htjeli slom Austro-Ugarske. Njegov je napad bio usmjeren na protivnike u domovini. Korijeni dragovoljačkog pitanja bili su ipak na drugom mjestu. Proučavanje gradiva emigrantskoga Jugoslavenskog odbora pokazuje da je njegovo vodstvo nastojalo organizirati južnoslavensku vojsku izvan granica Monarhije koja bi imala svoje vojno zapovjedništvo i u danom bi se trenutku ponovo vratila u svoje krajeve. Do toga momenta ona bi se mogla boriti na Zapadnom bojištu ili na dijelu Solunskoga bojišta protiv Nijemaca i Bu-

gara, ali u svakom slučaju ne bi išla u sukobe s austro-ugarskim postrojbama u kojima su vojevali Hrvati. Ideja vlastitih oružanih snaga bila je razumljiva u kontekstu ratnih zbivanja i očekivanja da se one na kraju rata nađu na pobjedničkoj strani. Međutim, razvoj situacije odvijao se na drukčiji način. Savezništvo sa susjednim zemljama, koje su proglašavale svoje ratne ciljeve na račun Hrvatske, imalo je svoju cijenu. U takvim okolnostima pokazalo se da je proklamirano ujedinjavanje s Kraljevinom Srbijom bilo ostvarivo samo uz kombinaciju pristajanja na diktate i popuštanja strani koja je po svojem statusu međunarodno priznatoga subjekta imala znatno povoljniji položaj. Srpskom državnom vrhu nije odgovaralo da Jugoslavenski odbor drži svoje oružane snage jer je Srbija, u očima međunarodne politike, trebala biti jedini čimbenik u južnoslavenskom pitanju koji ima pravo na status »regionalnoga« pobjedni-

ka i svega što je išlo uz izvršenje »pobjedničke pravde«. O slučaju u Odesi svjedoče nam i pojedini predstavnici Jugoslavenskog odbora (JO) u Rusiji (Potočnjak, Jambrišak, Mandić, Kolombatović), koji su kao zagovaratelji jugoslavenske ideje tvrdili da se stvari nisu odvijale prema njihovim zamislima. Po njima su snage otpora i nerazumijevanja prema jugoslovenstvu bile višeslojne; od srbijanskih oficira do separatističkih elemenata među Hrvatima i Slovencima. Jambrišakovo pismo od 27. studenoga 1916. za Antu Trumbića, upućeno iz Odeze u London, govorilo je o polovičnim saznanjima koja su vladala među članovima JO-a. Tako je Jambrišak preporučio da se u Rusiju pošalju oficiri kojima »jugoslavensko pitanje nije terra incognita«, pa je među njih uvrstio i Dragutina Dimitrijevića Apisa, koji je sljedeći mjesec bio uhićen zbog optužbe za organiziranje atentata na regenta Aleksandra I. Karadorđevića, u rujnu 1916. godine (vidjeti dokument u Arhivu HAZU, fond Jugoslavenskog odbora, 35/251). Od samih početaka dobrovoljačke divizije vidio se nemar prema okupljenim vojnicima koji su bili slabo opremljeni i hranjeni. Zabilježeni su i primjeri zlostavljanja hrvatskih vojnika koje je provodio zapovjedni kadar srpskih oficira, pristiglih s Krfa. Ni slanje na bojišta onih koji su pristali ući u dragovoljački sastav nije prošlo bezbolno, jer su mnogi stradali u borbama protiv bugarske i njemačke vojske u Dobrudžu. Te su postrojbe doživjele ogromne gubitke. Glavni predstavnik Jugoslavenskog odbora u Rusiji, Ante Mandić, u svom je izvješću tada potišteno zapisao: »Još više: ja sam mnijenja da odbor nema ni najmanje pra-

vo, da laskomno stavi na kocku život tolikih zemljaka, ako nema absolutnih garancija, da je korist, koju će opća naša stvar imati, biti dostatan ekvivalent za gubitak ovih naših života. U Odesi počinjen je nad odredom zločin, inače se ne mogu izraziti. A ako odbor ostane kod svoje dosadašnje taktike prema njemu, to je jasno, da postajemo i mi svi direktni sukrivci tog zločina.« (*Fragmenti za historiju ujedinjenja*, Zagreb 1956., 235.) O zločinu se za jugoslavenskih država nije sustavnije istraživalo. Ipak, da je situacija bila ozbiljno zategnuta, potvrđuje pisanje *Vojne enciklopedije*, gdje u natuknici »Dobrovoljci« (sv. 2, Beograd 1959., 562) autor Živorad Kostić tumači da je osnovan »u Odesi poseban Srpski dobrovoljački korpus (u januaru imao je 914 oficira i 42 260 podoficira vojnika)«, ali je »zbog velikosrpske politike koja je sprovedena u korpusu, opšteg vrenja i revolucionarnog raspoloženja, pokušaja prinudne mobilizacije zarobljenika, šovinističkih ispada pojedinih starešina, rada austrofilskih agenata i separatističkih težnji pojedinih grupa, došlo krajem 1916. do političke krize u korpusu i osipanja«. Čitanje između redaka razotkrivalo je pozadinu prisilnoga mobiliziranja austro-ugarskih zarobljenika.

Miroslav Krleža, nezaobilazni autoritet intelektualne javnosti, napisao je u *Deset krvavih godina i drugi politički eseji* da je o Odesi »već davno trebalo napisati jednu historijsku studiju«. Premda ovom knjigom nisu utvrđene sve bitne činjenice, koje bi ponudile pouzdan odgovor na ključna pitanja o tom što se doista dogodilo na zapadnim obalama Crnoga mora, ona je iznova otvorila vrata o

tragičnim događajima. Ostaje, kao i u mnogim drugim slučajevima, otvoreno pitanje broja žrtava. Točan broj stradalnika nikad nije ustanovljen. Procjene o broju žrtava, koje se kreću u rasponu između 10 000 i 30 000, neargumentirane su i čine se neizmjerljivo visokima. Neka buduća, sustavna istraživanja u ruskim i ukrajinskim arhivima, dakako, uz sustavnije pretraživanje Vojnoga arhiva u Beču, arhiva u Beogradu i onih u Hrvatskoj, trebala bi nas dovesti do utvrđivanja približno stvarnoga broja ubijenih vojnika i svih okolnosti koje su dovele do njihova stradanja. Na taj bi se način mogli pronaći odgovori na nepoznanice i, kako je točno napisao marljivi priređivač knjige, popuniti jedna od »velikih rupa« hrvatske povijesti. Ova je knjiga pružila dovoljno podataka da se mogu izvesti nepobitni zaključci o terorizmu nad hrvatskim i nekim drugim vojnim zarobljenicima, koji su kulminirali ubojstvima, i time dala poticaj za novo istraživanje te podsjetila na žrtve običnih vojnika u dalekoj Odesi.

• *Stjepan Matković*

Jovan M. Jovanović Pižon,
Dnevnik (1896—1920), prir.
Radoš Ljušić i Miladin
Milošević, Prometej,
Radio-televizija Srbije, Novi
Sad — Beograd, 2015., 721
str. (ćir.)

Objavljivanje dnevničkih zapisa Jovana M. Jovanovića Pižona vrlo je vrijedan pri nos za povjesničare, napose za one koji se bave Prvim svjetskim ratom i žele proniknuti u dubinu diplomatskih manevriranja. Jovanović je bio istaknuti srbijanski diplomat, koji je kratko vrijeme uoči rata bio ministar vanjskih poslova, a zatim i poslanik u Beču, gdje je i dočekao vijest o Sarajevskom atentatu. Za vrijeme rata (od 1916.) bio je poslanik u Londonu. Iz tih podataka nedvojbeno proizlazi da je Jovanović bio bitna karika u mehanizmu diplomatskoga sustava Kraljevine Srbije. Na položaju u Velikoj Britaniji intenzivnije je surađivao s članovima Jugoslaven-skog odbora (JO) i s njima kontinuirano zagovarao radikalno rješenje Austro-Ugarske, držeći da ona mora nestati s političke karte Europe. Pri tomu je Jovanovićev *credo* bio da bi opstanak Habsburške Monarhije značio da će »Srbiji biti teško živjeti u starim granicama, bez mora, okružena neprijateljem, osuđena da vegetira« (394). Stoga je zanimljivo, iz hrvatskoga kuta, pratiti Jovanovićev *Dnevnik*, jer on baca više svjetla na to kako su se pojedini političari iz upravnih jedinica Hrvatske, Dalmacije, Istre te Bosne i Hercegovine, uključili u pokret za rušenje Dvojne Monarhije i jugoslavensko ujedinjenje, nakon što su otišli u političku

emigraciju, kako su djelovali i na koji su ih način doživljavali Jovanović i njegovi sugovornici, korespondenti ili poznanici.

Hrvatski su se povjesničari (Bogdan Krizman i Dragovan Šepić) već djelomično služili ispisima iz Jovanovićeve *Dnevnika*. Sad je zaslugom priređivača *Dnevnika* objavljen i novim će istraživačima biti omogućeno cjelovitije praćenje Jovanovićevih bilješki. Osobito će radi prije spomenutoga zanimanja biti korisna sagledavanja onih mjesta koja se bave ili spominju Hrvate i Hrvatsku, odnosno južnoslavensko pitanje u užem ili širem smislu. Na tim se mjestima čitatelji mogu upoznati kako su se međusobno promatrali pripadnici savezničkoga bloka — državni, diplomati, političari, časnici, novinari i različiti propagandisti. Među njima se posebice ističu iskazi Wickhama Steeda, Paula Cambona, Nicolaea Mişua, Arthura Balfoura, Giuglielma Imperialija, Edvarda Beneša, brojnih službenika Foreign Officea i drugih poznatih imena. Dakako, *Dnevnik* nudi puno podataka o srbijanskim političarima, od nezaobilaznoga »patrijarha« Nikole Pašića do pripadnikâ srbijanske oporbe, a nešto manje o članovima dinastije Karađorđević i drugim članovima diplomatskoga zbora (M. Bošković, M. Vesnić, M. Spalajković, M. Rakić i dr.). Solidan uvid dobiva se i o temama koje su svima njima bile bitne (npr. Makedonsko pitanje, Solunska bojišnica, Crna ruka i Solunski proces, odnosi s Rusima, Bugarima, Rumunjima, Grcima, Crnogorcima, Albancima), a iz kojih hrvatski čitatelj može shvatiti raznovrsne preokupacije srbijanske politike na prostoru Balkana i u pravoslavnom svijetu. Premda je Pašić u očima nekih svjedo-

ka vremena bio »izlapeo« starac, »azijatski ministar«, intrigant i političar koji se ne drži svojih riječi, kraj rata potvrdio ga je s aspekta ostvarenja postavljenih ciljeva kao uspješnoga državnika, koji se nastao potvrditi i u jugoslavenskoj politici. Druga je stvar što će posljedice takvoga uspjeha biti dalekosežne.

Na stranicama *Dnevnika* dosta mjesta zauzimaju članovi JO. Iz te se činjenice očituje isprepletenost emigrantske skupine s predstavnicima službene Srbije koji su poticali »organizovanje jednoga iridentističkoga odbora«. Frano Supilo isticao se među emigrantima kao iznimno poduzetan i pokretljiv političar. Znao je doći do pouzdanih obavještajnih izvora i relativno dobro proći u očima aktera iz viših redova savezničkih zemalja. Ipak, za razliku od većine historiografske literature, koja ga pozitivno ocjenjuje i štedi od neugodnih pojedinosti, u ovom *Dnevniku* nailazimo i na drukčije podatke. Na primjer, neki sugovornici bilježe da je riječ o »jednoj seljaci, ali pune sadržine« (Steed), prevelikom potrošaču novca JO (Hinković), »neiskrenom partneru« (M. Pribićević), »petljancu« (Jovanović) i bolesniku od neizlječivoga sifilisa koji trpi maniju proganjanja (Trumbić), pri čemu se nudi i detaljniji opis »znakova [njegova] duševnoga rastrojstva« (322). Najviše se podataka dobiva o Anti Trumbiću koji je neprijeporno prvo ime JO. Jovanović je imao razumijevanje za njegove napore oko stvaranja jugoslavenske države, razmjerno je neutralno bilježio njegovo nepovjerenje prema Pašićevu velikosrpstvu i povremeno hvalio konzistentno držanje prema savezničkim predstavnicima. Jovanović je u određenim situacijama oprav-

davao borbu protiv Londonskog ugovora, ali ne otvoreno, jer bi to, kako je zabilježio, izazivalo nezadovoljstvo među saveznicima koji su ga potpisali. Otvorenije je pak simpatizirao jugoslavenstvo, ali ne bezuvjetno. Iz bilješke za sastanak od 3. veljače 1917. vidi se kako u tadašnjim okolnostima propagandno djeluju srpski kadrovi: »Da se spremi jedan album srpskih manastira. Iz sviju oblasti srpskih Srbija, Mačed. C. Gora, Dalmacija, Bosna, Hercegov. Banat, Bačka, Srem, Hrvatska i Slovenačka« (238). Ne ulazeći u saznanja hrvatskih emigranata o svim oblicima rada srpske diplomacije, vidi se da je između Trumbića i Jovanovića vladalo izvjesno povjerenje, što potvrđuje i intenzitet razmjene obavijesti, te namjera da JO i Srbija nastupaju kao saveznici. Jovanović je žalio što su Trumbića njegovi sugovornici s druge strane uglavnom prevarili u pregovorima. U tom emigrantskom kompleksu dio podataka odnosi se na Franka Potočnjaka i Hinka Hinkovića, koji su u redovima JO zastupali protutrumbićevsku struju. Potočnjak se namećao kao iskreni jugoslavenski nacionalist koji nije, za razliku od nekih drugih članova JO, imao iskustvo pripadnosti »steklištvu« (231). Hinković je uživao ugled »dobrog patriota« zbog predratne potpore Srbima, u tzv. veleizdajničkoj parnici i Friedjungovu procesu. U redovima JO uglavnom se sukobljavao s drugim članovima, držeći da ga se nedovoljno konzultira. Jovanović ga je pak držao »neurastenikom« (183).

Od drugih se Hrvata uočavaju mnogi koji su se u zemljama Antante nastojali hrvati s izazovima talijanskih aspiracija. Među njima se ističu Dubrovčani Ivo De

Giulli i Miće Mičić, te Istrani Dinko Trinajstić i Ante Mandić. Jovanović je imao osjećaj za njihovu borbu, vidjevši je kao opravdani otpor pretenzijama Italije na istočnojadransku obalu. Koliko su okolnosti bile nepovoljne, govori izjava njihova saveznika i često istaknutoga simbola demokracije, Tomáša G. Masaryka: »Jugosloveni nisu dobru taktiku izabrali u borbi s Italijanima. Trebalo je da žrtvuju Trst i jedan deo Istre jer Italijani nisu išli u rat đaba« (209). Stoga nije bila neobična Trumbićeva odluka, na što ukazuje i Jovanovićev *Dnevnik*, da se oprezno gleda na češke političare, koji su imali kombinacije s talijanskim državicima, pristavši pritom na žrtvu treće strane. Slavenofilstvo je ustupilo mjesto Mafiji, koja je u svojoj subverzivnoj aktivnosti saveznike potražila među jačim čimbenicima.

Pojedini nadnevcu upućuju na poznatu vezu između članova JO i nekih političara u domovini, osobito članova Star-

čevičeve stranke prava, među kojima je došlo do skretanja prema jugoslavenskoj akciji. Nadalje, *Dnevnik* ukazuje na pojave skupina mladeži koje nisu bile zadovoljne s idejnim držanjem JO, zahtijevajući snažnije izražavanje jugoslavenskoga nacionalizma. U *Dnevniku* je pokazano zanimanje i za rusko djelovanje Krunoslava Heruca, koji je bio trn u oku pristashama jugoslavenskoga pokreta, kao »austrijski agent«. Njegov nas primjer upućuje na višeslojnost ruske scene do Boljševičke revolucije, na kojoj je očito bilo mjesta i za zastupnike različitih političkih nagruća, uključujući i one koji su navodno bili u funkciji ratnoga neprijatelja.

Vrijedna su saznanja i o članovima JO iz redova drugih naroda, osobito ona o Dušanu Vasiljeviću. On se na stranicama *Dnevnika* pojavljuje kao srpska brana hrvatskoj majorizaciji u JO, samosvjesni Srbin koji u jugoslavenskoj varijanti Trumbičeve ili Supilove politike vidi opasnosti za srpstvo u Bosni i Hercegovini i za srpske nacionalne interese u cjelini. Međutim, Vasiljević je u ljeto 1918. govorio: »Ono što su Srbi u BiH trpeli od Austrije, sad trpe od Srbije« (50). Otud se može razumjeti zašto ga Jovanović, zbog čestih svađa, naziva »zadrtim Hercegovcem« (487). U *Dnevniku* nisu zapostavljeni ni slovenski članovi JO, koji u prvi plan stavljaju svoje nacionalne interese. Zajednička prijetnja od Talijana čvrsto ih povezuje s hrvatskim članovima, a njemački pritisci u drugim dijelovima slovenskih zemalja traže od njih neovisnije poteze. Neki se povremeno žale da ih Hrvati »svuda potiskuju« (358). Svatko se s izazovima vremena suočavao na svoj način.

Neke bilješke otvaraju dodatna pitanja o odnosu pojedinaca prema proturječnim temama. Tako se ističe da je Pašić pomagao »rad framasonskih loža u pogledu našeg ujedinjenja« (310). Opaske nekih sudionika razgovara ukazuju na anti-semitske izričaje pri komentiranju zbivanja u Engleskoj (»Jevreji vode politiku u Engleskoj«) i Rusiji (»judaizam pobedio pravoslavlje«). O Sarajevskom atentatu, o kojem se sve do danas raspravlja, bilješke nude priloge u korist interpretacija koje krivnju bacaju na Dimitrijevića Apisa, ali i na mađarske visoke krugove. Pri opisu djelovanja Franje Ferdinanda iznova se bilježi da je ubijeni prijestolonasljednik radio u prilog »treće države« (246), što upućuje na zaključak da se ne može zanemariti mogućnost provođenja trijalističke reforme Monarhije. Mjestimični osvrti na Katoličku Crkvu ukazuju kako su je doživljavali nekatolici. Odbojnost je jasno izražena na primjeru papine mirovne inicijative, koja se doživljavala kao prijetnja ostvarivanju željenih ratnih ciljeva. Neki sugovornici poput Austena Chamberlaina i budućeg vladike Nikolaja Velimirovića, u njoj su vidjeli glavnu prepreku za slom Monarhije (453 i 456). S približavanjem kraja rata pojavljuju se ocjene o »potpori katoličkog svećenstva« jugoslavenskom pokretu (474), pa čak i o papinim potezima koji su »oslabili katoličku struju svuda« (477). Jovanović je u tom pitanju iznio stanovište da Vatikan podržava ujedinjenje, ali samo kako bi proveo pokatoličenje pravoslavaca. Držao je da taj prikriveni prozelitizam neće izazvati hrvatsko-srpski sukob, nego će se Katolička Crkva više nacionalizirati i time pridonijeti jugoslavenskoj ideji (455). Iz istu-

pa pukovnika Milana Pribićevića vidi se kako su zamišljena neka poslijeratna rješenja kolektivnoga kažnjavanja, npr. izvlaštenje poraženih Nijemaca i Mađara te izbacivanja Muslimana iz države. Brat Svetozara Pribićevića izjavio je da bi u novoj državi viši časnici trebali biti Srbi iz Šumadije (160). Dio obavijesti prepričava ogovaranja iz života u inozemstvu, poput priče kako je Mihajlo Pupin ukrao izum Nikole Tesle (419).

Jovanović iz prve ruke donosi niz prikaza o ratnom Londonu. Bilješke o unutarnjim problemima, ozračju u ratnim kabinetima, mržnji prema neprijateljima, javnim skandalima i okupljanjima emigranata iz različitih zemalja, dočaravaju intenzitete raspoloženja u imperijalnom središtu. S gledišta visoke politike, Jovanović uočava kako se u Foreign Officeu gledalo na regionalnu politiku. Tako u veljači 1917. bilježi pitanje bi li Srbi pristali biti u »jednoj zasebnoj državi« s Hrvatima u Habsburškoj Monarhiji (249). To, po njemu apsurdno pitanje, može se vezati uz prilagođavanje britanske vanjske politike situaciji na bojištima i trenutacnom odnosu snaga, a razumljivo je i u kontekstu ponašanja drugih velesila, koje su neprestano opipavale raspoloženje protivnika, imajući u vidu i mogućnost okončanja iscrpljujućega rata. Poslije zapisuje kako tek u proljeće 1918. kod visokih britanskih krugova prevladava stanovište o podjeli Austro-Ugarske (»dismemberment of Austria«, 470). U takvim okolnostima situaciju dobro pogađa izjava francuskoga veleposlanika Cambona: »U ovome ratu sve se događa tako neoobičajnoga i iznenadnoga, da doista ne treba ići na 'pogotke'« (491). Jovanović pre-

nosi neka stajališta u prilog tezi da Hrvati i Slovenci — ponekad se rabi i šira oznaka južnih Slavena u Monarhiji — nisu uopće bili masovno skloni za ujedinjenje sa Srbijom, nego ih je više zanimalo neki oblik samouprave (»home rule«) u postojećem državnompravnom okviru. S druge strane, kod hrvatskih Jugoslavena iznosili su se suprotni argumenti. U njihovim je očima JO bio *force de résistance*, koji je svjedočio o negativnom odnosu prema Monarhiji i orijentaciji prema uniji sa Srbijom.

Knjiga je solidno koncipirana. Priređivači su, u predgovoru, donijeli jezgrovit pregled Jovanovićeve životopisa. Opisali su, također, kako je *Dnevnik* sastavljen i zaključili da su iznesene bilješke pouzdano vrelo obavijesti. *Dnevnik* je sigurno vjerodostojan izvor, ali točnost mnoštva obavijesti i prosudbi ostaje predmetom minucioznijih istraživanja. Sastav *Dnevnika* objektivno je nejednak. Prve godine Prvoga svjetskog rata vrlo su slabo pokrivene, a one od početka 1916. do kraja rata, iznimno bogate podacima. Dnevne bilješke popraćene su i depešama za 1916.—1918. (623–688). Priređivači su nesumnjivo uložili znatan trud u transliteraciju izvornika koji se čuva u beogradskom Arhivu Jugoslavije, kao dio osobnoga fonda Jovanović (AJ-80). Prema pisanju priređivača, što je potkrijepljeno i manjim brojem faksimila, rukom pisani *Dnevnik* teško je čitljiv zbog sitnih i izbljedjelih slova. Stoga su na pojedinim mjestima opravdano ukazali da nisu mogli pročitati Jovanovićeve riječi.

Čitatelji koji ne poznaju dobro iznesenu problematiku, morat će često posegnuti za leksikografskom literaturom, jer

knjiga ne donosi osnovne podatke o sudionicima razgovora s Jovanovićem. Čitanje teksta ukazuje na određene pogreške u priređivanju. Na primjer, za razliku od francuskoga i engleskoga nazivlja, imena iz njemačkoga jezika često su krivo zabilježena: austrijski ministar bez lisnice zapisan je kao Berirajter, a riječ je o Baernreitheru (213), nadvojvotkinji Sofiji Chotek krivo je pridodan pridjev Hohenbere (246), umjesto Hohenberg, kod popisa njemačkoga plemstva u Češkoj pojavljuje se obitelj Uklam (246), što se vjerojatno odnosi na obitelj Clam, nagodba je zapisana kao busgleich (216), a treba biti Ausgleich, profesor Rödlich (391) zapravo je Redlich, a termin Gelegenheitsgedicht (prigodna pjesma) zapisan je kao Gelegenbeits gedichth (531). Ima još po koji previd iz drugih jezika, primjerice austrougarski bojni brod mađarskoga imena Szent István (inače potopljen u zadarskom arhipelagu), u knjizi je nazvan »Sanet Istvan« (475), dok je jedan od prvaka Poljskoga odbora u Londonu zapisan kao Domovski, a riječ je o Dmowskiom (383). Može se pretpostaviti da su ih priređivači krivo pročitali. Jovanović je bio poslanik u Beču i čini se da je teško mogao griješiti s poznatim nazivljem i imenima njemačkoga podrijetla. Svi ti propusti ne umanjuju provedenu redakciju *Dnevnika*, što je bio zahtjevan posao.

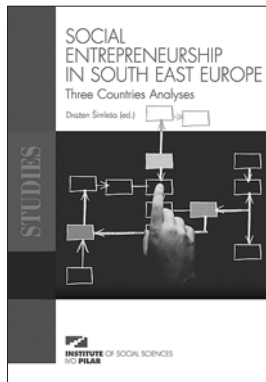
Zbog svega navedenog, može se zaključiti da Jovanovićeve bilješke upućuju čitatelja i na djelovanje hrvatske političke emigracije te da, često na eksplicitan način, izražavaju iz perspektive srpske diplomacije i njezinih saveznika mnoge vidove borba koje su se vodile tijekom Pr-

voga svjetskog rata. Saznanja o odnosima među pristašama jugoslavenskog ujedinjenja bit će korisna za razumijevanje kasnijih posljedica. Ne treba smetnuti s uma da je osobni Jovanovićev fond u Arhivu Jugoslavije iznimno bogat. Stoga će buduća istraživanja zasigurno moći nadopuniti neka od otvorenih pitanja koja se nameću nakon čitanja njegova *Dnevnika*. Iz navedenih motrišta ovo će opsežno djelo ostati nezaobilazan izvor.

• Stjepan Matković

SOCIAL ENTREPRENEURSHIP IN
SOUTH EAST EUROPE
D. Šimleša (ur.)

Biblioteka *Studije*, knjiga 39
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar
Zagreb, 2019., str. 222
ISBN 978-953-7964-53-5

Josip Burušić, Toni Babarović, Ivan Dević:
OBRAZOVNA USPJEŠNOST
OSNOVNIH ŠKOLA

Empirijska analiza na
primjeru škola Istarske županije

Biblioteka *Studije*, knjiga 40
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar
Zagreb, 2019., str. 104
ISBN 978-953-7964-68-9

GRAD OSIJEK U OBRANI
HRVATSKOGA ISTOKA
M. Brekalo (ur.)

Biblioteka *Zbornici*, knjiga 56
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar
Zagreb, 2019., str. 242
ISBN 978-953-7964-61-0

GRADOVI U RATOVIMA: KROZ
POVIJEST DO SUVREMENOSTI
D. Živić, S. Cvikić (ur.)

Biblioteka *Zbornici*, knjiga 57
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar
Zagreb, 2019., str. 314
ISBN 978-953-7964-74-0

BATA-BOROVO (1931.—2016.)
D. Živić, I. Žebec Šilj, S. Cvikić (ur.)

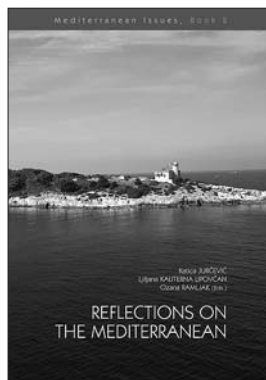
Biblioteka *Posebna izdanja*
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar
Zagreb, 2019., str. 426
ISBN 978-953-7964-64-1

REFLECTIONS ON
THE MEDITERRANEAN

K. Jurčević, Lj. Kaliterna Lipovčan,
O. Ramljak (ur.)

Biblioteka *Mediterranean Issues*, Book 2
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar,
VERN, HAZU, EMAN
Zagreb, 2019., str. 670
ISBN 978-953-7964-77-1

Upute suradnicima

Autori zadržavaju autorsko pravo za članke objavljene u Časopisu PILAR, no daju Časopisu pravo prvog objavljivanja. Radove koji su prihvaćeni za objavu (ili već objavljene u Časopisu) autor smije objaviti u drugim publikacijama samo uz dopuštenje uredništva, uz naznaku o njihovu objavljivanju u Časopisu.

Radovi se dostavljaju u elektroničkom obliku. Uz naslov rada treba navesti ime, prezime i titulu autora, naziv i adresu ustanove u kojoj radi odnosno kućnu adresu, broj telefona i e-mail adresu.

Radovi podliježu dvostrukom anonimnom recenzentskom postupku i razvrstavaju se u sljedeće kategorije:

1. **Izvorni znanstveni rad.** Rad se odlikuje izvornošću zaključaka ili iznosi neobjavljene izvorne rezultate znanstveno koncipiranog i provedenog istraživanja.

2. **Pregledni rad.** Rad sadržava temeljit i obuhvatan kritički pregled određene problematike, no bez istaknutije izvornosti rezultata.

3. **Prethodno priopćenje.** Rad sadržava prve rezultate istraživanja u tijeku, koji zbog aktualnosti zahtijevaju brzo objavljivanje, no bez razine obuhvatnosti i utemeljenosti.

4. **Stručni rad.** Sadržava znanja i iskustva relevantna za određenu struku ali nema obilježja znanstvenosti.

Preporučujemo opseg rada do jednog odnosno jednog i pol autorskog arka (cca 30.000 znakova). Radu se prilaže uvodni nacrtak od najviše desetak redaka, popis do pet ključnih riječi te sažetak do jedne kartice. Prikazi knjiga, osvrti i recenzije ne smiju biti dulji od 5 kartica. Poželjni su prijedlozi za ilustriranje tekstova.

Uredništvo pridržava pravo prilagodbe rada općim pravilima uređivanja Časopisa i hrvatskome standardnom jeziku odnosno, za međunarodno izdanje, odgovarajućem drugom jeziku.

Uz tekst se navode bilješke kojima se tekst dopunjuje te daju podatci o korištenoj literaturi, jer se ona ne objavljuje zasebno. Pri tome treba navesti autora, naziv djela, mjesto izdanja, nakladnika i godinu te, u pravilu, broj stranice na koju se upućuje.